

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

Dette værk er downloadet fra

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

www.genealogi.dk

Bemærk, at hjemmesiden indeholder værker, som er omfattet af ophavsret. For ældre værker, hvor ophavsretten er udløbet, kan PDF-filen frit downloades og anvendes.

For værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun må benyttes til rent personligt brug. Distribution og publicering af PDF-filen er ulovlig.

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2008:2

Indhold

Artikler og småstykker om pesten:

<i>Michael H. Gelting</i> : Den Sorte Død	161
<i>Lars Bisgaard</i> : Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemierne 1360-1500 og gavegivning til kirken	172
<i>Michael Dupont</i> : Pest, død og demografi – pestens hærgen i Helsingør 1575-1578	194
<i>Peter Christensen</i> : Andreas Brandt og pesten. Pestepidemierne 1624-26 og 1629-30 i lokalt perspektiv: Nordborg på Als	213
<i>Lise Gerda Knudsen</i> : Pesten er nu begyndt at hæрге her. En brevveksling om pesten i København 1654	221
<i>Karl-Erik Frandsen</i> : Pesten i Helsingør 1711. En familiesygdom. En undersøgelse af epidemiens spredningsmønstre	241
<i>Peter Buntzen</i> : Pesten i Helsingør 1710-1711 – en statistisk undersøgelse	260
<i>Charlotte S.H. Jensen</i> : Pesten i folketraditionen	282

Artikel:

<i>Margit Baad Pedersen</i> : Pyramiden i Braaby – hvem var Maria? – birkedommer A.G. Beck og hans familie	294

Småstykker:

<i>Mette Tapdrup Mortensen</i> : Pensionatets historie i Danmark fra 1880-1960	312
<i>Svend Jacobsen</i> : 50 år som arkivgæst	318

Orientering fra bestyrelsen:

Generalforsamlingen 2008	323
Resultatopgørelse for 2007	329
Nyt fra Norden	331

Bognyt:

<i>Hans H. Worsøe</i> : Kraks Blå Bog 2008/09	333

Billedet på omslaget:

Udsnit af illustration, der bærer teksten »Pesten i Kjøbenhavn 1711. Man bortbærer de Pestsyge« (Medicinsk Museion). Se hele billedet på side 251.

Den Sorte Død

Af Michael H. Gelting

Som baggrundsorientering til læsningen af de følgende artikler giver dette essay et rids af den første epidemi af »den Sorte Død« i Europa, som hærgede kontinentet fra 1347 til 1353. Den aktuelle forskningsstrid om identifikationen af sygdommen – byldepest eller noget andet? – bliver præsenteret. Den ekstremt høje dødelighed – i størrelsesordenen 40-50 % – bliver understreget, samtidig med at vanskelighederne ved at opnå præcise tal illustreres ved et eksempel fra de franske Alper. Men samtidens subjektive oplevelse af epidemien bliver også illustreret ved kildecitater.

1347 var året, hvor den Sorte Død nåede Europa. De mennesker, der levede dengang, var ikke uvante med demografiske kriser. Epidemier ramte med jævne mellemrum; så sent som i 1340 havde en temmelig alvorlig epidemi hærget i Middelhavslandene, med mange dødsfald til følge. I Middelhavsregionen, i hvert fald i Italien, var selve året 1347 ramt af alvorlig misvækst, og når det ikke er gået over i historien som et af de store hungerrår, er det formentlig kun, fordi det blev fuldstændig overskygget af den katastrofe, der brød ud få måneder senere.

På trods af, at massiv overdødelighed som følge af epidemier eller sult ikke var noget særsyn, var alle i samtiden, der skrev blot lidt udførligt om den Sorte Død, enige om én ting: Noget lignende havde menneskeheden ikke oplevet i mands minde, hverken i omfang eller i gru. For, som pave Clemens VI's livlæge Guy de Chauliac skrev nogle år efter den Sorte Død, idet han opregnede alle de epidemier, han kunne finde i den klassiske litteratur, »ingen af dem var som denne, for hine bemægtigede sig ikke mere end en enkelt egn, men denne bemægtigede sig hele verden; hine kunne afhjælpes i nogen grad, men denne på ingen måde.«

Pavens livlæge fortsatte: »Den [epidemien] var nemlig nytteløs for lægerne, og skamfuld, for de vovede ikke at gå på sygebesøg af frygt for smitte, og når de besøgte de syge, gjorde de lidet og fortjente intet. Thi alle, der blev syge, døde, på nær nogle få hen mod slutningen, der overlevede, når byldebræsten brast.« En af disse få heldige var Guy de Chauliac selv.

Den moderne pest og rotterne

Dette lille udpluk af livlægens beretning rummer i virkeligheden i en nøddeskal de problemer omkring den lægevidenskabelige forståelse af den Sorte Død, der i øjeblikket står til diskussion i forskningen. Bylterne – ifølge Guy de Chauliac oftest i armhulerne eller i lysken, men ifølge andre kilder også hyppigt på halsen nær ørerne – er nok frem for noget andet det træk ved den Sorte Død, der har understøttet identifikationen af den senmiddelalderlige epidemi med vore dages byldepest.

Lige siden 1894, hvor et udbrud af byldepest i Hong Kong førte til udsendelsen af flere hold lægevidenskabelige forskere for at udforske og inddæmme epidemien, har der været enighed om, at denne moderne byldepest er den samme sygdom, som forvoldte den Sorte Død i 1300-tallet. Der er da også påfaldende ligheder i symptomerne mellem de to epidemier – ikke blot bylterne, men også en form, hvor sygdommen i stedet slår sig på lungerne; tillige den høje dødelighed blandt patienterne, som også var en kendsgerning i det 20. århundrede, indtil man med penicillin fik en effektiv kur. Ikke desto mindre er der nogle vanskelige problemer ved identifikationen af den moderne byldepest med den Sorte Død.

Et af disse problemer er den ekstreme smitsomhed, som flere forfat-

En læge skærer en pestbyld op (Medicinsk Museion).

tere i 1300-tallet fremhævede. Den moderne byldepest er nemlig ikke normalt en menneskesygdom; den er en sygdom hos gnavere, men under visse omstændigheder kan den overføres til mennesker. Blandt gnaverne er det i litteraturen især den sorte husrotte, der har tiltrukket sig opmærksomhed, men faktisk kan pesten ramme alle slags gnavere. Pesten overføres fra individ til individ i gnaverbestanden ved bid af inficerede lopper. Gnaverne har en betydelig, naturlig resistens mod pestbakterierne, men undertiden udbryder der alligevel epidemier, hvor størstedelen af den lokale gnaverbefolkning omkommer. Når deres værtsdyr dør, må lopperne søge alternative fødekilder, og i den situation går de gerne på mennesker. Et bid af en inficeret loppe overfører smitten, og da mennesker ikke har noget naturligt immunforsvar mod byldepest, er følgen en livstruende sygdom. Imidlertid er denne sygdom hos mennesker *ikke* smitsom. Der sker ingen smitteoverførsel direkte fra menneske til menneske, og menneskeloppen er ikke i stand til at overføre smitten, dels fordi dens anatomi er anderledes end rotteloppens, dels fordi den koncentration af pestbakterier i blodet, der er tilstrækkelig til at slå et menneske ihjel, er utilstrækkelig til at danne udgangspunkt for en videregivelse af smitten via insektbid.

En af følgerne af denne indirekte overførelsesmåde er, at byldepesten breder sig temmelig langsomt, navnlig i egne, hvor den sorte husrotte er den vigtigste smitekilde. Husrotten er ikke nogen eventyrer; faktisk bevæger den sig kun nødig mere end et par hundrede meter fra sin rede. Derfor har man i Indien i det 20. århundrede kunnet iagttage, at byldepesten kunne være seks måneder om at nå fra den ene ende til den anden af en større landsby. I det første udbrud af den Sorte Død har man beregnet, at epidemien stedvis bredte sig med en gennemsnitlig hastighed af ca. 4 kilometer om dagen. Det stemmer bedre med samtidens opfattelse af, at den Sorte Død smittede direkte fra menneske til menneske, og at den var ekstremt smitsom. Ganske vist kendte man i 1300-tallet intet til bakterier, og forståelsen af de processer, der er involveret i »smitte«, var derfor ufuldstændig; men der var ikke noget i vejen med folks iagttagelsesevne.

En anden følge af byldepestens indirekte overførelsesmåde er dens forholdsvis lave dødelighed i den samlede befolkning, selv om dødeligheden var høj blandt de patienter, som pådrog sig sygdommen. Intet af de mange pestudbrud navnlig i Indien, der er vel beskrevet i den lægevidenskabelige litteratur, og som fandt sted forud for muligheden af at behandle patienterne med antibiotika, medførte tabstal, der oversteg 3 % af befolkningen. Det siger sig selv, at der skulle mere til for at give folk i 1300-tallet indtrykket af noget uhørt.

Forskningen

Der er altså nogle helt centrale punkter, hvor det er vanskeligt at få vidnesbyrdene om den Sorte Død i 1300-tallet til at stemme med erfaringerne om byldepesten i det 20. århundrede. Forskningen har håndteret disse uoverensstemmelser på meget forskellig vis. Igennem næsten hele det 20. århundrede har historikerne hæftet sig ved de uomtvistelige ligheder i symptomer og sygdomsforløb mellem de moderne beskrivelser af byldepest og beretningerne fra senmiddelalder og tidlig nyere tid; de elementer i de fortidige kilder, som ikke stemte med det moderne billede, blev omtolket, bortforklaret som unøjagtigheder i kilderne, eller simpelt hen ignoreret. Det helt overordnede problem – den Sorte Døds ekstremt hurtige udbredelse og ekstremt høje dødelighed i forhold til den moderne byldepest – er blevet håndteret som et problem, der måtte og kunne forklares ud fra forståelsen af sygdommen som byldepest i moderne forstand. Den seneste syntese af denne opfattelse af den Sorte Død er den norske historiker Ole Jørgen Benedictows uhyre grundige og skarp-sindige fremstilling: *The Black Death 1346-1353: The Complete History*.

Det er først hen mod årtusindskiftet, at historikernes forståelse af den Sorte Død som en epidemi af byldepest i moderne forstand er blevet udfordret for alvor. I 2002 udkom den hidtil mest konsekvente fremstilling af den Sorte Død på dette grundlag, Samuel K. Cohns *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. Her er det de mange uoverensstemmelser mellem kildernes udsagn og den moderne byldepest, der bliver fremhævet. Ifølge den nyeste forskning synes man at stå tilbage med to muligheder: Enten var den Sorte Død en uidentificeret sygdom, som måske endog ikke længere eksisterer; eller også var den faktisk byldepest, men sygdommen har radikalt ændret karakter siden 1700-tallet.

Pesten i samtidige beretninger

I den italienske by Siena berettede krønikeskriveren Agnolo di Tura: »I maj, juni, juli og august [1348] døde så mange mennesker, at ingen længere ville begrave dem, selv mod betaling. Hverken slægtninge eller venner eller en præst eller en tiggerbroder ledsagede [liget], og der blev ikke længere holdt messe. Og den, der havde stået en afdød nær, måtte selv dø. Så tog man den døde, hvad enten det var dag eller nat, og bragte ham sammen med to eller tre andre til kirken og begravede ham, som bedst man kunne, og hvor der nu var plads, og dækkede ham med lidt jord, så hundene ikke skulle æde ham. Mange steder i byen gravede man enorme grave og lagde, ja smed ligene i dem og dækkede dem med lidt jord. Sådan gjorde man det lag for lag, indtil hele graven var fuld.

Derefter gravede man den næste [massegrav]. Og jeg, Agnolo di Tura, kaldet den Fede, begravede med mine egne hænder mine fem børn i én grav. Ligesådan gik det mange andre. Der var også lig, som var begravet så slet, at hundene fandt dem og spredte mange af dem rundt om i byen og åd af dem. Ingen klokker ringede længere, og ingen græd. Faktisk døde man på så uhyggelig, frygtelig og skrækkelig vis, at ingen pen kan beskrive det.« Et andet italiensk øjenvidne, som også beskrev massegravene, magtede et anstrøg af sort humor: Man lagde et lag lig, så et lag jord, så et nyt lag lig, osv. – ligesom en lasagne....

I Agnolo di Turas ord aner man, at i Sienas slægts- og standsbevidste samfund var pesten ikke blot en elementært menneskelig, men også en religiøs og social katastrofe. Ingen foretog de ritualer, der normalt skulle hjælpe den døde over i det hinsides – ingen messe, ingen præst, ingen klokkeringning, ingen gråd (for i konteksten er meningen med bemærkningen, at »ingen græd«, formentlig, at begravelserne foregik uden de klageskrig, der normalt ville komme fra ligfølget). Samtidig udviskede nødstilstanden alle sociale forskelle – intet ligfølge demonstrerede den afdødes sociale status, ingen pragtudfoldelse ved ceremonierne udstillede hans velstand, og en velstående borger som Agnolo måtte selv grave sine børns grav. Måske er der også et budskab i, at Agnolo netop på det sted valgte at anføre sit fulde navn – en følelse af, at hans slægt nu ville gå til ende med ham selv.

Året efter, langt derfra, i franciskanerklosteret i Kilkenny i Irland, lagde krønikeskriveren, broder John Clyn pennen med disse ord: »For at berømmelige gerninger ikke skal forgå med tiden og forsvinde fra kommende slægtleds erindring har jeg – idet jeg så disse mange onder og så hele verden så at sige ligge i den Ondes greb – ventende på døden blandt de døde – betroet på skrift hvad jeg i sandhed har hørt og erfaret, og for at skriften ikke skal forgå med skriveren og arbejdet med arbejderen, efterlader jeg pergament til at fortsætte dette værk for det tilfælde, at noget menneske skulle overleve eller nogen af Adams slægt skulle undslippe denne pest og fortsætte det værk, som jeg har påbegyndt.« Jovist, her er der talrige litterære klichéer, men sammenstillingens knugende undergangsstemning var John Clyns egen.

Den katastrofestemning, vi møder i disse tekster, finder man i mange andre beretninger om den Sorte Død. Den viser tydeligt nok, at denne epidemi blev opfattet som noget uhørt og enestående. I samtiden angav man gerne dens omfang i løse, runde tal: To ud af hver tre døde, eller endog ni ud af ti. Der er al mulig grund til at nære mistillid til den slags angivelser i middelalderens krøniker. Imidlertid findes der i nogle områder af Europa kildemateriale, der gør det muligt at udarbejde skøn

over dødelighedens omfang under den Sorte Død. Vel kan de ikke bekræfte påstandene om en dødelighed på to tredjedele, endsiges ni tiendedele af befolkningen, men resultaterne er skræmmende nok.

Det billede, der tegner sig, er, at i de områder, hvor den Sorte Død ramte i fuldt omfang, må man regne med, at mindst 40 % af befolkningen omkom. Dette skøn må endda anses for at være forsigtigt. Kildematerialet efterlader altid en vis usikkerhedsmargin, og når det drejer sig om så ekstreme talstørrelser som i dette tilfælde, er historikerne tilbøjelige til at vælge det lavest mulige skøn. Desuden er det normalt kun muligt at foretage beregningen på husstandsoverhoveder. Havde man mulighed for også at skønne over dødeligheden blandt de øvrige husstandsmedlemmer, er det meget muligt, at de samlede tabstal ville fremstå større – ikke mindst i betragtning af, at sygdommen ved sine senere udbrud synes at have været særlig morderisk blandt børn og unge.

Eksemplet Maurienne

Når det er vanskeligt at nå til præcise beregninger af dødeligheden under den Sorte Død, skyldes det kildematerialets natur. I 1300-tallet blev der endnu ikke ført kirkebøger, og folketællinger i moderne forstand fandtes heller ikke. Som følge af disse vanskeligheder er den bedste metode til at skønne over den Sorte Døds omfang en personalhistorisk fremgangsmåde, baseret på forskellige kildetyper – fx at følge skatteyderne fra et skattemandtal forud for epidemien ved hjælp af løbende regnskabsoplysninger om dødsfald m.v. Det er kun få steder i Europa, hvor kildesituationen er så gunstig, at det overhovedet er muligt at forsøge det.

Et af de steder, hvor en sådan kombination af forskellige kildetyper er mulig, er slotslenet Maurienne, en dal i de nordlige franske Alper, men i 1300-tallet en del af grevskabet Savoyen. Herfra er der bevaret en god række af skattemandtal, hvoriblandt et fra 1346, blot to år før den Sorte Døds udbrud. Oplysningerne heri kan kombineres med utallige personoplysninger i slotslenets årlige regnskaber og i det stedlige dommerembedes regnskaber; begge er bevaret i næsten ubrudte serier hen over det fatale år 1348. Bl.a. rummer disse regnskaber mange oplysninger om afgiftsbetalinger i forbindelse med dødsfald eller tildeling af værgemål for mindreårige arvinger.

Selv med så godt et kildemateriale er beregningen af befolkningstab under den Sorte Død behæftet med betydelig usikkerhed. Ser man på, hvor mange af skatteyderne fra 1346, der med nogenlunde sikkerhed vides at have overlevet, kan dødeligheden under epidemien ikke have været højere end ca. 50 %; tabstal i størrelsesordenen 40-45 % er det sandsynligste. Som sagt gælder dette skøn kun skatteyderne, dvs. husstandsover-

hoveder. Hvordan tallene havde set ud, hvis man havde kunnet foretage beregningen for hele befolkningen, får man en fornemmelse af ved at se på en enkelt lille landsby, hvor særlig gunstige kildeforhold gør det muligt at følge en halv snes husstande noget tættere end ellers. Det bringer os samtidig nærmere på det enkelte menneskes situation.

I den lille landsby Grenis kan vi således opstille følgende små livshistorier for skatteyderne fra 1346: Jean de Grenis og hans søskende døde uden at efterlade sig livsarvinger. Jacques Coste døde; hans enke Yssabelle og formentlig to børn, Poncet og Jeannette, overlevede. Af Jean Loymants børn overlevede sønnen Jean, mens datteren Jeanne omkom. Aymon du Molard overlevede, men mistede sit barnebarn (eller nevø – *nepos*) Aynard du Molard; man kan kun gisne om, hvorvidt Aynards forældre var bukket under for epidemien, før end han selv gjorde det. Aymon du Four og hans datter Jeannette døde; hans anden datter Béatrice synes at have været den eneste overlevende. Jean du Four døde, men efterlod sig sin enke med mindreårige børn. Af Anserme Chastels børn ved vi, at Pierre døde tillige med sin moder Agnessone; kun en anden

I landsbyen Lanslevillard i de franske Alper findes en af de bedste, samtidige fremstillinger af pesten. Det er denne fresko i et kapel viet til pesthelgenen Skt. Sebastian. Billedets hovedperson er lægen, som er ved at skære en pestbyld op på halsen af en ung kvinde. En djævel sigter på de syge med dødens pil. Pesten var djævelens værk – men en engel viser ham vej. Det betyder, at Gud tillod denne hjem søgelse som en straf over den syndige menneskehed.

søn, Michel, kan følges igennem de følgende årtier. Etienne de Grenis døde, men efterlod sig i hvert fald tre overlevende børn. Jean Amédée overlevede, men mistede sin hustru. Derudover var der i Grenis i 1346 tre husstande, som ikke kan identificeres i de følgende års regnskaber, nemlig en enlig kvinde og to formentlig mindreårige søskendeflokkede.

Det væsentlige ved denne miniatureundersøgelse er, at den viser, at ingen af landsbyens husstande gik ram forbi. I denne landsby må det samlede tabstal under den Sorte Død have været mindst 50 % af befolkningen. På den anden side var der – blandt de husstande, vi kan følge – kun én, der blev fuldkommen udslettet af epidemien. Hvilke følelser, der ledsagede de overlevende, får vi kun en enkelt antydning af. Da pesten vendte tilbage i 1361, omkom begge Jacques Costes overlevende børn, Poncet og Jeannette; året efter hængte deres moder Ysabelle sig.

På et lidt mere overordnet plan bidrager materialet fra Maurienne også med en værdifuld indsigt. Det er muligt at skønne over tabstallene under den Sorte Død i hvert sogn for sig. En sådan beregning viser, at dødeligheden overalt var af samme størrelsesorden – de variationer, der er, synes hovedsagelig at skyldes, at regnskabsoplysningerne er tættere for nogle sogne end for andre. Ser man imidlertid på antallet af skatteydere i det første anvendelige skattemandtal efter den Sorte Død, i 1359, slår epidemiens virkninger igennem i meget forskellig grad. Mens nogle sogne var reduceret med 20 %, var antallet af skatteydere halveret i andre. Da dødeligheden faktisk ramte jævnt, må disse forskelle afspejle forskellige vandringsmønstre efter pesten: Nogle sogne havde så gunstige vilkår, at de kunne fastholde den overlevende befolkning og måske endog tiltrække indvandring; andre, mere karrige sogne led yderligere folketab i 1350'erne, fordi nogle af de overlevende søgte bedre muligheder andetsteds, hvor epidemien havde åbnet nye chancer for at etablere sig som tilflytter. Det er en vigtig bekræftelse af, at man kun med stor forsigtighed kan bruge en sammenligning alene af skattemandtal før og efter den Sorte Død til at anslå epidemiens faktiske omfang.

Pestens spredning i Europa

Maurienne ligger ganske langt fra Middelhavet, men pesten nåede altså dalen i 1348, mindre end et år efter, at den først havde nået Vesteuropa i efteråret 1347. Det siger noget om, hvor hurtigt epidemien spredtes, i en tid, hvor sejlskibe og heste var de hurtigste samfærdselsmidler. Sygdommen kom til Messina på Sicilien med en genuesisk kornflåde i efteråret 1347. Derfra bredte den sig dels over land til hele øen, dels ad søvejen til et antal handelsbyer langs Middelhavet: Marseille, Genova, Pisa. I 1348 blev mønsteret tydeligere: Fra »landgangspunkterne« langs kysten strå-

lede den ud i baglandet med den forholdsvis langsomme fart, der var betinget af landtransportens teknikker – men dog undertiden med så meget som, i gennemsnit, ca. 4 kilometer om dagen. Ad søvejen spredtes epidemien langt hurtigere. Da den i sommeren 1348 ad landvejen var kommet til Bordeaux på den franske Atlanterhavskyst, fulgte den med vinhandelen ad søvejen nordpå. Endnu i 1348 havde den nået England, Irland, Normandiet og Paris – med det resultat, at det centrale Frankrig i 1349 fik pesten fra to sider, sydfra og nordfra. I 1349 bredte den sig yderligere også i England og Irland, og derfra gik den ad søvejen videre til Norge. Til Danmark kom den i 1350, lidt efter, at den havde ramt Nordtyskland; også Sverige blev omfattet af pesten i 1350. Derefter gik den videre østpå, hvor det ringere kildemateriale gør den stadig vanskeligere at følge. Efter epidemien i Moskva i 1353 taber man sygdommens spor i nogle år.

Også i Danmark er den Sorte Død vanskelig at følge. Der er kun få krøniker og årbøger fra denne periode, og de hører til den store gruppe, som blot lakonisk meddeler, at der var »stor dødelighed«. Der er ikke bevaret nogen regnskaber, hverken skattemandtal eller årlige lensregnskaber, som kunne give en fornemmelse af dødelighedens omfang. Nogle få bevarede dødebøger fra kirkelige institutioner viser en usædvanlig ophobning af dødsfald i 1350, men det er stadig kun et fåtal af personer, det drejer sig om. Så fattigt det end er, er det danske kildemateriale dog tilstrækkeligt til at sige, at den Sorte Død hærgede landet, og at vi må regne med tabstal i samme størrelsesorden som i de bedre dokumenterede egne af Europa – altså mindst 40 % af befolkningen.

I betragtning af den styrke og fart, hvormed den Sorte Død bredte sig i Europa, er det ejendommeligt at konstatere, at der var nogle større eller mindre områder, som gik ram forbi. I Italien undgik den store handels- og håndværksby Milano sygdommen i 1348. Rygtet ville vide, at da de første pesttilfælde brød ud, beordrede bystyret de syge indemuret i deres huse sammen med hele deres familie, og derved undgik man, at sygdommen bredte sig. Dele af Nederlandene (nuværende Holland og Belgien) synes at have haft lavere dødelighed end ellers, og for nogle byer og landskaber er det dokumenteret, at de helt undgik epidemien; det er navnlig tilfældet for Brabant (provinsen omkring Bruxelles). Det største område, hvor den Sorte Død enten kun resulterede i forholdsvis få dødsfald eller slet ikke nåede frem, omfattede det indre Polen incl. Schlesien, Bøhmen (i det nuværende Tjekkiet) og de tilstødende egne af Tyskland omkring Nürnberg.

Det kan undre, at det var områder, som omfattede vigtige handelsru-ter og –centre, der gik mere eller mindre fri. Formentlig skyldtes det, at epidemien havde et vist sæsonmønster. I Middelhavslandene var den et

udpræget sommerfænomen; i det nordligere Europa tenderede den til at trække længere ud på efteråret, men de fleste steder betød vinteren, at sygdommen ophørte. Sandsynligvis var det sådanne opbremsninger i epidemiens udbredelse, der førte til, at nogle områder blev skånet: Når sæsonen atter blev gunstig for pestens opblussen, var epidemien overstået i de områder, der var de nærmeste smitekilder.

Efter den Sorte Død

Overalt kunne man efter epidemiens ophør slikke sårene og begynde at tilpasse sig den nye situation, hvor det tidlige 1300-tals befolkningsrigelighed – i nogle egne formentlig på grænsen af, hvad ressourcerne kunne bære med de givne produktionsteknikker – var blevet afløst af akut arbejdskraftmangel. Den Sorte Død havde været en uhørt katastrofe, der oftest blev tolket som en straf fra Gud over den syndige kristenhed. Nu var den overstået, og forventningen synes at have været, at man gradvis ville kunne vende tilbage til den foregående tids »normaltilstand«. Bl.a. i England forsøgte man ad lovgivningens vej at fastlåse lønninger og priser på niveauet fra før den store dødelighed – hvilket selvsagt ikke var nogen holdbar løsning i det lange løb.

Disse forventninger blev knust, da pesten vendte tilbage. Omkring 1356 brød den atter ud i Sydtyskland, og omkring 1360 antog den på ny europæiske dimensioner. Dødeligheden var denne gang mindre uhyrlig, men dog fortsat katastrofal, måske 20-25 % af befolkningen. Den genopretning af befolkningstallet, som var en naturlig forventning i 1350'erne, blev ændret til et fortsat, kraftigt fald. En langvarig, vanskelig tilpasning til de nye tilstande begyndte.

Litteratur

Som nævnt i artiklen er de to hovedværker om den Sorte Død henholdsvis OLE J. BENEDICTOW, *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge, Boydell, 2004) som fortaler for identifikationen af den Sorte Død med moderne byldepest; og SAMUEL K. COHN, JR, *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe* (London/New York, Arnold/Oxford University Press, 2002), som afviser denne identifikation. Begge forfattere koncentrerer sig om sygdommens karakter, epidemiens forløb og dødelighedens omfang. Cohns arbejde tager afsæt i den kritik af byldepesttesen, som blev fremført af mikrobiologen GRAHAM TWIGG, *The Black Death: a Biological Reappraisal* (London/New York, Batsford/Schocken, 1984/1985).

Der er en række nyere værker, der giver en bredere fremstilling med vægt på reaktionerne i befolkningen og pestens virkninger på samfundet, men som til gengæld er mindre dybtgående med hensyn til de medicinske og epidemiologiske aspekter. Her kan nævnes JOHN ABERTH, *From the Brink of the Apocalypse:*

Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages (New York/London, Routledge, 2000); WILLIAM NAPHY & ANDREW SPICER, *Plague: Black Death and Pestilence in Europe* (Stroud, Tempus, 2004); og COLIN PLATT, *King Death: The Black Death and its aftermath in late-medieval England* (London, UCL Press, 1996). LONE LEEGAARD, *Pesten: Europa i katastrofens tegn* (København, Jyllands-Postens Forlag, 2007) er baseret på en populær tv-serie. ROBERT S. GOTTFRIED, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (London, Robert Hale, 1983) er ujævn, men nyttig ved sin detailrigdom. PHILIP ZIEGLER, *The Black Death* (London, Collins, 1969) er fortsat læseværdig, om end uundgåelig forældet på nogle punkter.

Der findes en glimrende, kommenteret samling af kilder i engelsk oversættelse: ROSEMARY HORROX, *The Black Death* (Manchester/New York, Manchester University Press, 1994).

Citaterne fra Guy de Chauliac er oversat af artiklens forfatter på grundlag af MICHAEL R. MCVAUGH (ed.), *Guigonis de Caulhiaco (Guy de Chauliac) Inventarium sive Chirurgia Magna*, vol. 1, *Text* (Leiden/New York/Köln, Brill, 1997), s. 117-119. Agnolo di Turas beskrivelse af den Sorte Død i Siena er oversat i mange skildringer af epidemien og i en bekvem lille samling af oversatte kilder: KLAUS BERGDOLT, *Die Pest 1348 in Italien: Fünfzig zeitgenössische Quellen* (Heidelberg, Manutius, 1989). Citatet fra broder John Clyn findes fx i MARIA KELLY, *A History of the Black Death in Ireland* (revideret udg., Stroud, Tempus, 2004), s. 60-61.

Diskussionen af den Sorte Død i Maurienne er baseret på MICHAEL H. GELTING, »The Mountains and the Plague: Maurienne, 1348«, *Collegium medievale*, 4/1, 1991, s. 7-45.

Summary

The first European outbreak of the Black Death lasted from 1347 to 1353 and was by far the most murderous occurrence of the disease, frequently killing upwards of 40 % of the population. A heated and as yet inconclusive scholarly debate has recently cast doubt upon former certainty that the Black Death was identical to modern bubonic plague. Although the order of magnitude of the demographic losses is fairly certain, exact numbers are extremely difficult to come by; this point is illustrated by examples from a region with exceptionally rich sources, the castellany of Maurienne in Savoy. In addition to these discussions, the article provides an approach to the subjective experience of those who survived the epidemic through quotations from primary sources.

Michael H. Gelting, født 1951, mag.art. i historie (Aarhus Universitet) 1979, fil.dr. h.c. (Göteborgs Universitet) 2007. Arkivar ved Rigsarkivet siden 1980, seniorforsker 1997. Orlov 1997-2001 og i den periode lektorvikar ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Siden 2007 tillige knyttet til University of Aberdeen som ekstern Professor of Early Scandinavian Studies. Forskningsområder: Den Sorte Død, dels generelt, dels specifikt i Maurienne (Savoyen); Danmarks historie i højmiddelalderen.

Kirken og pesten i senmiddelalderen

Pestepidemierne 1360-1500 og gavegivning til kirken

Af Lars Bisgaard

De danske pestepidemier i senmiddelalderen er aldrig tidligere blevet behandlet. For det første har de stået helt i skyggen af den første pestbølge, som allerede i den tidlige historieskrivning om pesten blev et samlende symbol for de kvaler, befolkningen udstod. For det andet har forskningen savnet et kildemateriale til at undersøge pestepidemierne. Det er her, tidens gavegivning til kirken kommer ind i billedet. Der blev givet gaver gennem hele perioden, og tesen er, at man ved at se på de udsving, der findes de enkelte år imellem, kan få et afgørende fingerpeg om, hvornår der var pest i Danmark. Imidlertid standser fortællingen ikke her: Materialet beretter nok så interessant også om en kirke, som blev den svage part i forhold til gavegiverne.

I Årslev sogn på Fyn ligger kirken på en menneskeskabt forhøjning i landskabet. En lokal tradition vil vide, at højen går tilbage til tiden for Den sorte Død. Sognets mange døde blev alle begravet i den, og bagefter anlagde man kirken oven på. Da man for år tilbage lagde varme ind i kirken, stødte håndværkerne på menneskeknogler, hvilket man tog som en bekræftelse.¹

Overleveringen rummer det typiske træk ikke at være præcis. Den knytter pest og forhøjning sammen, men fortæller ikke, hvornår det skete. Året 1350 blev f.eks. først føjet til af sognets lærde, da knoglerne blev fundet. Vi ved nu, at der var rigtig mange pestepidemier i Danmark mellem 1350 og 1711, og selv om den første formentlig ramte hårdest, så tog de senere også mange menneskeliv. Der er ingen grund til at formode, at alle ramte ens, ligesom der naturligvis har været regionale forskelle fra gang til gang. De senere epidemier er blot blevet helt overskygget af interessen for den første pestbølge.

Ligesom fortællingen fra Årslev har reduceret pesten til én begivenhed, der ramte én gang, gælder det samme for de første beretninger om Den sorte Død i Danmark. De kan findes fra 1500-tallets midte. Det gælder eksempelvis den adelige Iver Juel til Øgelstrup, som engang før 1556

så tilbage på sin slægts oprindelse. Heri beretter hr. Iver om en Palle Juel, der boede i Vestjylland i Råsted Sogn i pestens tid. Sygdommen kom til hans hjemegn fra Vendsyssel, hvortil den var kommet med skib fra England. Præsten i sognet tog en juleaften imod en syg mand, der var vandret hid, men ved midnatsgudstjenesten samme aften udeblev sjælehyrden. Pesten havde nemlig allerede taget sit første offer. Da bad Palle Juel alle fra sognet om at rykke ud af deres boliger og slå sig ned i klitterne, og »straks gik samme Pestilense over Egne og Lande og det var den første og største Pestilense, som kaldes den store Mandekval eller Merkedød«. ²

Fordyber man sig i teksten, vil man se, at den intetsteds anfører året 1350. For hr. Iver daterede i slægtled. Sidste slægtled før Palle Juel var sønnen Jens Juel. Denne er af forskningen blevet identificeret med Jens Juel til Øgelstrup, som optræder som vidne i adskillige dokumenter i tidsrummet 1410-1428. ³ Hvis hr. Ivers slægtled står til troende, og hvorfor skulle han ikke have styr på dem, det var jo hans egentlige anliggende, fandt den pest sted, som han berettede om, i slutningen af 1300-årene. Altså kan beretningen lige så vel berette om en af de senere epidemier i 1300-tallet som at omhandle året 1350.

En anden beretning stammer fra Henrik Smith Weygers hånd. Smith var født i Malmø, hvor han også havde sit virke som forlægger. Omtalen optræder i en nu tabt årbog, færdiggjort i 1554-55, af hvilke der dog eksisterer flere udtog. ¹ Pesten hos Smith dateres modsat hos hr. Iver tydeligvis til året 1348. Men det er, som om han kun benytter dette årstal for at få den aura af sandfærdighed, som omgav tidens krøniker. Forlæggeren bryder nemlig helt med krønikens vanlige opbygning, hvor vidt forskellige hændelser kun er bundet sammen af året, i hvilke de skete. I stedet anvender han en litterær iscenesættelse, hvor flere år bliver bundet sammen, med det formål at alle læsere og tilhørere kan forstå, at pesten var forvarslet.

Vinteren i 1346 var hård, skriver Henrik Smith, og over hele Skandinavien lå der døde i skove og på veje, frosset ihjel. 1347 var et lige så elendigt år med stor regn og uvejr, så kornet rådnete i jorden og ikke gav grøde af sig. Resultatet var dyrtid i alle lande. I 1348 kom så den naturlige frugt, »en stor, suar pestelentze offuer all werden, som kalledis den sorte død eller store død«. Dens ødelæggelser mod menneskene var præget af en lige så streng logik som dens komme: Først borttog den de spæde, så unge drenge og piger, siden midaldrende folk og til sidst de gamle. Dens smitteveje kendte kronikøren også, for »den ene befengdis af den anden, och huo befengt wor, leffde icke længe«. Herefter følger en række fiktive dødstal for større europæiske byer, ofte ikklædt en farve-

rig sprogdragt. I Erfurt, hvor Smith selv havde studeret, blev alle kirkegårde opfyldt af døde lig, og man måtte grave 11 store grave uden for byen, hvori 1.200 mennesker blev nedkastet. I Magdeburg var situationen identisk: Store kærre og fodervogne var i brug, og ingen vidste, hvor mange der blev begravet. Men pesten ramte også fædrelandet: »Men wdi Danmarck och Sønder Julland døde saa mange, [at] store bonde byer stode øde och der fore siden bleffue aldrig opbygde, som mand end nu maa se y Julland, ath der ligger store heder øde, som sta end y denne dag med rene och sten, ath der haffuer werit ager.«

Det er meget svært, for ikke at sige næsten umuligt, at benytte de to fortællinger som sandhedsvidne til et landområdes første pestepidemi. Det skyldes, at fortællingerne har et helt andet sigte. For det første var der den pointe, at samtidens pestepidemier var for ingenting at regne mod fortidens. Heri lå der naturligvis en trøst. Og for at huske hvor slemt det havde været engang, måtte alle fortidens pestepidemier følge lig reduceres til én og kun én pestepidemi. Begge fortællinger kan som skjult referenceramme meget vel have den pestepidemi, som i årene 1553-55 hærgede København og formentlig andre dele af riget tillige.³ I hvert fald giver den god mening som baggrund for Henrik Smiths beregnende stykke underholdning, for det at bringe lig ud på kærre stod i frisk erindring. Men på et lidt dybere plan må beretningerne også tolkes som et udtryk for et nyt og mere vitalt samfund, som har lagt pestens værste virkninger bag sig og nu var i stand til at tage forholdsregler mod den.

Men hvad var det, som samfundet havde lagt bag sig i midten af 1500-tallet? Skal man svare bredt, var det senmiddelalderens agrarkrise og dens virkninger for kirke, konge og købstæder. Hvad dette mere konkret dækker over, hersker der stadigvæk stor usikkerhed om. Noget så elementært som, hvornår de efterfølgende pestepidemier ramte Danmark, og om de overhovedet ramte landet, har ikke været undersøgt. Det skal være denne artikels mål at etablere en oversigt over antallet af pestepidemier i tiden 1360-1500. Da jeg kan henvise til et andet arbejde herom (jf. note 16), er der her plads til at grave et spadestik dybere. For hvordan klarede kirken pesten, hvis man bruger de populære messestiftelser som indfaldsvinkel?

Gavebreve i forskningen om pestepidemier

Den sorte Død ramte Europa første gang i årene 1347-1352. Meget materiale til at belyse den er siden hen gået tabt. Dette tab er forskningens akilleshæl og har ofte tvunget forskerne til at gå andre veje end den direkte for at skaffe sig viden om epidemierne og deres virkninger. Det-

te bliver tydeligt ved at kaste et blik på forskningen i dansk sammenhæng.

Arven fra 1700-tallets historieskrivning var at stole på middelalderens årbøger og kombinere det med oplysninger givet af tidligere historikere så som Arild Huitfeldt. I 1800-tallets begyndelse leverede soraneren Estrup en første større fremstilling om Den sorte Død i Danmark.⁶ Hertil benyttede han det samtidige diplomatariske materiale og kobledede det med indhentede udenlandske oplysninger. Senere i århundredet fik udforskningen dels et stærkere lægevidenskabeligt element med bidrag af F. V. Mansa, dels et kulturhistorisk ved Troels-Lund.⁷ Det ændredes i 1900-tallet, hvor de samfundsmæssige konsekvenser af sygdommen langsomt begyndte at fylde mere.

Det nyformede historiefag var præget af en positivistisk holdning, der ville rense ud i overleveringen af overlysninger hos ældre skribenter om sygdommen, ligesom dens betydning for senmiddelalderens store omvæltninger skulle undersøges. Et første større bidrag kom i 1930'erne, da Aksel E. Christensen forsøgte at bruge antallet af ødekirker som indikator for omfanget af pestens hærgen.⁸ Hermed var de indirekte metoder introduceret. C.A. Christensen gik i 1960'erne videre ad samme vej ved at bruge domkirkernes regnskabsmateriale til at indkredse ændringerne i brugsstrukturen i landbruget, bag hvilken pesten kunne være en af flere årsager.⁹ Denne tilgang resulterede i 1970'erne i det store ødegårdsprojekt, hvor den anvendte metode var optællingen af ødegårde.¹⁰ Bjørn Poulsen har senest henledt opmærksomheden på de danske byers vilkår under Den sorte Død.¹¹

I 1960'ernes og 70'ernes diskussioner var pesten kun en mulig årsag til befolkningsnedgang og sammenlægninger i landbruget. Det skyldtes, at man altid strengt kunne hævde, at vidnesbyrdene om Den sorte Døds tilstedeværelse i Danmark var så få, at pesten alene ikke kunne være den forklarende faktor. Det ændrede sig med Erik Ulsigs artikel fra 1991, hvor han tog fat i det høje dødstal fra Ribe, bevidnet ved domkapitlets nekrologium, og sandsynliggjorde derved både sygdommens tilstedeværelse og effekt.¹²

Dermed holdt donationspolitikken sit indtog i dansk pestforskning, idet det var indstiftede sjælemesser for de døde, Ulsig kunne måle i Ribe. I forhold til optælling af ødegårde har metoden den fordel at være tættere på sygdommen, da kilderne, der undersøges, direkte er forbundet med dødsfald. En af denne metodes foregangsskikkelser har været amerikaneren Samuel S. Cohn. I 1988 udkom hans store bog om testamenter fra Siena 1205-1800,¹³ hvor han hævdede, at Den sorte Død afstedkom væsentlige ændringer i tidens gavegivningsmønstre. De menta-

le ændringer slog imidlertid ikke igennem efter det første anslag, men først efter anden pestrunde o. 1360-63. For mens ét epidemianslag kan tolkes som naturens lune, var der en mening bag to på hinanden følgende, og så måtte mennesket tage sine forholdsregler.

Selve antallet af testamenter fra et givet år brugte Cohn også som en indikator på pest. Dette er helt elementært for studiet af pest i egne som Skandinavien, hvor antallet af bevarede kilder er så få. Den svenske historiker Janken Myrdal har med held overført Cohns tankegang til sit hjemland. Han har betegnet studiet af donationer som en vej hen mod en pluralistisk tilgang til pesten og argumenteret for, at jo flere tegn man samstemmende finder i forskellige kildegrupper, des mere sikkert kan man stadfæste, om en pestbølge har ramt en given egn eller ej.¹⁴ Med denne metode har han undersøgt, hvordan pesten ramte Sverige og Finland i senmiddelalderen. Det samme har Jürgen Ibs gjort for Slesvig-Holsten.¹⁵

Imidlertid stiller sagen sig lidt anderledes for Danmark. Her er der bevaret langt flere donationsbreve end i de øvrige skandinaviske lande. Messerstiftelser og testamenter under et, uden at de bevarede nekrologier fra de store kirker inddrages, andrager for perioden 1360-1500 alene 1.496 gavebreve. Vel er det ikke så mange som de mere end 6.000 lybske testamenter, der findes fra senmiddelalderen, men alligevel er det en usædvanlig stor mængde og vel nok det nærmeste, man i Danmark kommer en seriel kildetype. I det følgende skal de anvendes med det formål at indkredse pestepidemierne i Danmark 1360-1500.

Pestepidemier 1360-1500

Det er et kapitel for sig at gøre rede for, hvordan de knap 1.500 gavebreve er fremfundet. Det skal jeg ikke trætte læseren med her, men henviser til den redegørelse herfor, som jeg har givet andetsteds.¹⁶ Her er tallene de vigtigste, både når de opgøres i tiår og på enkelt år.

Pr. tiår fordeler de sig som vist i Tabel 1. Som det ses, er mængden af gavebreve støt stigende frem til midten af 1400-tallet, hvorefter den stabiliserer sig på et relativt højt niveau. Hvis antallet af gavebreve sammenholdes med mængden af bevarede breve fra perioden, som stiger kraftigt, er der reelt tale om et procentuelt fald. Samtidigt er det vigtigt at notere sig det markante fald, som finder sted i antallet af gavebreve i 1370erne. Det skal jeg vende tilbage til.

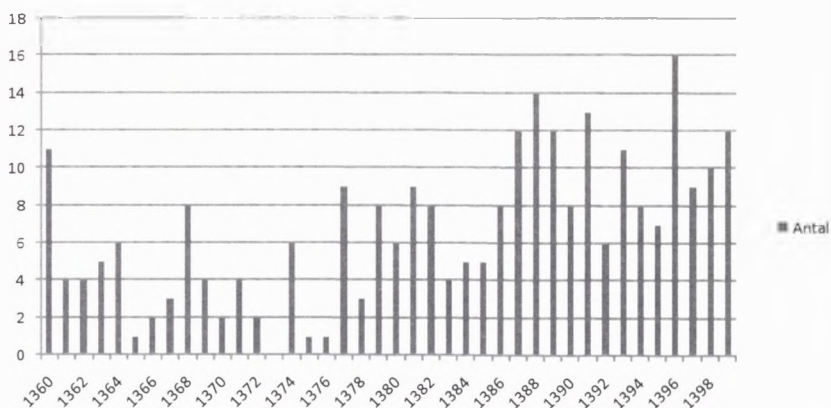
Tabel 1. Fordeling af danske gavebreve pr. tiår 1360-1499.

		1400-09	111	1450-59	133
1360-69	48	1410-19	109	1460-69	137
1370-79	36	1420-29	99	1470-79	119
1380-89	85	1430-39	104	1480-89	130
1390-99	100	1440-49	148	1490-99	137

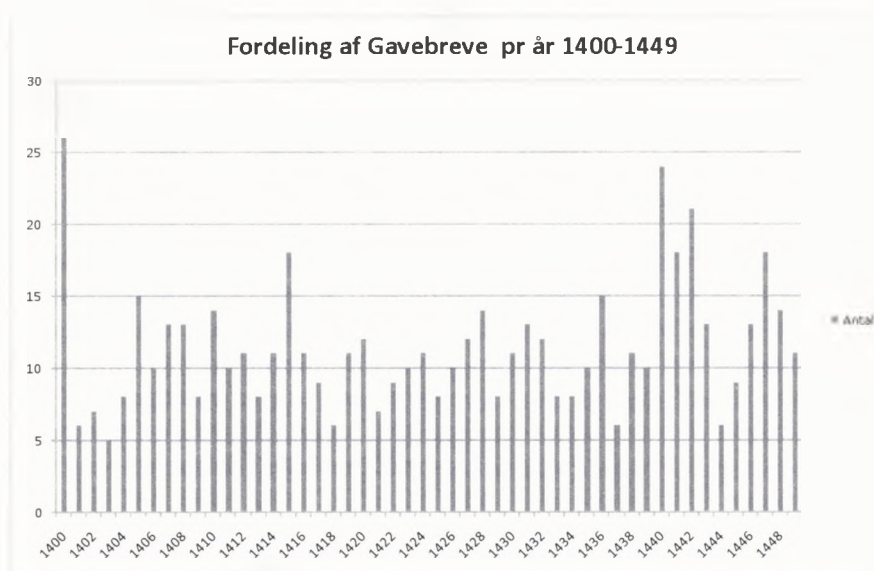
Fordelt pr. år er udsvingene imidlertid langt større. For overskuelighedens skyld er de mange år fordelt på tre søjlediagrammer, hvor de numeriske værdier er indsat. Udgangspunktet må være, at en vis grad af fluktuation i mængden er det normale. Imidlertid forekommer der så markante og pludselige udsving årene imellem, at mængden af gavebreve kan fordobles fra det ene år til det andet. Disse år er især interessante, hvis de numeriske værdier samtidig er høje.¹⁷ Disse kriterier opfyldes af årene 1360, 1368, 1377, 1387-89, 1396, 1400, 1405, 1419-20, 1440, 1454-55, 1464, 1472-74, 1481-87 og 1464-96. Spørgsmålet er, hvordan man skal forklare sådanne bratte og voldsomme udsving i gavebrevenes antal?

Religiøse strømninger kan næppe siges at tilbyde nogen forklaring. Hvis det var nye ideer, der brødes, burde udsvingene ikke være så voldsomme og en tendens til fald eller vækst burde aftegne sig, men her gentager de markante udsving sig hele perioden igennem. Sådanne nye

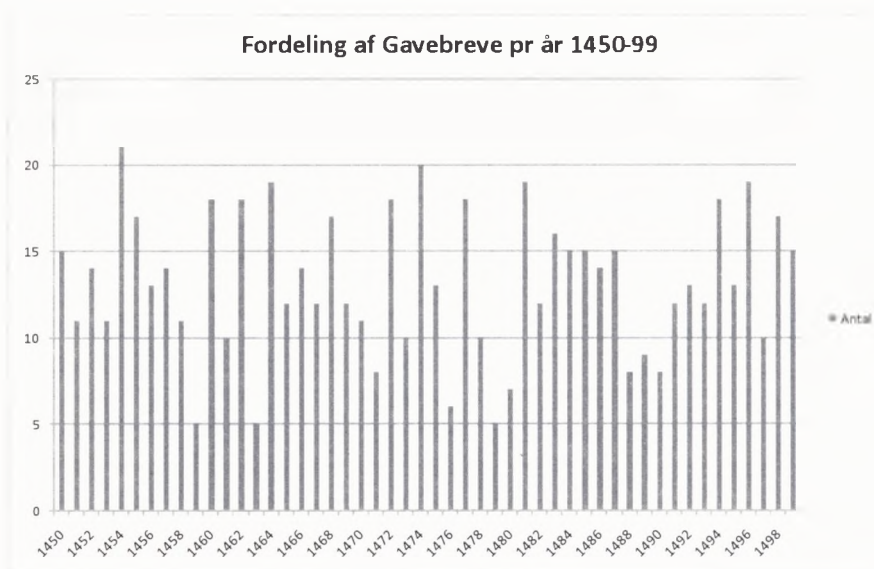
Fordeling af Gavebreve pr år 1360-99

Søjlediagram 1. Fordeling af danske gavebreve pr. år 1360-1399.

Søjlediagram 2. Fordeling af danske gavebreve pr. år 1400-1449.

Søjlediagram 3. Fordeling af danske gavebreve pr. år 1450-1499.

strømninger, kan man ikke afvise, ligger bag den klare stigning i mængden af gavebreve i slutningen af 1300-tallet, men næppe for 1400-tallets udsving i sin helhed. Man kan selvfølgelig forestille sig, at de pludselige spring med rigtig mange gavebreve kunne tilskrives ivrige afladshandlere eller vækkelsesprædikanter, men også det synes ved nærmere eftertanke utroligt. For det første er der aldrig referencer til noget sådant i selve gavebrevene. For det andet var det så indgroet at udøve mildhedsgerninger med det jordiske gods, man var blevet betroet her i livet, at propagandistiske tiltag næppe hverken behøvedes eller skulle kunne få så stor en virkning, som tilfældet da er. Den mest rimelige forklaring er derfor, at det er mængden af døde, som stiger i de pågældende år. Eller mere præcist, at det er frygten for, at døden vil gøre sit nærvær gældende, der kan måles.

Dette krav opfylder pesten. Endvidere er pestepidemier kendetegnet ved at ramme givne samfund med en vis regelmæssighed, hvilket også vil stemme overens med den fordeling, der er fundet i materialet. Det vil derfor være nyttigt at konfrontere de fremfundne år fra det danske materiale med den eksisterende viden om, hvornår pestepidemier hærgede de omkringliggende lande. Resultatet fremgår af Tabel 2.

Tabel 2. Kendte pestår for naboområder til Danmark sidestillet med år med høj gavegivning i Danmark.¹⁸

Lübeck	Holsten	Sverige	Norge	Danmark
1358		1359-60	1360	1360
1367	1368	1368-69	1370-71	1368
1376		(1374-77)		1377
1388	1387	(1389)	(1391-92)	1387-89
1396				1396
				1400
1406		(1405)		1405
1421	1420	1420-21		(1419-20)
	1439-40	1439-40	(1438-39)	1440-42
1451	1448-50	1455	1452	1454-55
			1459	1460
1464	1464	1464-65		1464
		(1472-74)		1472-74
			(1479-80)	
1483-84	1484-85	(1484)		1481-87
		1495-96		1494-96

Man kan konstatere en slående overensstemmelse mellem høj gavegivning i Danmark og år med pest i nabolandene. Der er afvigelser som for året 1400, ligesom de sene pestepidemier i 1400-tallet ikke entydigt modsvares af kun et til to bestemte år med mange gaver til danske kirker og klostre. Alligevel må den konklusion siges at være oplagt, at forklaringsen på de pludselige forskydninger i gavegivningsmønstret i Danmark er pestens tilstedeværelse eller frygten for dens tilstedeværelse.

For en lang række af de formodede pestår vil man i det bevarede diplomatariske materiale, i årbøger og i indskrifter yderligere kunne finde oplysninger om pest i Danmark. Det gælder årene 1361, 1400/1405, 1419-20, 1439, 1473/74, 1484/87.¹⁹ Det bestyrker kun antagelsens rigtighed. Jeg skal ikke her gå i dybden med de enkelte pestepidemier, men i stedet vende blikket mod det bemærkelsesværdige fald, der kan iagttages for gavegivningen i 1370erne. For hvad kan det dække over?

Kirkens indtægter og evige messer

Det har længe været kendt, at kirken og dens gods blev hårdt ramt af de store omlægninger, der fandt sted i landbruget pga. befolkningsnedgangen i senmiddelalderen. Det er regnskabsmateriale fra Århus, Roskilde og Slesvig domkirker, som danner rygraden i de omfattende studier, som ikke mindst C.A. Christensen stod bag, og som mere end noget andet har skaffet belæg herfor. Afgifterne for alene Slesvig Domkirkes gods faldt således fra 1352 til 1437 med hele 6.000 tønder korn.²⁰ Indtægterne var i 1437 under en tredjedel af, hvad de tidligere havde været. Det siger sig selv, at den åreladning har kunnet mærkes.

Selv tilskrev prokuratoren ved det slesvigske domkapitel miseren til at være forårsaget af to forhold. For det første havde store dele af domkapitlets jord været skueplads for langvarige krige mellem den danske kongemagt og det holstenske ridderskab, og det havde kostet dyrt, ikke mindst i Nordslesvig. For det andet havde naturkatastrofen, der var indtruffet ved vadehavskysten i 1362, og de stormfloder, der efterfølgende indtraf, gjort et stort indhug i de dyrkede landbrugsarealer, fordi de slet og ret var skyllet i havet. C.A. Christensen har givetvis ret i, at disse forklaringer ikke kan stå alene, men når man i dag gerne vil forstå begivenhederne ud fra et aktørperspektiv og ikke stille sig tilfreds med at konstatere, at usynlige strukturer og kræfter i samfundet havde ændret sig, bliver de givne begrundelser vigtige på ny. Det var udefrakommende hændelser, som havde forårsaget de forringede indtægtsmuligheder, siger prokuratoren, og det var ekstraordinært.

Middelalderens mennesker var på en helt anden måde end vi vænnet til, at voldsomme ulykker ramte fra tid til anden. Afledt heraf var for-

ventningerne til lederskab og krisemanagement, som det vist hedder nu om stunder, også af en hel anden og mere rå karakter. Jammer blev ingen rige af, man måtte tage fat på ny. Hvis indtægter måtte opgives, der hidtil havde været givne for domkirken, fordi det var åbenlyst, at de var tabt for en tid eller for stedse, måtte nye indtægter erstatte de gamle. Sådant må bisp og domkapitel mere end en gang have tænkt mellem 1352 og 1437. Andre havde vist den nødvendige koldblodighed, f.eks. Valdemar Atterdag. Da anden pestbølge havde hærget moderlandet i 1360, drog han på togt mod Gotland året efter. Var det for at skaffe sig hurtige indtægtsforøgelser, fordi de vanlige indtægter svigtede? Det er ganske sandsynligt.²¹

På samme måde må det antages, at biskopper og kanniker, abbeder og munke har søgt efter nye indtægter, der har kunnet kompensere for tab af gamle. Spørgsmålet er derfor, om der var vækstmuligheder i den traditionelle gavegivning?

Gavebrevene i denne undersøgelse er for langt hovedparten dokumenter, der opretter evig messelæsning. Det kunne man gøre på flere måder. Den mest udbredte måde var evige messer på giverens dødsdag. Donators dødsdag ville så blive skrevet ind i kirkens messebog eller ved de store gejstlige institutioner i nekrologiet, så stiftelsen, der var betalt med renter af jord, blev husket. Det særlige kendetegn for sådanne var, at mange præster ved hver sit alter og eventuelt i flere forskellige kirker på én gang læste messer for den døde sjæl.²² Det er sådanne sjælemesser, som Ulsig anvendte til at påvise, at Danmark flere gange blev ramt af pest i anden halvdel af 1300-tallet. Disse sjælemesser bar navnet årtider eller (lig)begængelser, og de var ældgamle. De har formentlig været anvendt lige siden kirkens komme til Danmark.

Men der var også en anden messetype, som var af nyere dato, og som først slog igennem efter 1215, da transsubstantiationslæren blev ophøjet til dogme. Denne lære understregede realpræsensen i nadveren, dvs. at forvandlingen af brød og vin gjorde messen til en sand gentagelse af Kristi sonoffer. Det fik som konsekvens, at *gudstjenestens forøgelse*, som det gang på gang udtrykkes i messestiftelserne, blev til et objektigt mål for kirken.²³ Jo tiere forvandlingen skete, des bedre var det for menneskenes frelse. Og alle de gode gerninger, der derved ophobedes, blev til en skat for kirken, hvis frugter ville vise sig på dommedag. For menigmand var det imidlertid svært at begribe, at ekstra messelæsning ikke først og fremmest og her og nu ville gavne den enkelte, der havde indstiftet dem. Set fra et lægsynspunkt var der en logik i, at den, der ofrede penge og jord på messelæsning, var bedre stillet end den, der ikke gjorde det, og derfor skulle donator nævnes direkte i de forbønner, som messen inde-

holdt, nøjagtig som man kendte det fra sjælemesserne, der blev læst på dødsdagen. Kirke og lægfolk fandt hinanden ved, at såvel *stifter/e* som *alle kristne sjæle* kom til at indgå i forbønnerne i de nye messer.

Mens de gamle messer som hovedregel alene kunne finde sted en gang om året på donators dødsdag, var de nye uden sådanne bindinger. De kunne læses lige så ofte, som stifteren ville betale for det. Nogle valgte en fast ugedag, henlagde jord til den, og lod renterne betale messerne til evig tid. Andre valgte to eller tre faste ugedage, henlagde mere jord, atter andre gav renten fra hele bondegårde og fik læst messer på alle ugens dage. Dog ikke på søndage, hvor den almindelige gudstjeneste for det første dækkede, og hvor læsning af dødsmesser ikke var tilladt.

Hvornår slog disse messer igennem i Danmark? Gavebrevene her kan være med til at give svaret. Man kan modstille gavebreve for to årtier med hundrede år imellem, for eksempel årene 1300-1310 og 1400-1410, med det formål at se på styrkeforholdet mellem årtider og ugemesser. Resultatet er opstillingen i Tabel 3.

Tabel 3. Sikre messestiftelser med hhv. årtider og ugemesser for årene 1300-09 og 1400-09.

år	antal gavebreve	heraf årtider	heraf uger/daglige messer
1300-09	49	18	4
1400-09	111	28	17

Tabel 3 giver et klart fingerpeg om ugemesser i vækst. På hundrede år firdobles deres antal godt og vel, årtiderne øges kun en halv gang, uden man skal tillægge de procentuelle satser al for stor betydning – det tillader de små talstørrelser ikke. 1300-tallet markerer med andre ord det store gennembrud for mere kontinuérlig messelæsning i det danske rige.

Set i lyset af de faldende indtægter, som kirken stod overfor som følge af pesten, har markedsføring af de nye messer været en oplagt vej at slå ind på. Og der er heller ingen tvivl om, at ansvarlige ledere har forsøgt at gå den vej. Imidlertid har det nok været en strategi, som på papiret så mere enkelt ud, end den har været at føre ud i livet. For det erindres, at gavebrevenes antal faldt i 1370erne. En forklaring herpå er stadig ikke fundet.

Evige messer og pest

Det er et standende synspunkt i forskningen, at pesten øgede fokus på døden. Synspunktet kombineres ofte med en undertone af, at dette var

uheldigt, idet kirken udnyttede et folk, der var tvunget i knæ, ved at tale om en straffende Gud. Synspunktet fortjener imidlertid nuancering. Det kan illustreres ved et studium af to af de tidlige stiftelser med daglige messer fra 1300-1309. Heriblandt træffes stifterne provst Anders i Lund og ridder Jon Litle på Sjælland. Begge opretter evige daglige messer, og deres fundamentsbreve er så eksplicitte, at vi også får at vide, hvad de enkelte messer skal handle om. Opfindsomheden var det imidlertid så som så med. Hr. Anders lod halvdelen af ugens messer vi til de døde sjæle, hr. Jon hele fire af ugens seks dage.²⁴ Set i forhold til den senere udvikling på området er dette et typisk begyndertræk. Ikke desto mindre er det med til at tilkendegive, hvor inspirationen til den evige messelæsning kom fra. Den kom fra ligbegængelserne, hvor det alene var de døde, som messens hjælp gik til. Om dette så også udtrykker en frygt for situationen i det hinsides, kan være svært at vide, men det ville være en nærliggende tolkning.

Hundrede år senere var messer *pro defunctis* stærkt reduceret, og hvis de overhovedet stadig var der, lå de om mandagen som et af flere temaer, der kunne udfoldes i løbet af ugen. Hvad havde overtaget pladsen for de døde sjæle? Svaret herpå kan også findes i stiftelserne hos hr. Anders og hr. Jon fra 1300-tallets begyndelse. Provsten havde f.eks. viet sin messe om tirsdagen til Skt. Andreas. Det var hans navnehelgen, for som forbønsskikkelse var det nærliggende at tro, at Andreas især stod last og brast med egne navnefæller. Derved blev individ og helgenskare knyttet sammen på en mere personlig måde. Et lignende træk ses om torsdagen, hvor lundeprovsten havde valgt Skt. Laurentius. Det var lundekirkens navnehelgen, og dermed var det arbejdspladsens beskytter, der blev bedt om at se i nåde til sin trofaste medarbejder. Endelig valgte provsten Jomfru Maria til lørdagsmessen. Hun var den store forbønsskikkelse, som overstrålede alle andre. Det var denne mere personlige indfaldsvinkel til det religiøse, som trænger sig stærkt på, og som skubber messer for de døde sjæle ud. Det ses helt udfoldet i 1400-tallets messestiftelser.²⁵

Hvad betyder dette for vurderingen af pestens rolle? Som udgangspunkt kan der være grund til at fæste lid til stikprøven her, for den er baseret på materiale, der kommer meget tæt på de handlende aktører. Undersøgelsen synes at plædere for, at frygten for livet i det hinsides nærmest var faldende, hvilket er den stik modsatte udvikling end den herskende udlægning, der blev refereret i indledningen til dette afsnit. En sådan udlægning skal imidlertid holdes op imod, at de evige messer ved ligbegængelsen ikke mister popularitet. Pointen må derfor være, at der synes at brede sig en forståelse for, at uge- og daglige messer kan

To pesthelgener, nemlig Skt. Sebastian og Skt. Rochus. Skt. Rochus fremviser en pestbyld på sit lår til en engel, som helbreder ham (Stonyhurst College).

andet og mere end dødsmesser. Hver især kunne de noget forskelligt, og den logiske konsekvens var at oprette begge dele. De nye messers styrke var, at de kunne være medium for den enkeltes situation og behov. Derved bliver de eksponent for en eller anden form for individuel tilpasning af troen, som kirken ikke som institution alene kunne gennemtvinge, men som krævede aktiv medvirken fra befolkningen.

På lang sigt er der ingen tvivl om, at pesten har virket befordrende for denne udvikling, men sagen tager sig temmelig anderledes ud, hvis den undersøges på kort sigt. For messernes antal gik jo under ét tilbage i 1370erne. Hvordan kan man forklare det? Læser man Janken Myrdals studier af det svenske materiale, hvor et lignende dyk i gavegivningen kan iagttages, udlægger han det som udtryk for den lavere aktivitet, der var i samfundet som følge af pesten. De færre gaver bruges altså primært som et generelt krisetegn i en almen strukturalistisk tolkning.

For mig at se har sagen langt alvorligere komplikationer for kirken. For det første er 1370ernes få gavebreve ikke blot under niveauet fra 1360erne, men sammenlignes tallet med første årti af 1300-tallet, er det

også en del under niveauet her (jf. Tabel 3). Det til trods for, at man må formode, at kirken aktivt har forsøgt at skaffe sig nye indtægter bl.a. ved at pege på fast messelæsning året rundt. Undersøger man tallene fra 1370erne har et sådant fremstød kun haft ringe effekt. Otte sikre stiftelser med ugemesser kan noteres, og selv om det er minimumstal, ligesom tallene i øvrigt har været det hele artiklen igennem, er der stadig langt op til årtiets 18 sikre årtider, et uændret niveau i forhold til 1300-10. Indsatsen for at få flere messer læst og dermed få mere jord givet har altså ikke båret frugt.

Forklaringen herpå er dobbelt. For det første stod og faldt messestiftelsernes idé med, at der var tillid til, at de evige messer faktisk blev læst og afviklet. Hovedreglen var, at de ville blive læst med den messende præst som eneste tilstedeværende person, og så meget desto vigtigere var det, at der herskede tillid til, at denne afholdt messen. Egentlige klager over misligholdelse findes ikke fra 1370erne, men fra 1380erne og en generation frem dukker der interessante nye formularer i stiftelsesdokumenterne op. De skal behandles nedenfor. Tidsforskydningen er ikke bekymrende, for med den sendrægtighed, der altid er til stede, før nye tendenser vinder indpas i kirkens nedarvede formularer, er dette ikke specielt langsomt. Problemet har været, at de indstiftede messer ikke altid blev læst. Baggrunden herfor kan i en tid med pest skyldes mange forhold. Godset, der skulle betale for messerne, kunne være øde. Er det kirkens eller giveren, som har ansvaret for dette? Kun en klar kontrakt kan afgøre det. Manglende messeafvikling kan også skyldes, at kirken ikke havde præster nok til den nødvendige læsning. Her var det en ufravigelig regel, at en præst kun måtte læse en messe pr. dag. Det satte naturligt nok grænser for produktiviteten. Her ville ansvaret være kirkens, med mindre donator havde krævet at indsætte egen præst på stiftelsen. Igen ville det være kontraktens ordlyd, der alene ville kunne afgøre, hvor ansvaret for de manglende messer lå. De nedarvede formularer for messestiftelser var m.a.o. ikke gearret til den nye situation, hvor meget af det, som hidtil kunne tages for givet, ikke længere gjaldt.

For det andet var der straks efter første pestbølge i 1350 klager fremme om, at kirken ikke kunne indsamle sine indtægter, fordi bander af lovløse personer havde bemægtiget sig jorden. Allerede pestens første danske historiograf Estrup påpegede dette som et alvorligt problem.²⁶ Dette problem er slet ikke behørigt undersøgt af forskningen. Her skal kun påpeges, at i året 1377, hvor den fjerde pestbølge formentlig ramte Danmark, forsamledes en gruppe adelige i Salling ved Limfjorden i Jylland for at love støtte til kirken. Landet havde lidt fordærlig skade, anførte de, »ved mord og brand, ved kornets ufrugtbarhed, ved fjendens

grumhed, ved pludselig død og Guds ødelæggende vrede, ved kvægdød og fiskens aftagende mængde«, og konklusionen var, at Skaberens hævn og grumhed nu var optændt, »fordi de kirkelige personer har fået deres friheder indskrænket«. ²⁷ Det er vigtigt at bemærke, at denne støtteerklæring er lokalt funderet, og kun et lykketræf har gjort, at den har overlevet tidens tand. Derfor er dokumentets tankegang og genstand måske slet ikke så ualmindelig endda. I hvert fald kan man tillade sig at slå fast, at netop erklæringens lokale forankring øger tilliden til det implicitte udsagn om, at kirkens gods ikke var blevet respekteret.

I engelsk reformationsforskning blev det i 1980'erne et diktum, at i tider med usikkerhed om troens rette udlægning, holdt lægfolk sig tilbage med at give gaver. ²⁸ Dette må kunne overføres til også at gælde tider, hvor der herskede usikkerhed om kirkens evne til at forsvare det gods, som blev den givet. Set fra et lægsynspunkt ville det klogeste da være at holde igen med yderligere gaver, indtil situationen havde bedret sig.

Det synes at være en sådan uheldig situation, flere gejstlige institutioner i anden halvdel af 1300-tallet var havnet i. En nøjere analyse ville formentlig kunne afdække, hvordan domkirkerne, klostrene og sognekirkerne klarede sig indbyrdes i kampen om gaverne, men det vil føre for vidt her. Det afgørende er, at hvis en sådan afventende holdning blandt menigmand for alvor bredte sig, var kirken kommet fra asken i ilden. I forvejen var fjerde pestbølge inden for 30 år i sluthalvfjerdsene en realitet, frygtelige naturkatastrofer af hidtil uset omfang havde vist sig, og dynastisk usikkerhed prægede den politiske situation med det alle frygtede, en mindreårig på tronen. 1370'erne var med andre ord ikke blot en økonomisk krisetid for kirken, det var også ved at blive til en krise for dens evne til at tiltrække gaver.

Den nye vækst

Det skulle imidlertid ændre sig. Nedgangen for gavegivningen til kirken blev af relativ kort varighed. Måles antallet af gaver i årtier (Tabel 1), var kirken i løbet af de følgende årtier i stand til at præstere en markant vækst, således at gaverne i første årti af 1400-tallet stabiliserede sig på et niveau, der var tre gange højere end i 1370'erne. Paradoksalt nok ser det ud til, at baggrunden netop var pestens alvorlige indvirkninger i 1360'erne og -70'erne.

Antagelsen skal her være, at kirken blev nødsaget til at give en række indrømmelser vedrørende administrationen af den givne jord for at genvinde tilliden til messestiftelserne. Derved blev rødderne lagt til 1400-tallets langt større lægmandsindflydelse på messelæsningen og alterstiftelser. Udviklingen er svær at følge nøjagtigt i de enkelte doku-

menter, for dels er formuleringerne sjældent så præcise, som man kunne ønske sig, dels må man antage, at først når nye måder var afprøvet i virkeligheden, vandt de vedvarende plads i messerstiftelsernes ordlyd. Hvad det sidste angår, giver det en tidsforskydning i forhold til det egentlige gennembrud.

2. juni 1406 oprettede ridderen Hans Andersen til Estrup (Gl.) af den indflydelsesrige Lungeslægt et nyt kapel med eget alter ved Roskilde domkirke.²⁹ Heri skulle han også stedes til hvile. Roskildebispen viste ham en nådesbevisning ved at gøre stiftelsen til et præbende, idet han forenede det nye kapel med et gammelt præbende kaldet rotaen. I beskrivelsen fremgår det imidlertid, at dette en tid havde ligget uvirksomt hen, usselt og fattigt, som det var, da godset lå øde, og indtægterne var ringe.³⁰ Dermed gjorde man det i Roskilde, som allerede var sket i Lund. Eksisterende embeder blev slået sammen, eller nye blev føjet til for at holde messelæsningen i gang og lade udkommet for alterpræsten være acceptabelt.³¹

Ridder Hans Andersen kom med gods, der skulle kunne yde mere end 48 pund korn.³² Det var meget, og han stillede da også krav, som blev indfriet. Således skulle han præsentere den præst, som skulle besidde embedet, bispen skulle kun give kollats, og hvad vigtigere var, så skulle kaldsretten, når han var død, forblive i slægtens varetægt, idet den ældste af »min slægt, som fører mit skjold og våben«, skulle vælge ny præst. Det nye præsteembede kom også til at råde over indtægterne af Kvandløse kirke, som hr. Hans besad patronatsretten til. Der var intet til hinder for, at sognepræsten og alterpræsten kunne have været én og samme person, for i tider med præstemangel forekom forening af uforenlige embeder, som det hed i kirkejuraen, og det blev der dispenseret fra. I dette tilfælde blev embedet imidlertid tildelt kanniken Laurids Nielsen. Han synes at have fået den fulde råderet over godset, i hvert fald fritog bispen det eksplicit få år efter for al biskoppelig jurisdiktion.³³ Hvis disse bestemmelser spidsformuleres, så tiltroede donator domkirken hverken evnen til at stille med præst eller evnen til at forsvare godset og dermed at inddrive lejeindtægten heraf. Begge dele lå trygt i hænderne hos ham selv og hans efterkommere og den mand, som de valgte til det. Problemerne fra 1370erne var med andre ord løst. Men på en meget radikal måde. Kirken var så at sige ved at blive overhalet inden om af utålmodige lægfolk.

Fra begyndelsen af 1420erne møder man hyppigt sådanne principper for jordoverdragelse, som lå i Hans Andersens stiftelse, når evige messer skulle etableres.³⁴ Endnu senere mødes formuleringer i fundationspapirerne om, hvad der skal ske ved misligholdelse af messelæsning. Mod

slutningen af 1400-tallet kan lignende formuleringer følges i dokumenter, når gilder og andre bredt forankrede sammenslutninger etablerede messer hos kirke eller klostre.³⁵ Det blev altså principper, som kom til at gælde for alle grupper af samfundet og ikke kun for de stærke, der havde den fornødne magt at sætte bag forsvaret af godset.

Man kan forestille sig, at dette fænomen, som man kunne kalde lægfolkets generobring af kontrollen med gaverne til kirken, sådan som den havde været til stede allerede en gang under det tidlige kirkebyggeri, er begyndt med en række forholdsvis uskyldige bestemmelser, som forekommer i 1380erne stiftelsesdokumenter. Heri slås det fast, at jorden, som donator vil finansiere de evige messer med, skal forblive i dens varetægt, så længe han er i live, og først overgå til kirken efter hans død.³⁶ Ifølge almindelig retspraksis vil dette imidlertid kræve, at arvingerne anerkendte dette ved at give afkald på jorden på tinge, og hvis donator ikke tvang dette igennem i levende live, ville fristelsen i usikre tider være stor nok til, at ældste søn bevarede forsvaret af godset. Før man har set sig om, kan den praksis være etableret, at selv om godset i princippet er givet til kirken, er det kun renten, som kirke eller kloster modtager. Denne praksis kan vel i realiteten være ældre end pestens tid – stiftelser før 1360 er bortset fra kontrolperioden 1300-10 ikke undersøgt – men det vil næppe rokke ved, at det egentlige kvantespring fandt sted som følge af den usikkerhed, der opstod om messernes afvikling i pestens kølvand.

Påvirkning udefra kan også være forekommet. Der var i 1300-tallets slutning en betragtelig indvandring fra hertugdømmerne af adelige, der søgte kongelig tjeneste. Med sig havde de traditionen fra hertugdømmerne, hvor det gennem længere tid havde været kutyme, at ydelser til evige messer i stiftelsesbrevene alene opgjordes i, hvad jorden årligt kunne give. Her var der altså ingen tvivl om, at jorden som sådan forblev i forsvar hos giveren og efter dennes død hos slægten. Flere af disse adelige er repræsenteret i materialet med stiftelser fra 1380erne.³⁷

Endelig kan man ikke afvise, at der var grupper inden for kirken, som selv så en fordel i, at lægfolk fik større indflydelse på stiftelserne. Kirkens eget hierarki var stramt, og de store fordele var centreret om få embeder. Vender vi f.eks. blikket tilbage mod den stiftelse, som provst Anders ved Lundekirken i 1303 havde oprettet med evige daglige messer, så sikrede han sig, at den til enhver tid siddende provst skulle have forsvaret af den jord, han skænkede. Derimod var det ikke provsten, der skulle læse messerne. Det blev overladt til en alterpræst eller kapellan at forrette, og forsømte han opgaven, skulle ærkebiskoppen kunne afsætte ham.³⁸ Hr. Anders' kapellan blev med andre ord holdt i kort snor. Hvem

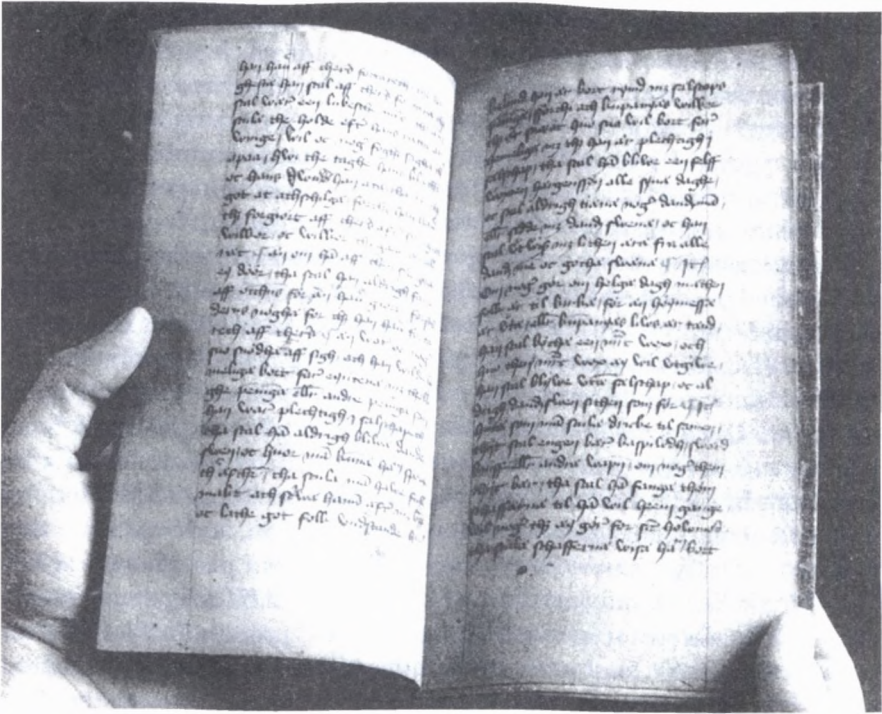
der blev kapellan, og hvordan det gik ham, hører vi aldrig om. Helt anderledes med Lungeslægtens præst godt hundrede år senere ved Roskilde domkirke. Han var i princippet også kun alterpræst, men dels var det en stor stiftelse, han rådede over, dels var det en mægtig mand, han havde i ryggen. Da han blev valgt, var han allerede kannik – det måtte bispemkræve for at lade ham få et præbende – men han gjorde det godt, og han kunne slutte med at blive dekan ved domkirken.³⁹

Ikke alle alterpræster gik det lige så godt. Der var også fattige og tarvelige embeder imellem, hvis indehavere aldrig fik brudt dagligdagens slidsomme trummerum.⁴⁰ Men netop i pestens tid, skete der også noget nyt for disse. Ved de store domkirker, i bykirker og på landet i herrederne sluttede præster sig sammen for at tilbyde de eftertragtede ligbegængelser. Disse præstesammenslutninger, som tillod lægfolk at komme i deres rækker, kaldtes kalenter. De ældst bevarede regelsæt stammer fra Flensborg by og fra Lolland Nørre herred, hhv. i 1362 og 1388. Med fordelingen af de danske gavebreve in mente ved vi nu, at der på disse tidspunkter enten lige havde været pest (1360) eller var pest i landet (1387-89). Derved kan man føje endnu en lille bid til det billede, der er tegnet af dem.⁴¹ De sikrede en stadig tilgængelighed af præster, hvilket ikke var en selvfølge i tider med pest. De demokratiserede tilgængeligheden af evige ligbegængelser, der som ritual krævede mange præsters medvirken. Endelig udnyttede de den større rigdom, der nu var til stede blandt de overlevende efter pesten. Alt i alt har det befordret en betragtelig fremgang for flere lavere rangerende embeder i kirken. Og med lægfolks deltagelse i disse sammenslutninger var kanalerne for idéudveksling og gensidig påvirkning mellem kirke og folk pludselig blevet rigtig mange.

Afrunding

Da antikvar og historiker Lauritz Schebye Vedel-Simonsen i 1800-tallets første halvdel fik forevist skomagersvendenes udaterede skrå fra Odense og så, at de begrundede oprettelsen med henvisning til pestens øjeblikkelige hærgen, var han ikke i tvivl. Her havde man en vedtægt, der gik tilbage til den store epidemi 1348.⁴² I dag ved vi, at der var mange pestepidemier i Danmark mellem den første store i 1349-50 og 1500. Skal man tro denne undersøgelse, ramte pesten måske op til 15 gange i det nævnte tidsrum. Vedel-Simonsen var med andre ord blevet forført af sagnenes ord om den store og ene pestepidemi, lige som andre før og efter ham er blevet det.

På dette sted har fokus været på oprettelsen af evige messer. Dels er det disse, som kilderne omhandler, dels var de også den vigtigste ind-

Skomagersvendenes skrå fra Odense, 1400-1405 (LAO): »Thet schedhæ saa i forthamar timæ, ath stor døth regnerethæ ouer al werden, som man kallæ wære pestilencia, tha friicæthæ suo wæl vngæ som gamlæ, forthi at døthæn han spar ængen, tha friicæthæ oc scomaghære svønæ i Otthenss for døthen oc thottæ them suo, ath the wilde flii theres thing suo, ath om noget aff them døthæ, ath han sculdæ wæl worthæ forestanden, tha gingæ the til alderman oc til stolbrøthræ, som tha wore forstandere i schomaghære lagh i Otthenss oc bathæ thøm, ath the wilde wæl gøre oc vnne them at hawe eet kumpanyæ. tha beradde the them meth alle brøthræ oc vntæ them thet at hawe oc at holde, som her æfter stander screwet«.

tægtskilde for kirker og klostre overhovedet. Analysen af messerne har vist, at effekten af Den sorte Død især viste sig efter andet og tredje pestanslag i 1360 og 1368. Herved svarer denne undersøgelse helt til det resultat, som Samuel Cohn nåede frem til for Siena, hvor ændringer også først indtraf efter anden pestbølge.

Undersøgelsen her rummer det interessante træk, at den krise, der indtraf, på ingen måde handlede om tiltroen til messens kraft som sådan. Den stod uantastet. Det var kirkens evne til at føre messerne ud i livet, som mange nærrede mistillid til. Formentlig fordi kirken i pestens kølvand ikke magtede forsvaret af godset, ligesom den må have døjet

med præstemangel. Det blev løst ved en større grad af lægmandskontrol på de evige messer. I kraft af de nye sammenslutninger mellem præster og lægfolk, de såkaldte kalenter, blev der skabt kanaler mellem befolkningen og kirken på en anden og mere direkte måde end tidligere. Begge dele var til gavn for kirkens evne til at optage og tilpasse sig folkelige forestillinger i den religiøse praksis. Det er det, man ser fuldt udfoldet i 1400-tallets rige kirkekunst og folkelige tilslutning til middelalderkirken.

Summary

In Danish plague research, the first plague epidemic in the years 1349 to 1350 has by far overshadowed the recurrent bouts of the plague which, as we know from domestic and foreign sources, occurred in the following centuries. The focal point in the present article is to pinpoint possible Danish epidemics in the period between 1360 and 1500 and discuss the impact of the plague on the church.

Methodologically, the article is inspired by the works on gift giving by Samuel S. Cohn, who argues that the common man's donations to the church would have been used as precautions in relation to the plague. The actual number of donations from a given year could be an indication of whether society had been struck by unusual occurrences such as an epidemic.

The investigation is based on almost 1,500 documents and the conclusion is that the Danish plague patterns more or less resembled those known from Lübeck. However, there is reason to believe that the church was heavily affected by the plague, especially in the period between 1360 and 1440. One of the consequences was that the lay influence on endowments grew dramatically. In that area the church never regained the position it had before the arrival of the Black Death.

Noter

1. Beretningen står at læse i Årslev kirkes folder om dens historie.
2. *Danske Samlinger* 1. bd., København 1865-66, s. 47-59, her s. 49.
3. Danmarks Adels Aarbog 2001-2003, stamtavle for slægten Juel ved Mogens Kragssig Jensen, s. 379.
4. 'En dansk Aarvog fra Svend Tveskjæg til Frederik II', samlet af Henrik Smith, trykt i: *Monumenta historica danica*, I, I., udg. af H. Fr. Rørdam, 1873, s. 571-662. De nedenfor behandlede afsnit stammer fra s. 592-93.
5. 'Tre breve fra Peder Godske, ang. Pesten i København 1553', v. N. Jacobsen, *Danske Samlinger*, III, 1867-68, s. 69-83.
6. H.F.J. Estrup: 'Den sorte Død i Danmark' *Blandinger fra Sorø. Et Tidsskrift*, 1839, s. 35-52.
7. Frederik Vilhelm Mansa: *Bidrag til Folkesydommens og Sundhedspleiens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede*, København 1873. Pesten i Helsingør og København 1710 og 11 havde han skildret 1854. T. Troels-Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede, genoptrykt i *Historiske Fortællinger. Tider og Tanker*, 2. bd. København 1911, s. 7-216.
8. 'Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen', i: *Nordisk Kultur*, bind 2, 1938, 1-57, her s. 37ff. Hertil artikel om Ödekyrka i Kl.NM v. Troels Dahlerup, bind 20, København 1978, sp. 629-31.
9. 'Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437, i: *Historisk Tidsskrift* 1960, s. 161-244, og 'Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. årh.', i samme 1964, s. 257-349.
10. Svend Gissel: 'Forskningsrapport for Danmark': *Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr.1: Nasjonale forskningsoversikten*, København 1972, s. 1-71. For litteratur i øvrigt se artiklen Ødegård i Kl.NM, bd. 20, sp. 615-27.
11. 'Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske by', i: *Middelalderbyen*, red. S. Bitsch Christensen, Danske Bystudier I, Aarhus Universitetsforlag, 2004, s. 191-248.
12. 'Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede', *Historisk Tidsskrift*, 1991, s. 21-43.
13. Cohn, Samuel K., Jr., *Death and Property in Siena, 1205-1800. Strategies for the Afterlife*. Baltimore and London 1988. Her Part I.
14. Myrdal, Janken, 'The Forgotten Plague: The Black Death in Sweden', in: *When Disease Makes History*, ed. Pekka Härmäläinen, Helsinki 2006, p. 144. Jf. også *Digerdöden, pestvåg och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Stockholm 2003, af samme forfatter.
15. Ibs, Jürgen H., *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48*, Frankfurt am Main 1994.
16. 'Danish Plague Patterns, 1360-1500, i: *Living with the Black Death*, eds. Lars Bisgaard & Leif Søndergaard, under udgivelse. Her findes også tabeller med de nøjagtige numeriske værdier.
17. Man kan ikke alene fokusere på de år, hvor antallet af gavebreve er højt, for de vil udelukke de tidlige årtier, hvorfra der ikke er bevaret så mange gavebreve.
18. Årene for Lübeck og Holsten er hentet fra Ibs 1994, Norge og Sverige fra Myrdal 2006. Tal i parentes angiver usikre år.
19. Bisgaard, jf. note 16. Hertil Hamsfort: 'Chronologia Rerum Danicarum Secunda', trykt i: *Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi*, bd. 1, Hafniae 1772, p. 310 for året 1361.
20. C.A. Christensen 1960.
21. Foreslået af Michael Gelting på andet sandbjergsymposium 1997.
22. Lars Bisgaard. *Tjenesteideal og fromhedsideal*, Århus 1988, s. 93-104.
23. Lars Bisgaard, *De glemte aldre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderen*, Odense 2001, kapitel 3.
24. DD, 2 rk., bd. V, nr. 243 og bd. VI, nr. 17.
25. Bisgaard, 1988, s. 70ff.
26. Estrup 1839, s. 50-51.
27. DD 4. rk., bd. I, nr. 183
28. Eamon Duffy: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven og London 1992, pp. 504ff, R. Whiting: *The Blind Devotion of the People*, Cambridge 1989.
29. Repert. I, nr. 4786.
30. Samme, nr. 4787.
31. Bisgaard, jf. note 16.
32. J.O. Arnhung: *Roskilde Domkapitels Historie*. Tiden indtil 1416, Roskilde 1937, s. 293.
33. Samme, s. 356.
34. F.eks. 29. juni 1424 hos Anders Jepsen Lunge til Egede med vidisse fra 26. juli 1454 (Repert. II, nr. 381) og Erik Eriksen, høvedsmand på Aalborghus 23. april 1426 (Repert. I, nr. 6296).
35. Bisgaard 2001.
36. F.eks. Peder Munk til Bjärsöholm til Lunde kirken 2. maj 1386 (DD 4, III, nr. 39), ridder Henrik Jensen til kirken i Store Heddinge 23. nov. 1386 (DD. 4, III nr. 125 og Ingeborg, enke efter Jens Læge, til Vor Frue Kloster i Roskilde 24. dec. 1389, nr. 145). Det gjaldt også kirkens egne folk, som f.eks. kannik ved Ribe domkirke Gotskalk Jensen, der oprettede daglige messer 22. aug. 1387 (DD.4, III, nr. 232).
37. Henning Podebusks enke sikrede sig patronatretten til en større stifelse med daglige messer på Rügen 31. marts 1381 (DD. 4, II, nr. 121). Det samme gjorde Markvard og Rike Henneke Breyde ved Skt. Johannes kloster i Slesvig 13. dec. 1383 (Samme, nr. 402). Beg-

- ge steder var betalingen opgjort som en evig rente.
38. DD, 2, V, nr. 243.
39. Se navneregistret til Repert. I bind IV s. 360 under Juul, Lavrids Nilssøn.
40. Se Bisgaard 2001, s. 260f.
41. Bisgaard, Lars: 'Det middelalderlige kalente – et bindeled mellem kirke og folk', i: Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen: *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus 2007, s. 443-71.
42. Vedel-Simonsen, L.S.: *Bidrag til Odense Bys ældre Historie*, vol. 1,2, Odense 1841, s. 42-43. Et bidrag til denne spændende historiker er netop udkommet, se *Fynske Antikvarer. Lærdom, fortid og fortolkninger 1550-1850*, red. Janus Møller Jensen, Odense 2008, s. 93-143.

Lars Bisgaard, f. 1958, ph.d. fra Syddansk Universitet 1998, lektor sammesteds 2001. Har især arbejdet med den religiøse praksis i senmiddelalder og på reformationstiden. Har skrevet *De Glemte altre. Gældernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, 2001 samt en lang række artikler. Adresse: Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M, mail: bisgaard@hist.sdu.dk

Pest, død og demografi

– pestens hærgen i Helsingør 1575-1578

Af Michael Dupont

I størstedelen af 1570'erne huserede pesten i mange europæiske lande, og i 1575 kom den til Danmark, hvor den gang på gang hærgede indtil 1579. Helsingør, en af rigets mest velhavende og største købstæder på den tid, oplevede fra 1575 til 1578 fire år i træk med epidemier, hvor en stor del af byens indbyggere døde. I artiklen vil jeg se nærmere på denne mørke periode i byens historie og undersøge pestens dødelighed, spredning og betydning for stadens økonomi. Gennem det helsingørske kildemateriale er det muligt at få et sjældent demografisk indblik i det 16. århundrede, og vi kan bl.a. få at vide, hvordan det gik med præsten Rasmus Larsen og borgeren Lars Lykkesens familier under pesten.

Pesten i Danmark i 1500-tallet

I løbet af det 16. århundrede oplevede Danmark den ene epidemi efter den anden. Kilderne til de første årtier af 1500-tallet er få; men der lader til at have været pest i hvert fald 1520¹ og 1536.² Historikeren Peter Christensen har forsøgt at tidsfæste de danske pestepidemier efter Reformationen, hvor kildematerialet begynder at blive lidt bedre, og er kommet frem til årene 1546-1548, 1553-1554, 1563-1568, 1575-1578, 1583-1585 og 1592-1594.³ Hans hovedkilder er især *Kancelliets Brevbøger* samt *Københavns Diplomatarium*. Det er generelt meget vanskeligt at kortlægge pesten i det 16. århundrede, da det bevarede kildemateriale ofte kun består af brudstykker, der omtaler epidemier i enkelte egne og sjældent giver oplysninger om dødstal eller omfang. Det er derfor ikke fyldestgørende, og eksempelvis er epidemien 1589, som ramte Helsingør (se næste afsnit) ikke medregnet. Der var desuden pest i Ribe i 1579.⁴

Forekomsten af pestepidemier øgede behovet for lægebøger, hvor man kunne finde gode råd om forebyggelse og behandling. Man kan konstatere, at der i løbet af 1500-tallet udkom mange dansksprogede pestskrifter – nogle af dem i år, hvor vi ved, at pesten ramte Danmark: 1536 (en bog), 1546 (en bog), 1552 (en bog), 1553 (to bøger), 1557 (en

bog), 1577 (to bøger), 1596 (en bog), 1598-99 (en bog).⁵ I flere tilfælde var der således en direkte sammenhæng mellem udgivelse og udbud og efterspørgsel. Forskellene mellem de kendte pestår og udgivelsesårene kan derfor også opfattes som en indikator på, at pesten måske hærgede landet mere, end fx *Kancelliets Brevbøger* røber. De hyppige epidemier må dog have betydet et konstant behov for lægebøger af denne karakter.

Pesten i Helsingør 1575-1578

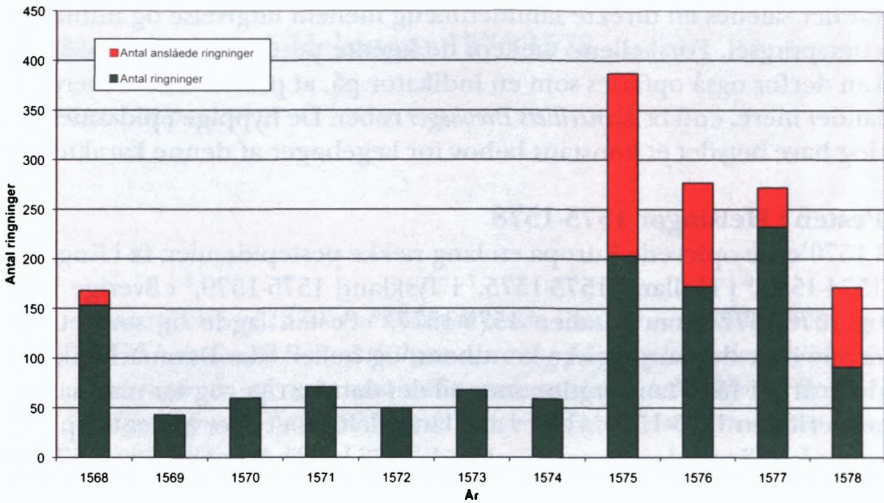
I 1570'erne oplevede Europa en lang række pestepidemier, fx i England 1574-1580,⁶ i Holland 1573-1575,⁷ i Tyskland 1575-1579,⁸ i Sverige 1573 og 1576-1577⁹ samt i Italien 1575-1577.¹⁰ Pesten lagde sig som et sort tæppe over det europæiske kontinent, og heller ikke Danmark gik fri i dette årti. I 1575 kom sygdommen til det danske rige, og ser man samlet på perioden 1575-1579, så blev alle landsdele på et eller andet tidspunkt ramt: I 1575 var der pest på Sjælland, 1576 på Sjælland og Fyn, 1577 på Sjælland, 1578 på Sjælland og i Jylland samt i 1579 i det sydlige Jylland, uden at vi dog kan være sikre på, at det ikke stod meget værre til i alle årene.¹¹

Man plejer almindeligvis at sige, at det er umuligt at lave demografiske studier i Danmark før midten af 1600-tallet, bortset fra få undtagelser fra århundredets begyndelse.¹² Men i Helsingørs tilfælde er denne påstand ikke korrekt. Det er faktisk muligt ud fra det vidunderlige kilde-materiale, der er bevaret fra Øresundstoldens hjemby, at komme ganske tæt på stadens borgere i 1500-tallet og bl.a. undersøge, hvem og hvor mange der døde under nogle af byens epidemier i dette sekel.

Vi har således sikre beviser på, at der døde et ualmindeligt højt antal indbyggere i Helsingør i årene 1564,¹³ 1568, 1575-1578, 1583, 1589 samt 1592 (se perioden 1568-1578 i diagram 1). De fleste årtier i sidste halvdel af det 16. århundrede blev ramt af pesten, selv om det kun var i 1570'erne, at den vendte tilbage flere år i træk.¹⁴

Helsingør var centrum for skibsfart og handel i Danmark, for Øresundstolden betød, at der dagligt sejlede utallige skibe forbi byen. Helsingørs kontakt med omverdenen kan vi få et direkte indtryk af gennem de bevarede Øresundstoldregnskaber. I årene 1575-1579 passerede ikke færre end 21.237 skibe Helsingør, og langt de fleste kom fra udlandet, især fra Holland, der udgjorde 48 % af den samlede passage.¹⁵ Den udenlandske handel samt betalingen af tolden satte handelsfartøjerne i direkte kontakt med byens borgere, og det er derfor ikke så mærkeligt, at Helsingør ofte fik besøg af pesten. Mange danske epidemier begyndte af den årsag også i Helsingør.¹⁶

Diagram 1. Antal ringninger 1568-1578
 Kilde Sankt Olai Kirkeinspektion: Kirkeinspektionens regnskaber 1557-1757

Kildematerialet

Fra årene 1559 ff. er der bevaret en række klokkeregnskaber fra Sct. Olai Kirke¹⁷ og fra 1581 ff. fra Sct. Mariæ Kirke.¹⁸ De kan på mange punkter sammenlignes med begravelsesindførsler i kirkebøgerne, da de består af regnskaber over, hvem der blev ringet for ved begravelser. Dette materiale giver mulighed for at lave demografiske studier.

Det meste af 1500-tallet fandtes der dog kun én kirke i Helsingør, som borgerne kunne blive begravet fra, nemlig Sct. Olai Kirke. Men i 1576 blev Sct. Mariæ Kirke, der oprindeligt var klosterkirke og efter Reformationen hørte til Almindelig Hospital, skænket til stadens hollandske og tyske indbyggere. Kirken havde ellers været i så stort forfald, at kongen oprindeligt i 1573 havde givet ordre til at lade den nedrive.¹⁹

Det er tvivlsomt, hvornår man begyndte at begrave eller ringe for byens indbyggere fra Sct. Mariæ Kirke, da det første har krævet, at kirkerummet var istandsat, så man kunne holde ligprædiken, og det andet, at man havde en klokke. Og især hvad angår klokken, er det et yderst relevant problem, når vi skal undersøge pesten i Helsingør ud fra bevarede klokkeregnskaber. I Sct. Olai Kirkes klokkeregnskaber nævnes det 13. februar 1578: »thend hollandske veffuer, som døde till Fredrich Levels, oc lagdis y thennd tydske kircke«. Måske skal dette opfattes som et tegn på, at det kun var Sct. Olai Kirke, der ringede ved begravelser på den tid – evt. på trods af at man godt kunne blive begravet fra Sct. Mariæ Kirke.²⁰

Helsingør 1645. Af Cornelis Vroom den yngre (Pedersen, I, s. 155).

Vi oplever heller ikke umiddelbart i Sct. Olai Kirkes klokkeregnskaber under epidemierne en pludselig og uforklarlig nedgang i antallet af ringede lig, hvilket ellers ville være et tegn på, at Sct. Mariæ Kirkes klokker var taget i brug, og at Sct. Olai derfor mistede kunder. Af den årsag kan vi måske regne med, at klokkeregnskaberne fra Sct. Olai Kirke indtil i hvert fald 1578 giver et billede af samtlige ringede lig i staden.

Der er ikke bevaret klokkeregnskaber fra Sct. Olai Kirke fra alle år efter 1559; men der findes en dækkende periode fra 1568-1578. Regnskaberne indeholder ofte præcise angivelser af dato for ringningen, den afdødes navn og/eller tilhørsforhold, evt. stilling, evt. dødssted samt betalingens størrelse.²¹ Regnskaberne fulgte ikke kalenderåret, men blev ført fra påskedag til påskedag eller fra Mikkelsdag til Mikkelsdag (29. september).

Når man sammenligner materialet i perioden 1575-1578, så er regnskaberne for de to første pestepidemier 1575 og 1576 mest detaljeret ført. Disse to år bliver den dødes navn og tilhørsforhold ofte nævnt, mens oplysningerne fra de senere år er langt mindre detaljerede. Det er fx ikke ualmindeligt, at der i 1577 blot står »Ringdis for ett barnn«, uden at faderens navn nævnes. Dermed bliver det svært at se en sammenhæng mellem døde personer og en bestemt husstand.

Men hvor pålidelige er klokkeregnskaberne? I årene 1575-1578 var

der ansat to klokkere ved Sct. Olai Kirke, nemlig Jens Klemmensen Klokker og Niels Klokker, der begge havde økonomisk gevinst ved at føre regnskaberne, da deres løn bestod af halvdelen af den samlede indtjening ved ringningerne.²² Desuden holdt kirkeværgerne opsyn med bogføring.²³ Først og fremmest indeholder regnskaberne noteringer om personer, der betalte for ringningen; men selv byens arme, der var for fattige til at betale, ses noteret (se diagram 4). Vi kan dog ikke være sikre på at finde samtlige døde personer i klokkeregnskaberne, og derfor må vi regne antal ringninger for at være et absolut minimum. Jeg har i artiklen valgt også at omtale ringninger som dødsfald/begravelser, selv om de to størrelser ikke nødvendigvis er lige store.

Pesten kommer til Helsingør

Når vi skal forsøge at finde ud af, hvordan og hvornår pesten begyndte i Helsingør i årene 1575-1578, skal vi først og fremmest lede efter fremmede, der døde i byen, og lokale med udenbys kontakter. Pesten må nemlig være kommet til staden fra et af de øvrige europæiske lande.

Den 13. maj 1575 døde en unavngiven styrmand hos Eline Peders, og fjorten dage senere finder vi det første sikre bevis på, at pesten er kommet til byen, nemlig den 31. maj, hvor Anders Hess' barn blev begravet.²⁴ Hess boede på Stengaden ud mod Stranden skråt over for rådhuset,²⁵ og i den efterfølgende tid døde der flere personer i hans husstand: 29. juni blev en tjenestepige begravet, 16. juli en bødker, 20. juli en vogn-dreng og 26. juli endnu et barn. Det kan således tænkes at være styrmanden, der i begyndelsen af maj 1575 bragte pestbakterien til Helsingør fra fremmede egne, men nærmere kommer vi det ikke.

Da pesten vendte tilbage i 1576, begyndte det hele forfra. Det var ikke kun handelsfartøjer og deres mandskab, der udgjorde en trussel, men også kongens store projekt: ombygningen af den gamle middelalderborg Krogen til den moderne renæssancefæstning Kronborg, der fandt sted i disse år. Byggeriet bragte nemlig mange fremmede håndværkere, soldater og hofjenere til byen, og en af dem bar formentlig pesten med sig. Den 23. april 1576 blev en af kongens båds mænd (dvs. matros) begravet, og den næste, der døde, var en hofkarl, som blev begravet 8. maj. Den 16. og 23. maj blev endnu to båds mænd begravet, og det er tydeligt, at sygdommen først ramte kongens folk og derefter spredte sig til lokalbefolkningen. Også blandt »graverne«, hvilket må betyde de gravere, der var ansat på byggeriet af Kronborg, florerede pesten. Ikke færre end 18 gravere udåndede mellem 11. juni og 7. september 1576.

Det er ikke muligt at lave en lignende undersøgelse for epidemierne 1577 og 1578. Som omtalt nævnes de dødes relationer ikke så tit i 1577,

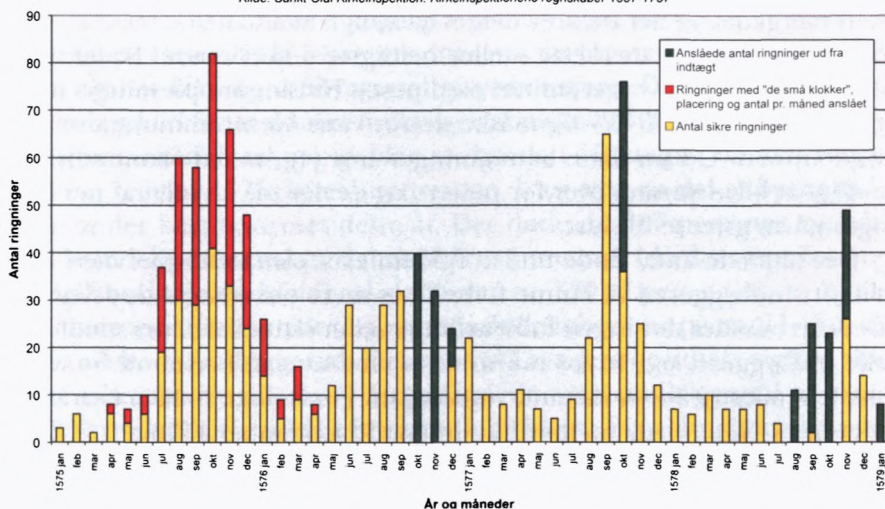
og i 1578 bliver det i begyndelsen af epidemien ikke udspecificeret, hvem der dør, men kun den samlede indtægt for ringningerne (august og september).

I klokkeregnskaberne får vi ingen direkte underretning om, hvor pesten de forskellige år kom fra – om den kom fra udlandet eller fra andre egne i Danmark – eller om bakterien evt. overvintrede. Det virker dog mest sandsynligt ud fra de sparsomme oplysninger i klokkeregnskaberne 1575 og 1576 – sammenholdt med Helsingørs rolle som vigtig handelsby med mange udenlandske forbindelser – at pesten kom til byen fra udlandet. I 1575 blev pesten formentlig bragt til byen af en styrmand og i 1576 af en bådsmænd, altså personer, der kom vidt omkring.

Pestens dødelighed

Når vi nu ved, hvordan og hvornår pesten kom til Helsingør, skal vi se nærmere på, hvor dødelig den var. Klokkeregnskaberne er komplet bevarede i perioden 1575-1578, men tolkningen af dem indeholder alligevel nogle usikkerheder. I kortere perioder nævnes antallet af ringninger nemlig ikke, men kun klokkerens samlede indtægter.²⁶ Jeg har sammenlignet disse perioder med det øvrige materiale, hvor vi kender antal ringninger samt indtjening, og anslået, at der for hver 30 mk. blev ringet for ca. 40 personer. Jeg har anbragt dette anslåede antal ringninger i diagram 2. Et problem ved denne metode er, at nogle få dyre begravelser i kirken, som ikke udspecificeres i det samlede pengebeløb, hurtigt

Diagram 2. Antal ringninger januar 1575-januar 1579
Kilde: Sankt Olai Kirkeinspektion. Kirkeinspektionens regnskaber 1557-1757

kan ødelægge resultatet, og at jeg derfor kan være kommet til at overdrive omfanget af begravelser i de pågældende måneder.

Et andet problem med klokkeregnskaberne er, at der i perioden 4. april 1575 til 7. april 1576 blev ført en selvstændig liste over ringninger med »de små klokker i spirene« uden, at datoerne blev nævnt. Denne liste indeholder især gratis ringninger for de fattige samt ringninger, der kostede 4 sk. I alt blev der med de små klokker ringet for 209 personer, som jeg har forsøgt at indsætte i diagram 2 i de måneder, hvor der i forvejen vides at have været mange begravelser.

De omtalte problemer med klokkeregnskaberne skaber selvfølgelig en del usikkerhed, uden at vi dog har andre og bedre muligheder, og af den grund skal antal ringninger/begravede i de usikre perioder også tages med et gran salt. Derfor vil jeg nedenfor også kun arbejde ud fra ca.-angivelser. Vi skal desuden erindre, at det ikke var alle, der døde af pest, men fx alderdom, i barselsengen, af ulykker eller andre sygdomme end pesten; men dødsårsagerne nævnes som regel ikke i regnskaberne.

I årene 1569-1574, dvs. seks år uden epidemier, blev der i alt ringet for 351 personer. Det betyder, at der gennemsnitligt blev ringet for 58,5 personer om året, og dette tal må betegne et normalt dødstal. De ekstraordinært høje dødstal fra pestårene 1575-1578 kan vi sammenligne med dette gennemsnitlige dødstal og dermed få et indtryk af pestens betydning for samfundet. I året 1575 blev der ringet for ca. 387 personer, 1576 for ca. 277 personer, 1577 for ca. 272 personer og 1578 for ca. 171 personer. I 1575 var dødstallet ca. 6,6 gange højere end normalt, i 1576 ca. 4,7 gange højere, i 1577 ca. 4,6 gange højere, og i 1578 var det ca. 2,9 gange højere. Disse tal viser, at der døde færre og færre for hvert år, pesten hærgede, og det afslører meget naturligt, at antallet af modtagelige ofre faldt. Kun de stærkeste – eller heldigste – overlevede. Mange kan også tidligere have været smittet med pest – Helsingør oplevede jo mange epidemier før 1575 – og måske derfor være blevet immune over for sygdommen. Ud fra disse betragtninger tror jeg, at det formentlig var muligt at blive immun over for pesten, og derfor må antallet af pestofre også nå en grænse til sidst.

Det samlede antal døde under epidemierne sammenlignet med Helsingørs indbyggertal vil kunne fortælle os mere om pestens dødelighed. Desværre findes der ingen folketællinger eller skattelister, der medtager alle indbyggere, og derfor må vi nøjes med at anslå tallet ud fra antal skattebetalere i byens kærnerregnskaber. Forskellige forskere er kommet frem til, at en gennemsnitlig husstand i købstadstællingen 1672 lå på 5,6 til 5,8 beboere.²⁷ Kjeld Villadsen mener, at der må være tale om et absolut minimum, da det ikke var alle familier, der blev medregnet i tæl-

lingen, samt at husstandsstørrelserne kan være angivet for små. Hvis vi derfor runder op, når vi frem til, at der i gennemsnit boede omkring 6 personer i hver husstand. I 1574 var der 378 skattebetalere i Helsingør ifølge kærnerregnskabet og året efter 407.²⁸ Det betyder, at købstadens samlede indbyggertal før epidemierne, når man ganger antal skatteydere med 6, har været på omkring 2400 personer.

Der findes endnu en måde at komme frem til et omtrentligt indbyggertal på. Ifølge Aksel Lassen, der har forsket i pesten 1659, døde der mellem 2,4 og 2,9 % af det samlede indbyggertal i et normalt år, og han laver selv beregninger ud fra 2,5 %.²⁹ Hvis vi overfører denne dødelighedsrate på 2,5 % af den samlede befolkning til de helsingørske klokkerenskaber, så kommer vi frem til, at der i en by med et gennemsnitligt antal begravelser på 58,5 pr. normale år må bo ca. 2340 personer. Det stemmer næsten overens med de foregående beregninger ud fra skattemandtallet.

Men hvis vi ser på de to metoder, så skaber de en del usikkerhed. For det første kan familierne sagtens have været større end ca. 6 personer i gennemsnit som i 1672, der kan være sket meget i den gennemsnitlige husstandsstørrelse fra 1570'erne til 1670'erne, og kærnerregnskaberne behøver ikke at afspejle antallet af husstande (nogle skattebetalere bliver fx medregnet to gange). For det andet blev der formentlig ikke ringet ved alle begravelser – uden at vi dog kan vide det med sikkerhed – og dermed indeholder klokkerenskaberne et minimum antal døde. Der fandt også meget byggeri sted på Kronborg i disse år, og mange af de tilrejsende og fremmede håndværkerfamilier er givetvis ikke blevet nævnt i kærnerregnskaberne, selv om de blev begravet i byen. Fx lader Lars Lykkesen til at have mange gravere boende, som ikke er nævnt i regnskabet. De ca. 2340-2400 personer må derfor være et absolut minimum og det faktiske indbyggertal givetvis højere. Derfor vil jeg i det følgende gå ud fra et anslået indbyggertal på 2500-3000.

Når vi nu ved, hvor mange der ca. boede i Helsingør, da den første epidemi ramte i 1575, kan vi undersøge, hvor stor en del af byens indbyggere der blev bortrevet dette år. Der døde ca. 387 personer, og når det almindelige dødstal pr. år på 58,5 er fraregnet (da det afspejler antallet af normale dødsfald), så døde der ca. 330 af pest ud af ca. 2500-3000 personer. Det betyder, at pestens dødelighed var på ca. 11-13,2 % af det samlede indbyggertal. Det er straks sværere at udtale sig om dødelighedsraten efter 2., 3. og 4. epidemi, da byens indbyggertal pr. skattebetaler selvfølgelig faldt efter den 1. epidemi samt de efterfølgende år. Ganske vist flyttede der nye indbyggere til byen ifølge kærnerregnskaberne, men usikkerheden er for stor til nærmere beregninger.

Ser vi på hele perioden 1575-1578 under ét, så døde der ca. 1100 personer, hvoraf lidt over 200 ikke døde af pesten i henhold til ovennævnte almindelige dødstal pr. år. Det betyder, at der døde ca. 900 personer af pesten. Hvis vi sammenligner dødstallet med indbyggertallet omkring 1575, kommer vi frem til, at omkring 30-36 % af Helsingørs befolkning døde over en periode på fire år. Dette er noget misvisende, da vi som sådan ikke kan sammenligne de to tal uden problemer, bl.a. fordi vi sammenligner det samlede indbyggertal for ét år med et dødstal over fire år, hvor der kan være sket en massiv indvandring. Men det giver dog et indtryk af pestens samlede dødelighed i 1570'ernes Helsingør.

Dødstallets udvikling

Diagram 2 viser antallet af ringninger i perioden januar 1575 til januar 1579, fordelt pr. måned. Det giver et indtryk af, hvornår på året dødeligheden var højest. I 1575 begyndte pesten i maj-juni, toppede i oktober for at forsvinde i løbet af februar eller marts året efter. I 1576 kom den tilbage i april-maj, nåede formentlig sit højeste på et tidspunkt i oktober-november, og i løbet af februar 1577 forlod den igen byen. Da den kom tilbage igen senere samme år, skete det først i juli, og antallet af ringninger toppede formentlig i oktober for at nå et normalt leje omkring nytår. Det sidste af de fire år i træk, hvor pesten inficerede Helsingør, var 1578. Formentlig begyndte sygdommen at sprede sig i august, nåede sit højeste i november og forsvandt igen i begyndelsen af 1579.

Kort sammenfattet betyder det, at pesten kom til byen i april-juli, nåede sit højeste i oktober-november for til sidst at forsvinde i januar-februar året efter. Pesten var meget årstidsbestemt og spredte sig bedst i sensommeren og efteråret, mens vinterkulden fik antallet af døde til at falde og til sidst reddede staden fra sygdommen.

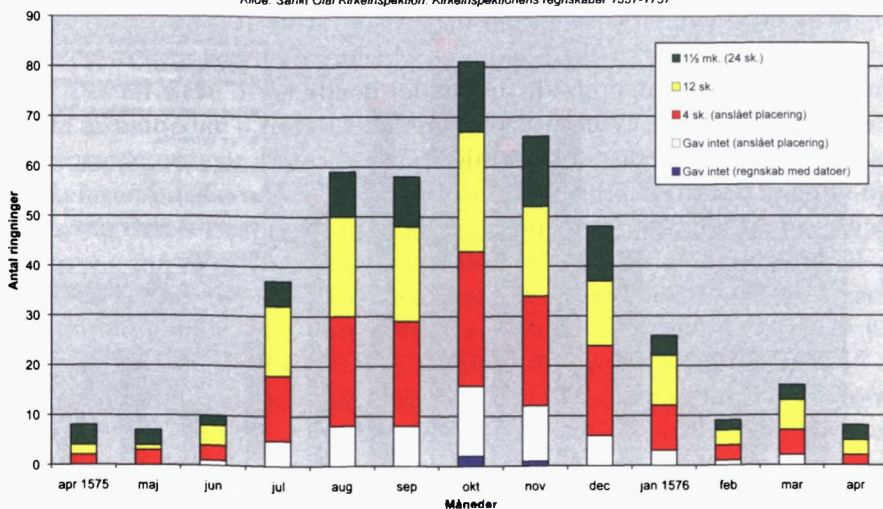
At pesten flere år begyndte omtrent samme tidspunkt – inden for nogle få måneder – må enten betyde, at bakterien overvintrede i byen og blussede op, når dens vilkår blev forbedret, eller at påvirkningen og smittefaren udefra var så stor, at pesten ikke kunne undgå at komme til byen, når den først spredte sig i udlandet. Det er sandsynligt, at der i alle pestårene må være kommet rigtig mange tilrejsende til byen, som allerede var smittet med pest, og at vi måske i virkeligheden ikke kun kan tale om én epidemi om året, men flere oven i hinanden. I så fald er vi dog ikke i stand til at skelne dem fra hinanden ud fra kilderne.

Hvis vi sammenligner med senere pestepidemier i Danmark, så viser det sig, at de følger nogenlunde det samme mønster som epidemierne i Helsingør 1575-1578. Pesten i Lundforlund Sogn på Sjælland i 1656 er ifølge historikeren Lise Gerda Knudsen et typisk pestudbrud i 1650'erne,

De grønne og brune farver viser, hvem der kunne være børn, mens de røde farver viser gruppen af voksne. Nogle af betegnelserne kan selvfølgelig både dække over børn og voksne, bl.a. »datter« og »søn«, og derfor kan vi ikke vide, hvor mange børn der faktisk døde. Der er også problemer ved en betegnelse som »pige«, for er der tale om en tjenestepige, kan vedkommende både være barn/teenager og voksen. Gruppen »børn, drenge« – der kun kan dække over børn eller unge – er dog meget stor. Der lader derfor til at være en tendens til, at de yngste i samfundet var mere udsatte for pesten end voksne. Det hænger givetvis sammen med, at de ældre havde et bedre immunforsvar eller faktisk var direkte immune overfor pesten som følge af tidligere epidemier. Et problem er dog, at vi ikke ved, hvordan alderspyramiden så ud; men formentlig var en stor del af befolkningen børn og unge. Dette kan betyde, at denne gruppe naturligvis er procentvis større i klokke-regnskaberne sammenlignet med de ældre i samfundet.

Det fremgår ikke helt tydeligt af Palladius' citat, om holdningen var, at de fattige også hørte til gruppen af de hårdst ramte ofre; men lad os alligevel se, om formue havde noget at sige. Jeg har taget gruppen af begravede og vist, hvad der blev betalt – eller ikke betalt – for ringningerne, da det kan give en idé om, hvor velhavende eller fattige de begravede og deres familier var (se diagram 4). Her fremgår det, at det var de færreste, der havde råd til at betale 1½ mk. for ringningen, mens de fle-

Diagram 4. Betaling for ringninger april 1575-april 1576
Kilde: Sankt Olaf Kirkeinspektion: Kirkeinspektionens regnskaber 1557-1757

ste betalte 4 sk. eller 12 sk. Placeringen af dem, der betalte 4 sk. eller intet, er anslået, da de som omtalt blev noteret i en selvstændig liste over ringninger med »de små klokker« uden datoangivelser.

Gruppen af personer, som betalte 4 sk. eller slet ikke betalte, var enten børn, fattige eller både og, mens resten var de mere velhavende. Blandt de mere velhavende, dvs. dem der betalte 12 sk. eller 1½ mk., gemmer der sig også mange børn og personer, som bestemt ikke kan siges at have hørt til de mere rige, bl.a. håndværkssvende, hvor mesteren givetvis betalte for ringningen. Diagram 4 giver derfor ikke noget tydeligt billede af, hvorvidt formue havde indvirkning på dødeligheden. At det fx kun var de færreste, der havde råd til at betale 1½ mk. for ringningen, betyder ikke nødvendigvis, at de mere velhavende havde større chance for at overleve pesten end de fattige; men blot at diagrammet til en vis grad afspejler standssamfundets procentvise fordeling.

Hårdt ramte husstande

I regnskaberne – især under epidemierne 1575 og 1576 – nævnes den dødes slægts- og arbejdsrelationer ofte, fx: »Jenns Huedbos hustru«, »eth aff Rekardus Wedderbornns børnn« eller »Jacop Skomagars Suend«. Det gør os i stand til at knytte oplysninger om de døde sammen med byens husstande og dermed se, hvilke familier der fik besøg af pesten.

De hårdest ramte husstande under pestepidemien 1575 var Peder Snedkers, Lars Børgesens og Villum Nachts, der alle mistede seks personer. Peder Snedker døde den 29. august 1575, og en kvinde, der boede i hans hus, døde 16. oktober samme år. Han mistede desuden fire børn i 1575; men vi kender ikke datoen for begravelserne, da børnene findes noteret i den omtalte fortegnelse over ringninger med »de små klokker«, hvor tidspunktet ikke nævnes. Under den samme epidemi mistede Lars Børgesen fem af sine børn samt en fattig mand, der boede hos ham; men igen står de opført uden dato. I Villum Nachts hus lader der til at have boet en fattig familie, for i 1575 døde der fire fattige børn samt en fattig kvinde, uden at vi kender datoerne for deres begravelser. Den 30. oktober samme år blev der desuden ringet for en kvinde, som boede hos ham.

Bedre stillet er vi med Peder Makums husstand, der mistede fem personer, for her nævnes datoerne for alle de personer, der blev ringet for. Den 22. september 1575 blev hans barn begravet, 26. september en tjenestepige, endnu et barn 9. oktober, en tjener 19. oktober og til sidst hans barn 3. november. Det er meget tydeligt at se en sammenhæng i disse datoer, og måske viser det, at pesten smittede fra person til person, samt at der ikke gik lang tid fra det første dødsfald, før sygdommen havde spredt sig til et andet medlem af huset.

Præsten Rasmus Larsen undgik heller ikke pesten i 1575, og som sjælesørger havde han også direkte kontakt til de syge. Den 15. september 1575 blev hans tjenestepige begravet, den 24. oktober hans datter, den 30. oktober hans barn og den 2. november et barn, som ikke lader til at have været hans eget. Desuden mistede hr. Rasmus endnu et barn sidst på året; men vi kender ikke den præcise dato, da der denne gang blev ringet med de små klokker. Præsten overlevede dog selv pesten.

I 1576, hvor byggeriet på Kronborg formentlig var skyld i, at pesten blev bragt til Helsingør, gik det selvfølgelig ikke kun hårdt ud over graverne på Kronborg samt de kongelige båds mænd, men også byens borgerskab. Claus Tysk måtte således begrave tre af sine børn i maj og juni 1576, og Poul Madsen måtte begrave tre personer i samme periode, heriblandt et af sine børn. Værst gik det dog ud over Lars Lykkesen, der allerede i 1575 havde mistet tre af sine børn til pesten. I 1576 mistede han yderligere fem børn og måtte desuden lade seks personer med tilknytning til sin husstand begrave. Han havde givetvis et gæstgiveri, for mange af de gravere, der døde under pesten, og som allerede har været omtalt, logerede hos ham. Det er dog også sandsynligt, at han var blevet pålagt af byrådet at huse de fremmede folk. Følgende begravelsesdatoer skal illustrere, hvor ofte døden besøgte hans hjem: 29. maj (barn), 4. juni (barn), 6. juni (barn), 11. juni (graver), 14. juni (barn), 15. juni (graver), 20. juni (graver), 22. juni (»dreng«, evt. tjenstedreng), 30. juni (graver), 1. juli (barn) og 5. juli (graver). På mindre end halvanden måned måtte Lars Lykkesen følge 11 personer til graven, men overlevede dog selv.

Det er meget tydeligt ud fra det helsingørske materiale, at pesten smittede fra person til person. Hvis først en husstand havde mistet ét medlem til pesten, var der en betydelig risiko for, at andre samme sted også blev smittet.

Hårdt ramte erhvervsgrupper

Det var ikke kun inden for de enkelte husstande, at sygdommen spredte sig, men også blandt de forskellige erhvervsgrupper i Helsingør. Håndværkerne og købmændene havde dagligt meget kontakt til deres kolleger, og sygdommen kunne fx sprede sig under visitter, i festligt lag på en af byens kroer, i lavshusene, under gudstjenesterne eller endelig ved håndværkernes indbyrdes begravelser, hvor lavsbrødrene – som traditionen og lavsvedtægterne foreskrev – deltog. Desuden var mange af erhvervsgrupperne beslægtede og havde af den årsag også kontakt med hinanden.

Hvis først pesten ramte et bestemt erhverv, var det stort set umuligt på

den tid at undgå smittens spredning, for tvungen isolation af de syge var ikke noget udbredt fænomen (kilderne røber det i hvert fald ikke). Hvis staten endelig forsøgte at begrænse eller indhente underretning om pestens spredning, var det hovedsagelig kun for at sikre kongen og hans omgangskreds.³²

I renæssancen blev den mandlige del af befolkningen ofte omtalt i kilderne med deres fornavn efterfulgt af stilling, fx Peder Snedker eller Henrik Bartsvær. Dermed kan vi se, hvad de arbejdede som og på den måde gennemskue deres arbejdsmæssige relationer i samfundet.

Især under pestepidemien 1575 kan vi se en tydelig sammenhæng mellem erhverv og de smittede, da mange erhverv havde en høj dødelighedsrate. Både byens skomagere, bødkere, dragere, smede, snedkere og tømrere blev ramt i 1575, og i 1578 gik det hårdt ud over bagerne. Af de nævnte erhvervsgrupper døde der i 1575 især mange skomagere eller personer, som var knyttet til skomagere, nemlig i alt 17 personer. Knud Skomagers barn blev begravet 20. juni 1575, og halvanden måned senere, den 8. august, døde en anden person med tilknytning til skomagere, nemlig Lars Skomagers svend. Herefter er det tydeligt, at smitten for alvor havde spredt sig blandt erhvervsgruppen, for 22. august 1575 blev endnu en svend hos Lars Skomager begravet, 12. september Kurt Sko-

Pesten i Leiden 1574 (Wellcome Library, London, ICV No 10847).

magers svend, 16. september Jørgen Skomagers svend, 20. september Lars Skomagers barn, 29. september Abelone Skomagers datter og 1. oktober Kurt Skomagers svend. Den 3. oktober blev Lars Skomager selv begravet, efter at sygdommen havde floreret i hans hus siden august 1575. Herefter gik der en måned, før Holger Skomager 11. november blev begravet og derefter Jacob Skomagers svend 4. december. Desuden døde flere personer, som vi ikke kender begravelsesdatoen for, da de blev noteret i listen over ringninger med »de små klokker«, nemlig Søren Skomagers barn, to fattige små børn hos Thomas Skomager, Hans Skomagers barn, Lars Skomagers barn og Jacob Skomagers barn.

Fordi så mange døde i Helsingør i 1575, er der en risiko for, at man let kommer til at se en sammenhæng i materialet, som ikke er der. Det var fx uundgåeligt, at mange indenfor det samme erhverv døde pga. den generelt høje mortalitet. Men det er en logisk konklusion, at pesten spredte sig mellem folk, der havde direkte kontakt med hinanden, fx var i familie eller bestred samme erhverv.

Mange, der hverken havde en erhvervsmæssig eller familiemæssig forbindelse, kan selvsagt også have smittet hinanden; men det er kun personer, hvor det er muligt at dokumentere indbyrdes relationer, vi kan være mere eller mindre sikre på.

Pestens betydning for Helsingørs økonomi

Vi har nu set på pestens betydning for befolkningen; men et andet vigtigt spørgsmål er også, om sygdommen påvirkede købstædernes økonomi, og dermed – i sidste ende – rigets finanser. I perioden fra 1556 til 1593 har vi en næsten ubrudt række af kærnerregnskaber bevaret fra Helsingør, og de giver os et indtryk af byens økonomi.³³ Her fremgår det, hvem og hvor mange der betalte skat samt skatteindtægternes størrelse.

En naturlig forhåndsantagelse ville være, at fire år i træk med epidemier måtte resultere i et fald af skatteydere. Epidemierne 1575-1578 bortrev da også rigtig mange mennesker, bl.a. familiefædre, der derfor ikke kunne tjene penge, forsørge deres familie og i sidste ende heller ikke betale skat til byen. Men umiddelbart påvirkede pesten ikke antallet af personer nævnt i kærnerregnskaberne, for i perioden 1556-1593 var antallet af skatteydere i næsten konstant fremgang. I 1574 var der 378 skattebetalere, i 1575 var tallet oppe på 407, i 1576 på 414, i 1577 på 459 og i 1578 på 469. Det betyder, at antallet ikke gik tilbage i pestårene.

Men hvordan kan det nu forklares? For det første indeholder kærnerregnskaberne kun husstandsoverhoveder og dermed ingen børn eller fattige (i hvert fald ikke de fattigste i samfundet). Og da gruppen af husstandsoverhoveder procentvis tilhørte en lille gruppe af byens sam-

lede indbyggertal, påvirkede pesten kun i mindre omfang antallet af skattebetalere. Hvis man sammenligner kæmnerregnskaberne 1573/1574 og 1578/1579, er det desuden tydeligt, at der i et vist omfang skete en udskiftning af skatteydere, da nye navne dukker op, mens andre forsvinder. Det kan forklares med, at byen oplevede en indvandring i perioden, samt at personer i husstande, hvor familiefaderen døde, var parat til at tage over, fx en søn, svigersøn eller enkens nye mand. Nogle må i øvrigt også være flyttet fra byen for at undgå pesten.

I år med mange døde borgere og nytillflyttere må der naturligvis være flere ejendomshandler end normalt. I perioden 1567-1570 var der ca. 50 skøder i Helsingør Tingbog, 1571-1574 ca. 56 skøder; men i pestårene 1575-1578 var der ca. 90 ejendomshandler, dvs. en stigning på ca. 60 %. Fra 1579-1582 faldt antallet til ca. 64 skøder og i 1583-1586 til ca. 50 skøder. Det er altså tydeligt, at pesten fik en betydning for ejendomsmarkedet.

Vi kan også forsøge at vende blikket bort fra Helsingør og ud mod riget som helhed. Pga. pestens formodede store børnedødelighed – og givetvis store spredning – må økonomien i Danmark være blevet påvirket på længere sigt, da gruppen af døde børn ikke voksede op og tilførte riget arbejdskraft og dermed kapital i Rentekammerets skatkister. Men på trods af denne logiske tanke, er det meget svært at påvise det faktiske økonomiske omfang og resultat af pesten. Hertil må så også bemærkes, at en del af disse børn formentlig ellers ville være døde af børnesygdomme.

Afslutning

Jeg har nu undersøgt forskellige sider af pestens natur og skal her til sidst kort opsummere artiklens hovedresultater. Under epidemien i 1575 døde der ca. 11-13,2 % af Helsingørs indbyggere, mens alle fire epidemier 1575-1578 tilsammen bortrev omkring 1/3 af byens befolkning i forhold til dens størrelse i 1575. Pesten kom ofte til byen om foråret eller forsommeren, var stærkest i sensommeren eller efteråret for til sidst at blive svagest eller forsvinde i begyndelsen af det nye år.

Sygdommen spredte sig måske fra person til person, og hvis først én person fra en husstand eller et erhverv var blevet ramt, fulgte der snart flere. Det var dog først og fremmest de yngste, som døde, mens husfaderen og hans hustru i mange tilfælde overlevede. Dette hænger formentlig sammen med, at børn og unge procentvis var stærkest repræsenteret i samfundet og derfor oftest ses i kløkkeregnskaberne. Antallet af døde faldt hvert år, pesten hærgede, og det kunne tyde på, at det var muligt at blive immun overfor sygdommen eller i hvert fald at være bedre rustet til at modstå den.

Epidemierne fik ikke umiddelbart nogen betydning for antallet af

skatteydere og dermed byens økonomi, fordi den største gruppe af døde formentlig var børn. På længere sigt må pesten dog have fået stor betydning for Helsingør, da de mange børn, som epidemierne bortrev, aldrig kom til at bidrage økonomisk til samfundet. Pesten betød også, at byen i denne periode oplevede en indvandring samt en udskiftning i borgerskabets sammensætning.

Men hvordan opfattede man i det taget epidemierne i Helsingør, som milde eller hårde? Fire år med epidemier var selvfølgelig en katastrofe for Helsingørs indbyggere; men det er dog yderst sjældent, at pesten nævnes direkte i kilderne, og derfor ved vi ikke så meget om, hvordan man tog det. Et enkelt eksempel har det dog været muligt at finde. I 1572 forklarede rådmanden Hans Nielsen på Helsingørs byting, hvorfor han ikke havde passet sit arbejde som værge for nogle faderløse børn: »Siidenn er begiiffuitt, att formiddelst thennd Store pestilentie och dødtzmoll som tha paakom, Oc saa, thennd Langhuarige kriig och feigde, Saa att huer mannd Jo hagde nock vdj eigenn bestilling att achtte«. ³⁴ Han henviser vel til pesten i 1568, men kunne i realiteten lige så godt have brugt den samme undskyldning efter epidemierne 1575-1578, for det må have været en meget svær tid for Helsingørs indbyggere. Dagligt mindede lyden af kirkeklokkerne dem om, at livet på jorden kun var på lånt tid, og at døden ventede. Snart kunne klokkerne ringe for dem selv.

Summary

During the epidemic of 1575 about 11-13.2% of the population of Elsinore died, while the four epidemics from 1575-1578 in all killed almost one third of the inhabitants of the city. The outbreaks of plague usually began in spring, peaked during the summer or early fall and disappeared in winter.

The disease spread from person to person, and once a single member of a certain household or trade was infected, more soon followed. Many children died of the disease while many adults survived an attack. The number of deaths decreased each year the plague raged, which could mean that it was possible to achieve some sort of immunity to the disease.

Judging by the accounts of the city treasurer, the epidemics had no apparent consequences on the economy of the city, since most victims of the plague were children, who did not pay taxes. However, in the long run, the plague must have had a devastating effect on Elsinore since the many dead children never grew up to contribute financially to society. The plague also meant that the city saw a lot of new inhabitants and witnessed a change in the composition of the bourgeoisie.

Noter

1. Povl Helgesen: *Lætor Povl Helgesens historiske Optegnelsesbog sædvanlig kaldet Skibykrøniken*, på dansk ved A. Heise 1890, fotografisk genoptryk 1967. Skibykrøniken er formentlig skrevet i midten af 1530'erne, altså kun relativt få år efter pesten i 1520 og må derfor regnes for en troværdig kilde.
2. Henrik Smith: *Henrik Smiths lægebog I-VI*, udg. af Anna-Elisabeth Brade, 1976, fortalen til afsnittet »En Bog om Pestelentiz Aarsage, foruaring och Legedom«, 1577 (første gang trykt 1557, men bygger på en udgivelse fra 1536, altså samme år som pesten).
3. Peter Christensen: »In These Perilous Times»: Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark, i: *Medical History*, 2003, 47, s. 418.
4. *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 732 (1579).
5. I 1536 udgav Henrik Smith *En Bog om Pestelentiz Aarsage, foruaring och Legedom* (En fortegnelse over Henrik Smiths litterære arbejder findes i Smith, s. 25-30 (efterskriften)). I 1546 udgav hans ven, Christian Morsing, *En liden Bog om Pestilentiz Aarsage*, en ny udgave kom i 1552, og allerede året efter endnu et optryk af Morsings bog. Samme år, 1553, udkom også Peder Capeteyns *Præservativ mod Pestilens*. I 1557 og 1577 udkom Henrik Smiths lægebog med et fyldigt afsnit om pesten. År 1577 udkom også Johannes Warwicks pestskrift i København med titlen *Von der Pestilentz ein Kurtz Tractelein in diesem gefehrlichen sterblichen zeiten*, og i 1596 udgav Hans Christensen Bartskeer *En Liden vnderuising megit nyttelig oc trøstelig [...] naar denne forgifftige Pestilente kolde Siuge beginder at sprede sig vdi iblant Mennischen*. Et par år senere, i 1598-99, udkom en andenudgave af Smiths lægebog fra 1577.
6. Bl.a. London 1574-75 og 1578-79, Salisbury 1579-80, Bristol 1575, Shrewsbury 1575-76, Chester 1574, Norwich 1579-80, Hull 1575-76 og i Newcastle 1576 og 1579. Paul Slack: *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*, London 1985, tabellen s. 61. Se også: Charles Creighton: *A History of Epidemics in Britain*, 2. udgave, London 1965 (1. udgave Cambridge 1894), s. 340-345.
7. Bl.a. 1573 i Amsterdam, Brielle, Delft, Haarlem, Leiden, Oudewater og Rotterdam, i 1574 i Amsterdam, Delft, Dordrecht, Gouda, Haarlem, IJpendam, Den Haag, Leiden, Oudewater, Rotterdam og Woerden, og i 1575 i Dordrecht, Hoorn, Medemblik, Oudewater, Purmerend, Woerden og Wormer. Leo Noordegraaf og Gerrit Valk: *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Bergen 1988, især bilag 1: Pestjaren in Holland 1450-1668.
8. Bl.a. i Bremen 1575-77, Lüneburg 1577, Braunschweig 1577-78 og i Hannover 1579. Erich Woehlens: *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahrhundert. Grundlagen einer statistisch-topographischen Beschreibung der großen Seuchen, insbesondere in der Stadt Uelzen*, Uelzen 1954, tabellen s. 150-151. Se også Georg Sticker: *I: Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, første bind: *die Pest*, 1908-1910; Annemarie Keyser: *Die Pestepidemien in Deutschland im 14.-18. Jahrhundert nach dem „Deutschen Städtebuch“*, utrykt, Hamborg 1950.
9. Dick Harrison: *Stora Döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*, Stockholm 2002, s. 413. Pesten hærgede også i Stockholm 1579.
10. Bl.a. 1575-1577 var der pest på Sicilien, Lombardiet og Veneto, og fra 1. juli 1575 til 28. februar 1577 døde 46.721 personer i Venedig, langt de fleste af pest. P. Preto: *Peste e demografia. L'età moderna. Le due peste del 1575-77 e 1630-31*, Venedig 1979; G.M. Weiner: *The demographic effects of the Venetian plagues of 1575-77 and 1630-31*, i: *Genus*, 26, 1970, s. 41-57.
11. Kilderne til de enkelte år er, som følger. 1575: *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, s. 670 (18. sept. 1575). 1576: *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 28 (2. april 1576) samt *Den Danske Atlas*, bind 3., s. 466 (Bogense). 1577: *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 147 (4. marts 1577). 1578: *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 477-78 (25. og 26. sept. 1578). 1579: *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 732 (1579). Se mere om kilderne til pesten i 1500-tallet i Christensen 2003.
12. Disse undtagelser er behandlet i: Hans Chr. Johansen: *Danish Population History 1600-1939*, 2002, s. 13-41.
13. Absalon Pedersen: *Liber Capituli Bergensis. Absalon Pederssons Dagbog over Begivenheder, især i Bergen, 1552-1572*, udg. af N. Nicolaysen, Oslo 1860, s. 90. I denne dagbog læses bl.a. om pesten i Helsingør 30. september 1564 »Döde i Helsingör aff pestelente a dominica 10 Trinitatis [6. august] ad primum diem Octobris 600 personer«, 8. oktober »Fra den første dag vdi Octobris til denne ottende döde 35 aff pestelente« og 18. oktober »Ab vltima die Septembris til denne döde aff pestelente i Helsingör 75 menniske« (s. 90).
14. Nogle af disse pestår behandles i: Laurits Pedersen (red.): *Helsingör i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. 2, 1929, s. 195-198.
15. Nina Bang og Knud Korst: *Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497-1660. I. Tabeller over skibsfarten*, 1906.
16. Se flere eksempler i Christensen 2003.
17. Landsarkivet i København: Sankt Olai Kirkeinspektion: Kirkeinspektionens regnskaber 1557-1757.
18. Landsarkivet i København: Helsingör Sankt Mariæ Kirkes Kirkeinspektion: Kirkeregnskaber 1577-1600.

19. Laurits Pedersen, I, s. 215.
20. Når man allerede i begyndelsen af 1578 begravede en person i Sct. Marie Kirke, så kan det altså ikke passe, når det i *Danmarks Kirker* påstås, at den formentlig først blev taget i brug 1579-1580; men måske er begravelsen en undtagelse. *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, I, bind (Helsingør), 1964, s. 330.
21. I Helsingør tingbog 5. dec. 1575 findes en liste over priser ved ringninger. Prisen afhang af antallet af klokker, og om der blev ringet med de »små« eller »store« klokker. For de tre store klokker kostede det 1 gammel daler, for de to store klokker 3 mk., for den ene store klokke samt de 2 klokker i spiret 1½ mk. og for de to klokker i spiret 8 sk. Der var dog mange, som blev begravet til lyden af »de små klokker i spiret« for kun 4 sk. (Landsarkivet i København).
22. Landsarkivet i København: Helsingør Byfoged: Tingbog, 5. dec. 1575.
23. Ses bl.a. af indledningen til regnskaberne 1576/1577 samt 1579/1580.
24. Den 4. april 1575 blev en fattig kvinde begravet, som »hagde hieme y Lund, kom aff Norge, bleff døød paa skudenn«. Denne uge blev der begravet fire personer, men det er nok tvivlsomt, om det er hendes lig, der bragte pestbakterien til byen, da der gik syv uger, før sygdommen med sikkerhed brød ud.
25. Landsarkivet i København: Helsingør Rådstue: Kopibog 1571-1575, 1572, fol. 36r ff.
26. Dette problem ses i følgende perioder: 29/9 1576 til 8/12 1576, betalt 60 mk. 6/10 1577 til 13/10 1577, betalt 30 mk. 14/8 1578 til 5/11 1578, betalt 60 mk. 31/12 1578 til 23/1 1579, betalt 6½ mk. 27/1 1579 til 29/9 1579, betalt 34 mk. 2 sk. 29/9 1579 til 1/1 1580, betalt 16 mk.
27. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*, 1-2, 1981, s. 41-42; Kjeld Villadsen: *Pest, skatter og priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72*, s. 55.
28. Om det lille fiskerleje Lappen, der lå lidt nord for det daværende Helsingør, også – som senere – blev medregnet i kæmnerregnskabet vides ikke med sikkerhed. Men da Lappen kun husede få indbyggere, som desuden blev begravet i Helsingør, vil det ikke kunne få nogen større virkning på undersøgelsens resultater.
29. Aksel Lassen: *Skæbnåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, 1958, s. 21. Se også Marcus Rubin: *Folketal og Fødselshyppighed, historisk-statistisk belyst*, i: *Historisk Tidsskrift*, 7. række, 3. bind (1900-1902), s. 1-54.
30. Lise Gerda Knudsen, s. 83. I samme værk findes desuden en spændende diskussion om årsagerne til pestens årstidsudvikling i kap. 6, s. 81-104.
31. Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, 1. del, 1868-69, s. 222-223.
32. Se bl.a. Lars Olsen: *Pestlovgivningen i den danske magtstat 1500-1700*, 2005 (utrykt speciale, Københavns Universitet).
33. Se listen over antal skattebetalere i Helsingør i Laurits Pedersen, II, s. 196-197.
34. Landsarkivet i København: Helsingør byfoged: Tingbog, 17/11 1572.

Andreas Brandt og pesten

Pestepidemierne 1624-26 og 1629-30 i lokalt perspektiv: Nordborg på Als

Af Peter Christensen

Præsten Andreas Brandt i Nordborg (Nørborg) på Als førte fra sin tiltrædelse i 1621 en slags uofficiel kirkebog. Hans optegnelser var hverken systematiske eller særlig præcise, men til gengæld dækkede de en lang periode. Derfor giver de et indtryk af de skiftende livsvilkår i det 17. århundrede. Ikke mindst viser de, hvordan de landsdækkende pestepidemier i 1624-26 og 1629-30 ramte et lokalsamfund.

I Tuntoft sogn på Als, som foruden den lille by Nordborg også omfattede landsbyerne Pøl og Holm, var præsten Johannes Monrad død, og i hans sted blev en ny kaldet i 1621. Den nye præst hed Andreas Brandt. Som skik og brug var dengang, giftede han sig med sin forgængers enke, og som mange andre præster begyndte han at føre en »Antegnelse over hvad Kirketjeneste der skeer i Tuntoft Sogn fra Mikkelsdag nærværende Aar jeg kom til Kaldet her, anlangende Trolovelse, Vielse, Børn at christne, Kirkegang, Aabenbare Skriftemaal, Liig at begrave osv.«¹ Altså en slags uofficiel kirkebog om man vil (kirkebøger blev først gjort obligatoriske med forordningerne i 1645 og 1646).

Hans optegnelser var ikke så nøjagtige, som vi kunne ønske os idag, og tåler med hensyn til præcision ikke sammenligning med den samtidige Nakskovpræst Anders Pedersens optegnelser.² Der er selvfølgelig en del interessante oplysninger om en sognepræsts sociale liv i 1600-tallet: hvor Brandt kom til barselsgilde, hvem han stod fadder for, hvornår han fik besøg af forældrene fra Jylland og selv rejste til Sjælland for at besøge sin broder Caspar. Han noterede også bemærkelsesværdige begivenheder som mord, hekseprocesser og henrettelser, og så var der de spændende øjeblikke, når han blev inviteret op på slottet (Nordborg slot var sæde for en gren af den gottorpske hertugslægt). Men han ulejligede sig ikke med at notere hvert enkelt dødsfald og angav kun ind i mellem dødsårsager – hvilket naturligvis er af særlig interesse for os. Hvert år sammenfattede han summarisk, hvor mange der var fødte og døde (ikke døbt og begravede) – alt i alt er det ikke et materiale, der egner sig til finere statistisk behandling.

Til gengæld levede Andreas Brandt længe. I modsætning til Anders Pedersen, hvis optegnelser fra Nakskov er et øjebliksbillede, da de kun dækker en periode på otte år, fortsatte Brandt sine optegnelser årti efter årti indtil sin død i 1670. Trods mangler og unøjagtigheder giver de derfor et indtryk af nogle grundlæggende livsvilkår på landet i det 17. århundrede – ikke mindst de epidemiske sygdommes rolle.

De første par år efter Brandts tiltrædelse forløb tilsyneladende stille og roligt med kirkelige handlinger, bryllupsfester, barselsgilder o.s.v. Et højdepunkt var hertug Johans begravelse i Sønderborg i november 1622. Til stede var kongen selv og rigsråderne, samt alle præster på Als, inklusive Brandt.

Den første pest, 1625

Det varede indtil sommeren 1625. I midten af juli døde Ivar Lydders barn i Kjøbing (d.v.s. Nordborg) »hastelig«. Og få dage senere døde Laurits Smeds hustru, også »hastelig« og – tilføjede Brandt – »måske af pesten«. Samme aften begravede man Ivars tredje barn for »fares skyld«. »Gud hjælpe os«, tilføjede Brandt, som havde god grund til at være bekymret.

Kodeordet her er »hastelig«. I hele Europa var den »hastige syge« et af mange synonyme (eller eufemisme) for pest og pestilens. Som alle andre i Danmark på den tid (småbørn undtaget) kendte Brandt til pesten og forvekslede den ikke med andre sygdomme. Seneste landsdækkende udbrud havde varet fra 1618 til 1620, og før det, i 1601 til 1603, havde den »Store Død« raset, tilsyneladende en af de alvorligste epidemier i landets historie.³

Allerede i december 1622 og januar 1623 var der blevet rapporteret om pest både i Bremen og Sverige.⁴ Og den syntes at rykke tættere på. I september 1623 var »den smitsomme og farlige sygdom og pest, som i nogen tid har grasseret i Sverige«, nået til Jönköping, og kongen beordrede sine lensmænd til at lukke grænsen.⁵ Også i november indløb foruroligende rapporter om tilstanden i Sverige.⁶ Men så syntes faren at drive over. I januar 1624 forlød det:

»at den farlige Sygdom, der en Tid lang har grasseret i Sverrig, ved Guds synderlige Naade er standset paa nogle Steder, saaledes skal der siden sidste Mikkelsdag ingen være død i Enköbing eller mellem Halmstad og Enköbing, og at der langs med Grænsen i Halmstad Len heller ingen smitsom Sygdom skal have været eller endnu være.«⁷

Grænsen til Sverige blev derefter åbnet igen. Men kongen beordrede dog, at lensmændene skulle holde vågent øje med situationen – der skulle stadig være sygdom i Göteborg.⁸

Der var god grund til at være påpasselig. I løbet af sommeren 1624 bredte pesten sig over hele Østersøområdet. Den ramte Rostock og Danzig og dukkede igen op i Sverige.⁹ I en tredje af søstæderne, Stettin, skal næsten 3000 mennesker være omkommet af den »hitzige Seuche« i 1624 og 1625.¹⁰ I London skal pesten samme år have dræbt ikke færre end 35.000.¹¹

Igen blev de danske grænser beordret lukket, og der blev nedlagt forbud mod enhver trafik med de inficerede steder. Og for en sikkerheds skyld fik tolderne i Sundet ordre til ikke at visitere skibe fra Østersøhavnene personligt, men »kun antegne deres Navne og hvad de have inde«. Ligemeget hjalp det. Senest i begyndelsen af december 1624 var pesten kommet til København, da kongen beordrede bystyret, »at I flitteligen lader forfare, i hvilke huse som denne smittsom syge pestilentze grasserer der udi byen«.¹²

Vinterens komme gjorde ikke ende på udbrudet. Det er én af mange myter om pesten, at den altid forsvandt om efteråret. Tidligt i juni 1625 blev rentemestrene, samt børnene fra Børnehuset sendt til det pestfrie Roskilde.¹³ Og i juli skrev kongen, der var optaget af at forberede sin ulyksalige indgriben i Trediveårskrigen, til sine embedsmænd og til Københavns bystyre, at »sygdommen grasserer i København« og »fluks tager overhånd«, det typiske ordvalg om netop pestudbrud.¹⁴ Der var pest i Skåne i sommeren og efteråret, og de skånske lensmænd fik 29. juli 1625 besked, at:

»Da pesten endnu grasserer alle vegne, skulle de (altså lensmændene) give almuen i deres len og fremmede tilhold om i år ikke at besøge det marked, som holdes St. Laurentii dag (d.v.s. 10. august) i Varberg, så længe pesten grasserer.«¹⁵

Pesten nåede også til Jylland. I bestemmelserne for skræddernes begravelseslav i Aalborg fra 1625 står

»Efterdi det er en farlig og skrøbelig tid her i Aalborg med skadelig pestilenssygdom adskillige steder her i byen, som er sendt af Gud for vores slemme synders skyld – så er det kun naturligt, at et hvert menneske trakter efter at komme hæderligt i sin grav, efter al den møj og sorg han har haft i denne verden.«¹⁶

Også i Kolding og omegn er pesten dokumenteret i 1625-26.¹⁷ Og den kom, som vi har set, til Tuntofte sogn på Als og fulgte det velkendte mønster, som det ses af Lydder-familiens triste skæbne: Var først ét familiemedlem blevet smittet, fulgte flere. Iver Lydders hustru blev begravet

24. juli »ved nattetide«. Overalt i Europa blev pestofre begravet om aftenen eller om natten for at undgå smittespredning. Iver selv døde 2. august og blev »udført af sit hus for pestilens og blev nedsat i marken som han døde«. Altså nødtørftigt begravet i uindviet jord. Laurits Smeds moder blev begravet 6. august. Brandt tilføjede »nok et af hans børn begravet udi kirkegården«. En Lorents Smed (den samme som Laurits Smed?) »satte selv sit barn ned i kirkegården« 9. august og blev selv begravet 18. august. Torsdag 22. september begravede Brandt:

»tvende ægtefolk i Holm på én tid og dag, Christen Jensen og hans hustru Maren, hvilket ikke kan mindes i mands hukommelse på een dag to ægtefolk tillige at være begravet. Gud bevar os fra heftig sygdom og brat død.«

Da året var omme, noterede Brandt, at 56 var døde i sognet. Selvfølgelig var de ikke alle døde af pest, men den dramatiske stigning i dødeligheden lader ingen tvivl om, hvor alvorlig epidemien havde været, selv om vi ikke ved, hvor mange mennesker der boede i sognet.

Mod slutningen af 1625 ebbede pesten ud, ikke kun på Als, men i hele landet. Dog var der stadig pest i København i januar og februar 1626, og så sent som i April 1626 meldtes om pestulfælde.¹⁸ I Pontoppidans *Danske Atlas* oplyses om Tønder, at i »1627 grasserede pesten, som både her og på Sildt borttog mange mennesker«,¹⁹ hvilket tyder på, at pesten endnu ikke havde sluppet sit tag.

Den anden pest, 1629

Året 1625 havde været slemt i Nordborg, men det skulle blive værre endnu. Onsdag 17. december 1628 begravede Brandt »Maren Terkelsdatter her i Byen som døde hastelig til Christen Jacobsens. Torsdag begravet Christen Jakobsens Datter, som nok døde af fængsom Sygdom, maaskee Pesten.«

Tilsyneladende var det falsk alarm, for der indtraf ikke flere »hastelige« dødsfald. De kom til gengæld det følgende år. I 1629, skrev den fynske adelsmand og rigsråd, Jørgen Brahe, »var det år pestilentze og blodsot her og der over det hele rige, så og børnepokker og andre hid-sige syger«. I hans eget len, Hagenskov, »var pest i Kierte sogn og noget i Skydebjerg sogn«. Hans bemærkninger viser et karakteristisk træk ved pesten – dens springende, uforudsigelige spredning. I Assens døde blot to personer, men »i Horne sogn døde mange, mens ingen på mit«. På Brahes besiddelser i Jylland »var ingen svaghed«, men »ved Knudstrup (Skåne) døde mange i sognet«. I København skal dødstallet have været

»5000 ringere 36«. I Middelfart døde angiveligt henved 300. Brahe sammenfattede, at »det døde mest i Skåne og Sjælland og meget i Norge, synderlig til Bergen«. ²⁰

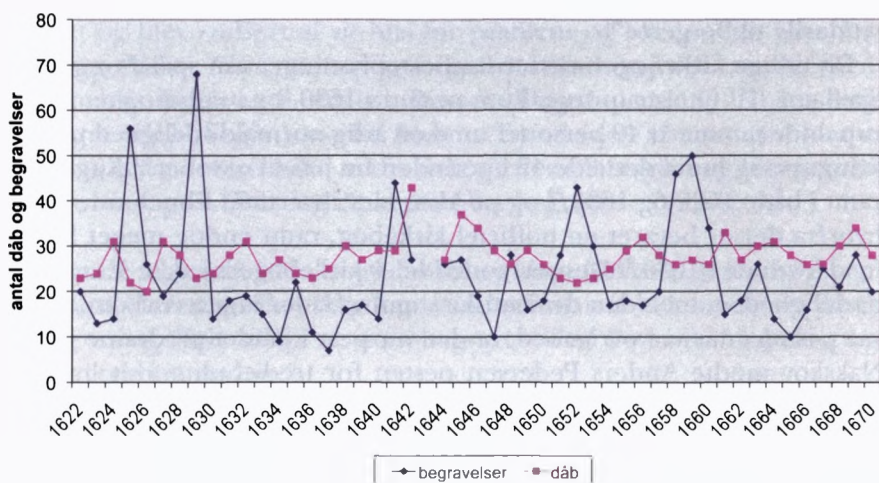
De tidlige kirkebøger støtter Brahes oplysninger om spredningen på Sjælland. Til Ottestrup sogn kom pesten i 1630, og i nabosognet Sorterup døde samme år 49 personer mod en årlig normal dødelighed på omkring syv, og heraf døde de 42 i perioden fra juli til oktober. ²¹ Køge blev ramt i både 1629 og 1630, ²² og på Møn blev ihvertfald Elmelunde sogn, hvorfra der er bevaret en uofficiel kirkebog, ramt endog meget hårdt, med 57 døde i 1630. ²³ Desværre meddeler kirkebøgerne ikke årsagen til dødeligheden, men den dramatiske stigning lader ingen tvivl om, at det var pesten (når vi i øvrigt ved, at der var pest i landet på denne tid). I Nakskov mødte Anders Pedersen pesten for tredje gang i sit liv – og denne gang holdt forsynet ikke hånden over ham, hvis vi kan stole på oplysningen i Pontoppidans *Danske Atlas*, at »Anders Pedersen i Nakskov, døde af pest anno 1629«. ²⁴

Jylland gik dog ikke fri. I begyndelsen af september 1629 grasserede »pestilens og blodsot meget heftigt i Viborg«, og i oktober meldtes om sygdom i Flensborg. ²⁵ I Kolding samme år blev nogle huse ved Nørreport indrettede til Pesthuse. ²⁶ I Nordborg døde en vis Peder i slutningen af august, og denne gang var Brandt ikke i tvivl: Peder var død af »pestilens«. Herefter spredtes sygdommen eksplosivt, og igen var det tydeligt, at den spredtes inden for husstandene. I denne lille landsby Pøl begravede Brandt 30. august Christen Hansen og hans hustru Karen, »som døde af pestilens«. Og i de følgende dage udslettede pesten en lille familie. Mandag 31. august begravedes Thomas Persens hustru, to dage senere Thomas' lille datter, og dagen efter »begravet Thomas Pensen selv«.

Tilsyneladende var udbrudet denne gang begrænset til Pøl, som til gengæld må være blevet næsten affolket. Den 24. september 1629 »begravet Berthel Pedersen i Pøl og hans Tjenestepige, som døde af Pesten«. Tre dage senere »nedsat Hans Fiskers Barn i Pøl, død af Pesten«. Peder Bertelsen, »som også døde af pesten«, blev begravet 9. oktober, og to dage senere Mads Fiskers søn Hans, også død af pest. Herefter gik det stærkt med pestdødsfald og begravelser næsten daglig: Mandag (12. oktober) begravet 4 lig af Pøl – Pest. Onsdag (14. oktober) begravet 2 af Laues børn. Torsdag (15. oktober) begravet hans kones moder. Fredag (16. oktober) begravet Laues mindste dreng. Lørdag (17. oktober) begravet Hans Fisker i Pøl.

Mandag 19. oktober »blev begge Knuds sønner i Pøl begravne, døde af pesten«. Knuds datter blev begravet 25. oktober, 30. oktober: »Endnu et af Knuds børn, en pige.« To andre af Knuds børn blev begravet 3. no-

Dåb og begravelser i Nordborg, 1622-70

vember og dagen efter Knuds hustru. I løbet af godt to uger var syv medlemmer af Knuds familie døde. Knud selv blev begravet 17. november.

Da året 1629 var omme gjorde Brandt regnskabet op: »Født 23; død naturlig 21; af pesten 47; i alt 68«. Men så var det også slut. Pesten kom ikke til Nordborg igen, selv om der var epidemier i Østdanmark igen i 1636 til 1638 og i 1654 til 1657.

Hvad der siden hændte

I virkeligheden fortæller Brandts optegnelser os ikke noget nyt om pesten. Vi vidste i forvejen, at pesten typisk spredtes inden for familien og husstanden. At den var morderisk er heller ikke noget nyt. Vi ved også, at de engelske historikeres ofte citerede påstande om, at pesten i det 17. århundrede havde udviklet sig til hovedsageligt at blive et byfænomen, måske kan have sin rigtighed for Englands vedkommende, men i Danmark og på det øvrige kontinent rasede de sene pestudbrud på landet såvel som i byerne.²⁷

Det interessante er, hvad der skete efter det sidste pestudbrud. Ulykker var der fortsat nok af, men den uprætentjose graf viser, at hverken krig, dyrtid eller andre sygdomme kunne måle sig med pesten som demografisk faktor. Den markante stigning i dødeligheden i 1641 giver Brandt ingen forklaring på. Af de i alt 44 døde beskrives de 27 som »børn«, hvilket kunne tyde på, at der var tale om et udbrud af en sygdom, der havde karakter af en børnesygdom, måske »børnepokker«. Pest var det under ingen omstændigheder. Den høje dødelighed i 1652

må uden tvivl tilskrives den velkendte og landsdækkende »blodsot« (dysenteri) det år – men igen giver Brandt ingen forklaring. Kun pesten kaldte åbenbart på særlige kommentarer.

Dødstallene var igen relativt høje i 1658 og 1659, formentlig på grund af krigshandlinger, men Brandt nævner knap nok svenskerne, som besatte Nordborg i december 1657. Byen blev et år senere plyndret af brandenburgerne og polakkerne – Danmarks allierede – og derfor kunne Brandt ikke holde gudstjenesten 2. advent 1658:

»på Grund af de Brandenburgske og Polske Soldaters Indfald. Tirsdag kom de udi mit Huus og udplyndrede mig og bortførte al det Gods og Formue, jeg havde baade inden og uden Dørre, saa vel som hvad fremmed Gods de Udenlands Folk havde indsat udi mit Huus til at forvare; og fik jeg en ubodelig Skade.«

Det kunne have været meget værre. Under krigen blev dele af Sønderjylland ramt af en voldsom, uidentificeret epidemi,²⁸ men intet tyder på, at den nåede Als.

Pesten hjemsøgte Danmark med korte mellemrum i 300 år, indtil den af grunde, vi ikke skal diskutere her, forsvandt. I de 300 år var den et grundlæggende livsvilkår. Af årsager, som vi heller ikke skal diskutere her, er den stort set forsvundet ud af den danske historieskrivning.²⁹ Brandts optegnelser er en påmindelse om »al den møje og sorg«, som befolkningen i Danmark (og i resten af Europa) havde i denne verden i pestens tid.

Summary

Andreas Brandt was vicar of the small parish of Tuntoft (also called Nordborg or Nørborg) in the island of Als in Southern Denmark. In 1621, he began keeping an unofficial parish register of the baptisms, marriages and burials performed by him. As the keeping of parish registers was not made mandatory in Denmark until 1645 the plague for all practical purpose antedates the registers (the last major outbreak was in 1654 to 1657).

Brandt's recordkeeping was not particularly careful, i.e. he did not register each burial, but just added up the figures at the end of each year and he did not as a rule state the cause of death – except in the case of plague. It is not a source which lends itself to any advanced statistical treatment. However Brandt lived for a long time and did not die until 1670. Thus, though his records are imprecise, they do convey an impression of the fluctuating living conditions in rural Denmark in the 17th century.

During his period of service the parish was visited twice by the plague, in 1625 and again in 1629. On both occasions as part of nationwide outbreaks. Brandt's records show among other things the characteristic spreading of the plague within households and families. Above all, they show how the plague in terms of mortality completely overshadowed all other misfortunes and disasters, including war and other epidemics.

Noter

Forkortelser

CCD: *Corpus Constitutionum Daniae*, V.A. Secher (udg.), bd. I-VI (København 1887-1918).

KB: *Kancelliets Brødbøger*.

KD: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, O. Nielsen (udg.), bd. I-VIII (København 1872-1887).

1. E. Høyer Møller: Kirkebogen for Nørborg paa Als. 1621-1776, *Danske Samlinger V* (1869-70), pp. 274-352
2. *Perlestikkerbogen: Nakskov-præsten Anders Pedersen Perlestikkers Optegnelser og Regnskaber*, eds. H. Knudsen & A. Fabritius (København, 1954).
3. P. Christensen, "In These Perilous Times": Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark«, *Medical History*, 47/4, 2003, s. 413-450.
4. KB 1621-23, s. 490-91, 550, 640-41, CCD IV, s. 97f.
5. KB 1621-23, s. 680.
6. KB 1621-23, s. 731, 742; CCD IV, s. 118
7. KB 1624-26, s. 3.
8. KB 1624-26, s. 11.
9. KB 1624-26, s. 211, 213, 231, 234.
10. M. Wehrman, *Geschichte der Stadt Stettin*, s. 266-67 (Stettin 1911).
11. S. Scott, & C.J. Duncan, *Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*, s. 199-201 (Cambridge 2001).
12. CCD, IV, s. 175 f; KD, V, s. 70.
13. KD V, s. 84, 95.
14. KB 1624-1626, s. 472f; KD V, s. 87
15. KB 1624-26, s. 477, 561.
16. L. Tvede-Jensen, & G. Poulsen, *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680* (Aalborgs Historie 2), Aalborg (1988), s. 216-17.
17. P. Eliassen, *Kolding fra Middelalder til Nutid. En Historisk Beskrivelse*, Kolding (1910), s. 334-337.
18. KD V, s. 95 & KB 1624-26, s. 647; MHD bd. I, s. 62-64.
19. Pontoppidan, *Den Danske Atlas*, bd. VII/1, s. 282.
20. Hr. Jørgen Brahes *Levnetsbeskrivelse*, Vedet Simonsen (udg.), s. 59, Odense 1845.
21. Landsarkivet i København (herefter L-AK) 1-431-1.
22. K. Villadsen, *Pest, Skatter og Priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72* (København 1976). Øde Førslev sogn (mellem Ringsted og Haslev) blev ud fra kirkebogen at dømme også ramt. LAK 1-414-1. Lørt fra 1630.
23. LAK, sogn 537. Kirkebogen er lørt fra 1630.
24. Pontoppidan, bd. III, s. 290.
25. KB 1627-29, s. 773, 801.
26. Eliassen, op.cit., s. 335.
27. Christensen, op.cit.
28. A. Lassen, *1659, da landet blev øde* (København 1965).
29. Arsagerne hertil diskuteres i Christensen, op.cit.

Peter Christensen, født 1947. Dr.phil. 1993. Ekstern lektor ved Saxo Institutet (afdeling for historie), Københavns Universitet og ved DIS (Danish Institute for Study Abroad). Publikationer omfatter bl.a. *The Decline of Transhahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 1993, 351 s. (disputats); »In These Perilous Times': Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark«, *Medical History*, 47/4, 2003, s. 413-450.

Pesten er nu begyndt at hærge her

En brevveksling om pesten i København 1654

Af Lise Gerda Knudsen

Da pesten kom til København i 1654, var det bare én i en række af pestepidemier, der ramte Danmark såvel som det øvrige Europa i perioden fra 1350 til begyndelsen af 1700-tallet. Ole Worm, der var professor i medicin og rektor ved Københavns Universitet, opholdt sig i byen under hele pestudbruddet. Med udgangspunkt i hans breve fortælles der om pestens forløb, symptomer og dødelighed og om de menneskelige reaktioner imod den.

Et voldsomt pestudbrud ramte København i februar 1654. I begyndelsen var dødeligheden begrænset, men i løbet af foråret fik sygdommen for alvor fat. Den skulle komme til at regere i hovedstaden indtil oktober måned og slå en stor del af befolkningen ihjel.

Ole Worm, der var professor i medicin og rektor ved Københavns Universitet, oplevede pesten i København på tætteste hold. Mens mange af dem, der havde muligheden, forlod byen for at undslippe sygdommen, forblev Worm i København og beskrev – gennem sin flittige korrespondance med familie, venner og kolleger – hvordan pestudbruddet forløb.

Pest i Danmark i 1600-tallet

Danmark blev formentlig ramt af pestepidemier med samme høje frekvens som det øvrige Europa, men en generelt ringe kildesituation på området gør det vanskeligt at tidsfæste især de tidligste danske pestepidemier. Gennem tiden er der dog gjort flere kvalificerede forsøg baseret på eksempelvis kortfattede notitser i krøniker og årbøger, omtaler i breve eller forordninger o. lign.¹ Efter reformationen i 1536 forbedredes kildesituationen gradvist. I anden halvdel af 1500-tallet skete en centralisering af magten med en stærkere og mere styrende centraladministration til følge. I forsøget på at skabe sig overblik over befolkningens bevægelser – samt kontrollere den – produceredes en række forordninger, regulativer, optællinger mv., som i dag er at finde på arkiverne.²

I de godt hundrede år, der gik fra 1536 til midten af 1600-tallet, ramtes Danmark efter alt at dømme af pest gennemsnitligt en gang hvert årti – somme tider flere gange – og der er intet, som tyder på, at frekvensen var mindre i tidligere århundreder. I første halvdel af 1600-tallet var der fem pestepidemier på dansk grund: 1601-03, 1618-20, 1624-26, 1629-30 og 1636-38.³

Af disse var især epidemien 1601-03 slem og har fået tilnavnet 'Den hvide Død' som en henvisning til den første og værste af alle pestepidemier 'Den sorte Død', der ramte i midten af 1300-tallet. 1601-03-epidemien kendes fra skriftlige kilder fra store dele af Danmark, hvorfor det giver mening at tro, der var tale om en landsdækkende epidemi. I København alene siges Den hvide Død at have medført en dødelighed på 16.000,⁴ og på Fyn døde 15 sognepræster i 1602-03 – et tegn på overdødelighed blandt denne særligt udsatte gruppe.⁵ Epidemien nævnes desuden på flere af de såkaldte pesttavler, der findes i nogle danske kirker, således eksempelvis i Stavning Kirke og Skjern Kirke i Vestjylland. At man har fundet det nødvendigt at bevare mindet om netop denne pestepidemi i flere kirker er formentlig en indikation på, at dette udbrud af pest var værre end de fleste.

Pestepidemierne i 1618-20 og 1624-26 kendes blandt andet fra en tidlig kirkebog kaldet 'Perlestikkerbogen', der blev ført af sognepræsten i Nakskov, Anders Pedersen Perlestikker, fra han overtog embedet i 1618 og til han døde af pest i 1629.⁶ Fra Nørborg på Als kendes en lignende tidlig kirkebog, der dækker perioden 1621-1776 og således beretter om pestudbruddet 1629-30.⁷

1600-tallets danske pestepidemier kom næsten alle fra enten Sverige eller Baltikum og fandt deres vej ind i landet via Bornholm eller en af de store havnebyer, Helsingør og København.⁸ Det gjaldt også epidemien i 1650'erne, der formentlig kom til Bornholm fra enten Königsberg eller Danzig. Efter denne epidemi skete der et ophold på knap 60 år, før den sidste danske pestepidemi ramte i 1710-11.

Pestbekæmpelse

På det alment menneskelige plan har man formentlig gjort forsøg på at skærme sig selv og sin familie imod pesten lige siden Den sorte Død ramte landet. En mere organiseret reaktion mod sygdommen fra centraladministrationens side lod imidlertid vente på sig, og først i løbet af 1500-tallet så man de første spæde tegn på et samlet pestforsvar. På dette tidspunkt havde indsatsen primært til formål at opretholde statsmagtens evne til at fungere.⁹

I Christian IVs regeringstid skete der imidlertid forandringer i den

måde, hvorpå centraladministrationen håndterede pestepidemierne. Nu fik forholdsreglerne imod pesten til formål at beskytte hele befolkningen (dog primært rettet mod byerne), og i stedet for blot at holde sig væk fra pestramte områder forsøgte man nu at inddæmme og begrænse sygdommens udbredelse under de enkelte udbrud. I 1625 kom den første permanente lovgivning om, hvordan man skulle forholde sig til pesten, når den ramte: »Forordning om, hvorledes der skal forholdes under pest, blodsot og sådanne smitsomme sygers tid«. ¹⁰ Den består af et afsnit om, hvordan man hindrer pesten i at komme ind i byen, samt et afsnit, der drejer sig om, hvordan man bekæmper og begrænser sygdommen, hvis det første ikke lykkes. Denne stående forordning, der gjaldt hele landet (købstæderne), byggede videre på en mængde af de midlertidige forordninger, man tidligere havde udstedt i forbindelse med sygdommen, og først og fremmest grundede den i meget høj grad på udenlandske modforholdsregler mod pest. ¹¹ 1625-forordningen udkom igen uden de store ændringer i Christian IVs store recess i 1643 ¹² og var således også gældende under det pestudbrud, som Ole Worm oplevede i København i sommeren 1654.

I tilfældet 1654 havde man tydeligvis ikke held med at forhindre sygdommens komme til byen, og anden del af forordningens tiltag måtte derfor træde i kraft. Her fokuserede man på tre ting: at formilde Gud, at forhindre kontakt mellem syge og raske (og mellem mange mennesker i det hele taget) samt at forhindre lugt og urenhed i byen. Det første skulle ske gennem bøn, bod og anger, både i kirkerne og derhjemme. Lugt og urenlighed i byerne skulle blandt andet forhindres ved at sørge for, at alle lig blev begravet dybt nok. Nedenfor vil der gennem Ole Worms brevvekslinger være adskillige eksempler på, hvordan man forsøgte at isolere pestsyge samt forhindre større sammenstimling af mennesker i pesttider.

I 1654 eksisterede altså en lovgivning, der dikterede, hvordan man skulle håndtere pesten, når og hvis den kom igen. Og man havde fra centraladministrationen et mål om at beskytte så mange af sine borgere som muligt, når sygdommen ramte – om end man endnu ikke følte sig helt sikker på en kur. På dette tidspunkt var der gået 300 år, fra man første gang lagde jord til en pestepidemi i Danmark.

Pesten i København 1654

Pesten kom til København i vinteren 1654. ¹³ Allerede I efteråret 1653 havde sygdommen ramt Bornholm og havde der slået omkring en tredjedel af befolkningen ihjel. ¹⁴ Pestudbruddet på Bornholm beskrives nøgternt i kirkebogen for Åkirkeby sogn med ordene: »Efterfølgende

Aar 1653 har Pesten anfanget her paa landet i Nexö og er saa død af Pesten fra d. 16. August 1653 og til in Decembri 1654 som følger.¹⁵ Herefter fortsættes med en oprensning af de knap 5000 mennesker fra alle dele af Bornholm, der måtte lade livet under pestepidemien.

Den første gang, udbruddet i København nævnes, er den 24. februar 1654, hvor der i kirkebogen for Holmen sogn er noteret, at tjenestepigen Karen Lauritzdatter fra Ebeltoft døde af pest 20 år gammel.¹⁶ Frem til midten af maj er der i kirkebogens begravelseslister kun ganske få gange noteret det store P, der betegnede, at dødsfaldet skyldtes pest. Herefter tog sygdommen en ganske anden fart, pesten spredte sig over hele byen og rasede indtil sidst på efteråret. Sideløbende med, at hovedstaden således var blevet ramt af pest, spredte sygdommen sig også på store dele af Sjælland, Lolland-Falster og Møn.¹⁷ Det var denne epidemi, som Ole Worm oplevede, da han valgte at blive i hovedstaden i sommeren 1654.

Kirkebøger og bevaret materiale fra centraladministrationen fastslår, at der uden tvivl var pest i København i 1654. Gennem disse skriftlige vidnesbyrd bliver det tydeligt, at byen allerede i vintermånederne blev ramt af en sygdom, der medførte en voldsom overdødelighed. Kilderne kan berette, hvordan pesten forløb over året, de kan give os et fingerpeg om, hvor mange mennesker der blev ofre for sygdommen, og de kan fortælle os, hvordan man fra autoriteternes side håndterede denne trussel mod hovedstadens befolkning.

Det, der mangler i forordningerne fra kongen og i kirkebøgernes lange lister over begravede i byens sogne, er en fornemmelse af, hvordan pesten påvirkede de mennesker, der oplevede den. Hvordan opretholdt man håbet – og livet – i en by, hvor mange hundrede døde hver uge? Hvor de fleste af dem, der havde muligheden, forlod byen til fordel for mere afsondrede landlige områder, hvor man håbede at undgå smitten? Hvor hverdagen for en tid var sat uden for de almindelige regler og love, fordi sygdommen i stedet regerede? En fornemmelse af den magtesløshed og frygt, man som indbygger i København måtte føle i sommeren 1654, kan man få igennem den brevveksling, som fandt sted imellem professor i medicin Ole Worm og hans omgangskreds. Worm forblev i København gennem hele pestudbruddet¹⁸ og var derfor øjensvidne til den påvirkning, pesten havde på byen og dens indbyggere.

Ole Worm

Ole Worm blev født i Århus i 1588. Igennem sin ungdom studerede han medicin både i Danmark, men også på flere af de velansete medicinske fakulteter i Europa. I 1613 fik han sit første professorat på Københavns

Ole Worm som 66-årig, trykt året efter hans død i bogen »Museum Wormianum« fra 1655.

Worm var en flittig brevsriver, og gennem hans korrespondance med venner, kolleger og familie får vi viden om situationen i København under pesten.

Universitet – i latin. Senere blev det til professorater i græsk og fysik, før han i 1624 endelig blev professor i medicin. Dette professorat beholdt han til sin død.

Ole Worm boede således i København i perioden 1613 til 1654 og oplevede i hvert fald fem pestudbrud i den tid. Han havde altså godt kendskab til sygdommens symptomer, forløb og dødelighed fra tidligere tider og havde al mulig grund til at nære en sund respekt for sygdommen. Under udbruddet i 1618-19 mistede han en datter,¹⁹ under epidemien 1629-30 døde hans første hustru Dorothea Fincke, og siden hans fader, hans søster og svoger Caspar Bartholin.²⁰ Under et efterfølgende pestudbrud i 1637 mistede han sin anden hustru Susanne Madsdatter. Dette til trods for, at han i hvert fald i begyndelsen af udbruddet havde sendt hele sin familie på landet og kun selv opholdt sig i byen. Om hustruens død skriver han blandt andet i et brev i februar 1638: »i August Maaned, da Pestsoten hærgede, har jeg mistet min eneste Trøst i dette elendige Liv, min højtelskede Hustru«. ²¹

Da pesten endnu engang ramte i foråret 1654, var det altså ikke nogen ukendt situation for Ole Worm. Han var på dette tidspunkt, som

også fire gange tidligere, rektor for Københavns Universitet og valgte som før at forblive i København, mens pesten rasede.

Som læge var Ole Worm en flittig mand, der magtede både at fungere som professor med offentlige forelæsninger samt som praktiserende læge. Det var dog i det sidstnævnte virke, han vandt mest respekt i samtiden, ligesom det tilsyneladende også var den praktiske medicin og kontakten til patienterne, der var vigtigst for ham. I hvert fald nævner han flere gange i sin brevveksling, hvordan de mange patienter – der både var at finde inden- og udenfor Københavns mure – næsten gjorde det umuligt for ham at opfylde sine universitære pligter.²²

Pligtfølelsen overfor patienterne var formentlig også det, der fik ham til at blive i København under de gentagne pestepidemier, mens flere af hans lægekolleger forlod byen, ligesom universitetet også flere gange blev lukket (se nedenfor). Når de fleste af byens andre læger tog af sted under sygdomsudbrud, var det ikke udelukkende for at hytte deres eget skind. Virkeligheden var den, at de patienter, lægerne tilså, som regel var af den bedre stillede del af byens indbyggere – og disse var blandt de første til at forlade hovedstaden under pestudbrud. At deres læger derfor ikke så nogen større pointe i at blive tilbage er måske forståeligt.²³ Men Worm blev på sin post, og han behandlede fortsat patienter på trods af, at det betragtedes som farligt at opholde sig i nærheden af pest-syge. Han kan derfor ses som en god kilde til pestens symptomer, sygdommens forløb og forholdene i byen under epidemierne.

Worms villighed til at forblive i København under de voldsomme sygdomsepidemier vandt ham stor respekt i samtiden. Hans lægelige evner bragte ham også tæt på magtens tinder. Han var livlæge for den udvalgte prins Christian, der døde i 1647, og desuden læge for Christian IV, indtil kongens død i 1648. Så selv om Worm ikke fremkom med større videnskabelige resultater i sine disputater,²⁴ og til trods for eftertiden nok bedst erindrer ham som oldtidsforsker og museumsskaber, var han dog i sin samtid først og fremmest respekteret for sin lægegerning.

Ole Worm om pesten

Første gang, Worm nævner pestudbruddet i 1654, er i et brev dateret den 29. april til hans søn Willum, der befandt sig i Leiden, Holland, hvor han studerede. Efter en indledende beklagelse over, at det er så længe siden, han har modtaget brev, skriver han: »Pesten er nu begyndt at hæрге her; Gud se til os med naadigt Aasyn.«⁵ Brevet efterfølges af en længere redegørelse for væksterne i hans have, så på dette tidspunkt virker den erfarne læge ikke så bekymret. Men måske skyldes det bare hans erfaring, som siger ham, at der intet er at gøre.

I de breve, der følger over de næste fire måneder, nævnes pesten hyppigere og hyppigere, efterhånden som sygdommens indflydelse på byens liv og borgere forstærkedes. Worm skriver blandt andet om dødeligheden, om hvilke symptomer sygdommen gav og om, hvordan befolkningen reagerede på truslen.

Dødeligheden i København

I midten af 1600-tallet boede der ca. 30.000 mennesker indenfor Københavns volde. Dette tal indebærer en vis usikkerhed, da der ikke foreligger folketællinger eller andre sikre efterretninger herom. Der er dog foretaget adskillige beregninger, som alle peger på en befolkning af denne størrelsesorden.²⁶ Hvordan befolkningen i København så ud før, under og efter pestudbruddet, kan det bevarede kirkebogsmateriale fortælle os noget om.

Da pestepidemien ramte Danmark i 1650'erne, var det kun ganske få år siden, man fra centralt hold havde vedtaget, at der skulle føres kirkebog for alle landets sogne. Heri skulle sognepræsten registrere, hvem der blev døbt, gift og begravet. Formålet var at få en større viden om befolkningen, primært til verdslig brug – beskatning, værnepligt mv. – men bøgerne kom desuden ofte til at fungere som en slags regnskab for sognepræsterne, der her kunne registrere de kirkelige handlinger og bogføre, hvor mange penge der var kommet i kirkekassen.

For historikeren og slægtsforskeren er kirkebøgerne righoldige kilder til historien, om end man somme tider kan frustreres over, hvordan præsten har fokuseret på andre aspekter, end dem vi nu mange hundrede år senere gerne vil have belyst. Således er det eksempelvis relativt sjældent, man i en kirkebogs begravelseslister har noteret dødsårsagen – det vidste man jo godt i samtiden! Det, der var interessant, var derimod selve registreringen af de kirkelige handlinger. Når man som i eksemplet fra Holmen sogn ovenfor har markeret de pestdøde med et stort P, er det undtagelsen frem for reglen. Benyttelsen af kirkebogsmaterialet i pestforskningen bør derfor ske med varsomhed og på baggrund af beregninger af dødelighedens størrelse i de situationer, hvor pesten ikke direkte er nævnt.

Der kan være andre faldgruber forbundet med at arbejde med kirkebøgerne. Eksempelvis er der forskel på, hvor struktureret indskrivningen af døde er sket, og særlig i forbindelse med dødelighedskriser kan man forestille sig, at indskrivningen i kirkebogen er blevet udskudt, fordi præsten har haft mange flere begravelser at tage sig af foruden de efterladte sognebørns sjælesorg. Og hvis man først efterfølgende har noteret antallet af døde, er risikoen for fejltoptællinger naturligvis større,

end hvis det skete løbende. Disse risici til trods repræsenterer kirkebogs-materialet det første ensartede kvantitative materiale til belysning af be-folkningshistorien. Og for pesthistorien betyder det for første gang en mulighed for at estimere størrelsen på epidemiernes dødelighed for et større område.

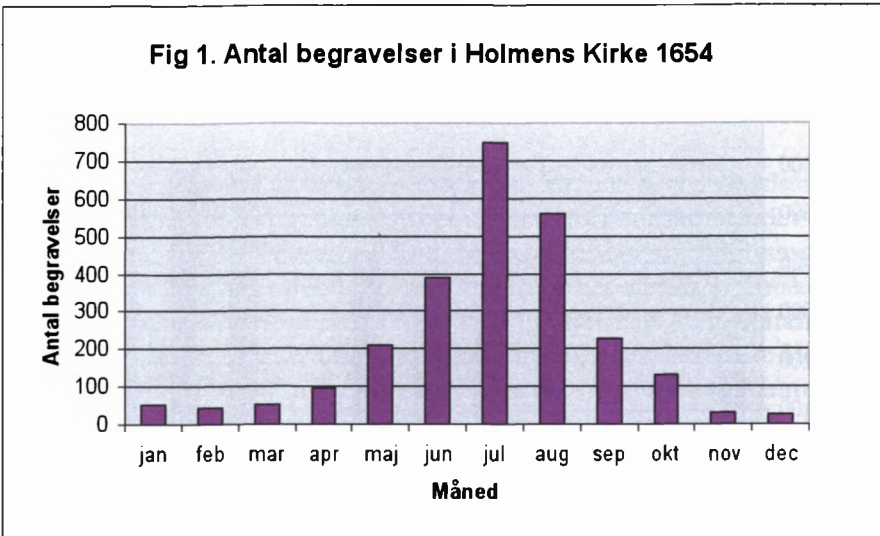
Fra to københavnske sogne er der bevaret kirkebøger, som belyser den relevante periode: Holmen sogn og Vor Frue sogn. Kirkebogen fra Vor Frue sogn er desværre ikke komplet for peståret. Noteringerne stopper allerede i august måned 1654, sandsynligvis netop som udbruddet toppede i byen. Alligevel giver den os interessante oplysninger om dødeligheds-mønstret i København i midten af 1600'erne. I kirkebogen op-summeres nemlig byens samlede dødelighed for årene 1649-53. I tabel 1 ses, hvor stor en procentdel af befolkningen der døde i normale år, be-regnet på baggrund af en befolkningsstørrelse på 30.000 mennesker.²⁷ Hvis disse fem år – hvoraf i hvert fald ét er et sygdomsår²⁸ – er repræsen-tative, betyder det, at København i denne periode oplevede en dødelig-hed på omkring 4 % pr. år. Det betyder, at der i normale perioder i gen-nemsnit døde ca. 30 personer om ugen i København.

Antal begravelser i København, 1649-53

År	Antal begravelser	Begravelser i % af den samlede befolkning
1649	1188	4,0 %
1650	1146	3,8 %
1651	1169	3,9 %
1652*	2559	8,5 %
1653**	2110	7,0 %

Kilde: LAK, Vor Frue sogn, kirkebog 1-13-15. * Den forhøjede dødelighed i 1652 forklares af en voldsom dysenteriepidemi, der dette år ramte store dele af Sjælland. ** Det er uklart, hvad den høje dødelighed i 1653 skyldes.

I Holmen sogns kirkebog kan man følge pesten gennem hele udbrud-det, men da Holmen omfatter flådens ejendomme, kan sognet ikke be-tragtes som repræsentativt for byen. De grundigt førte begravelseslister giver os dog et detaljeret billede af udbruddets forløb hen over året og af overdødelighedens størrelse. I 1654 blev i alt 2641 mennesker begra-vet i sognet. Under pestudbruddet var pesten ansvarlig for 93% af døds-faldene i sognet.

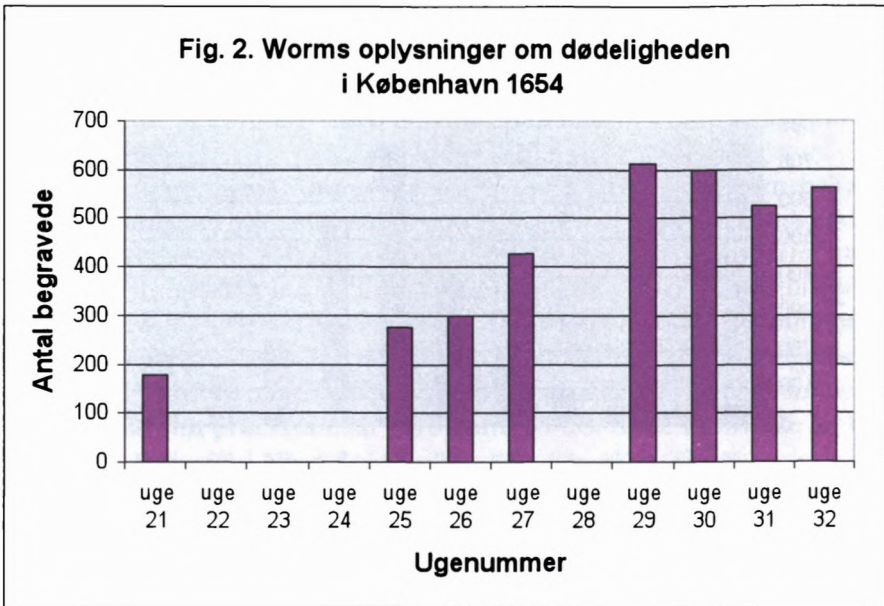

Kilde: IAK. Holmens sogn, kirkebog 1-21-35.

Begravelseslisterne i Holmen og vor Frue sogns kirkebøger viser os, at selv om pesten første gang registreredes i februar, begyndte sygdommen først for alvor at sprede sig i løbet af april og maj måneder. I Holmen sogn lå den gennemsnitlige månedlige dødelighed i normale år på 34,4 personer. Alene i april måned 1654 blev 97 mennesker begravet. Ingen af disse er markeret med P, men det kan blot betyde, at man endnu ikke vidste, eller havde erkendt, at der var tale om pest. I maj måned var begravelsestallet steget til 210, og ved 123 af disse havde præsten noteret et P. Stigningen i dødstallet fortsatte, indtil det toppede i juli måned med 747 begravelser. Frem til og med oktober måned var dødeligheden stadig høj, men fra november var situationen tilsyneladende normaliseret (se figur 1).²⁹

Et lignende billede tegner sig for Vor Frue sogn. Her var den gennemsnitlige månedlige dødelighed 11,1 personer i normale perioder. I april måned 1654 blev 36 mennesker begravet i sognet, og herefter steg begravelsestallet, indtil det i juli måned nåede op på 230. For august måned er noteret 229 begravelser, men som nævnt slutter kirkebogen her, og vi kan derfor ikke vide, hvordan resten af året forløb.

De noget mangelfulde kirkebøger, der her er blevet gennemgået, er ikke de eneste kilder til dødeligheden under pestepidemien i København. Ole Worm gør sig også i flere af sine breve notater om, hvor mange der mistede livet. Tallene er ikke udtømmende, men giver dog sam-

Kilde: Worm 1965-68, bd. III, s. 512-522.

men med kirkebøgerne et godt billede af situationen i hovedstaden under pesten.

I et brev til Poul Moth, der var Frederik III's livlæge fra 1651 til kongens død i 1670, skriver Worm den 7. juni 1654: »Pestsmitten griber mere og mere om sig Dag for Dag, saa at der i forrige Uge blev begravet mere end 180«. ³⁰ Allerede her bliver det tydeligt, at der var tale om en voldsom dødelighed. I forhold til den ovenfor anslåede normale ugentlige dødelighed på omkring 30 personer, var der nu sket en seksdobling. I et brev den 25. juni nævner Worm, at 279 var døde i den forløbne uge, og 1. juli hedder det, at »i denne Uge har den [pesten] bortrevet mere end tre Hundrede«. ³¹ Over for Thomas Bartholin nævner Worm den 8. juli, at over 1400 nu var blevet begravet – alene i den forgangne uge var 428 døde. ³²

Fra Holmen sogns kirkebog ved vi, at dødeligheden på dette tidspunkt ikke havde toppet endnu, men at juli skulle blive den værste måned – i hvert fald i den del af byen. Denne observation passer fint med de resterende af Worms betragtninger over dødeligheden. Den 22. juli skriver han til sin søn, at 614 døde i den forgangne uge. Ugen efter er tallet mindre præcist, »over 600« skriver han blot. ³³ Det sidste bevarede brev

fra Ole Worm er igen til sønnen Willum. Det er dateret 15. august, kun ca. 14 dage før Worms død. I dette brev nævner han blandt andet, at dødstallet de to foregående uger var hhv. 526 og 561 – pesten var altså på tilbagetog efter den voldsomme sommer.³⁴ Et samlet overblik over Worms dødstal findes i figur 2.

Gennemgangen af kirkebøgerne og Ole Worms dødelighedstal giver intet svar på, hvor mange mennesker der i alt mistede livet under denne næstsidste store pestepidemi i København. Mange har dog gennem tiden givet et bud på omfanget, heriblandt den samtidige danske læge Thomas Bartholin, der havde forladt København under pesten, men modtog opdateringer fra Ole Worm, som det skal ses nedenfor. Han sætter dødstallet til 9.000 mennesker.³⁵ Historikeren Frederik Hammerich, der skrev i 1800-tallet, nævner et noget mere præcist dødstal, nemlig 8.551 personer, men han skriver ikke, hvor han har denne oplysning fra.³⁶

Hvis man er lidt tilbageholdende og antager, at ca. 8.500 mennesker døde af pesten i 1654, betyder det, at omkring 25% af befolkningen blev ofre for sygdommen på de ca. syv måneder, den rasede i byen. Dette skal ses mod en normal årlig dødelighed på omkring 4%. Denne enorme overdødelighed skete til trods for, at en stor del af den formuende befolkning forlod byen, så snart pestens skygge lagde sig. Man vidste nemlig af erfaring, at den bedste måde at sikre sig imod pestens svøbe var flugt. Hvis man kunne isolere sig på sit landsted, hvor ikke mange fremmede kom forbi, minimerede man samtidig risikoen for at blive udsat for sygdommen. Dette var en viden, som velhavende borgere havde benyttet sig af over hele Europa lige siden Den sorte Død.³⁷

Pestens symptomer

Men hvad var det for en sygdom, der ramte de københavnske borgere så hårdt i 1654, og var man i samtiden overhovedet i stand til at skelne denne pest fra andre epidemiske sygdomme? Måske var *pest* blot et samlebegreb for ubehagelige, dødbringende sygdomme, som det til tider er blevet foreslået.³⁸

At pesten var en distinkt sygdom med specifikke symptomer, mener jeg ikke, der kan være meget tvivl om. Der findes en mængde samtidige symptombeskrivelser, som viser, hvilke tegn der tydede på pest, og læger, præster og embedsmænd var rigeligt bekendt med pesten til, at de kunne kende dens symptomer fra eksempelvis mæslinger, kopper og plettyfus, som raserede sideløbende med pesten.

Når man somme tider kan se pesten omtalt i mere diffuse vendinger – *den grasserende syge, den hurtige syge, den farlige syge* eller blot *sygdommen*

– skyldes det formentlig ikke uvidenhed. Pesten kom ofte og var en velkendt gæst, så i samtiden var man udmærket klar over, hvilken sygdom der var tale om, selv når den ikke blev nævnt ved navn. Den upræcise sprogbrug skyldtes derimod, at man så vidt muligt undgik at bruge selve ordet *pest* for ikke på den måde at 'fremmane' sygdommen. Ved at tale uden om prøvede man at forsværge sygdommens eksistens eller i hvert fald undgå at forværre situationen.³⁹

Til trods for denne uvilje imod at nævne pesten ved rette navn, findes der bevaret en del symptombeskrivelser, der kan give os en idé om sygdommens art. En af disse findes hos Ole Worm i et brev til sønnen Willem dateret den 22. juli 1654. Sygdommen er »heftig«, skriver han. Den tog livet af de smittede på fire dage. »Kræfternes aftagen, Trykken i Hjerteret, Angst og Kulde bemægtiger sig straks i Begyndelsen de fleste; der kommer Svulster og Bylder, og mod Slutningen sorte og gustne Pletter.«⁴⁰

Som i mange samtidige symptombeskrivelser af pesten findes her flere 'kategorier' af symptomer, hvoraf nogle synes mere specifikke end andre. At man føler sig svag, bange og fryser er en noget diffus beskrivelse, der kunne pege på enhver febersygdom. I et dansk pestskrift fra 1546, udgivet af Christian Morsing, der var professor i medicin og rektor ved Københavns Universitet, nævnes symptomer som ømhed i kroppen, hovedpine, åndenød, tørst, hedeslag.⁴¹ Alle ting, der er svære at diagnosticere ud fra – i hvert fald, hvis de stod alene. Men det gør de ikke. I alle de symptombeskrivelser, vi kender til – både danske og europæiske – er der et gennemgående træk: pestbyldeerne. Hos Worm kaldes de svulster og bylder, hos Morsing hævelser, andetsteds tumores og bylder.⁴² Byldeerne kom oftest ved lysken, på halsen eller under armene. De kunne blive store som appelsiner og behandledes ved, at man skar hul på dem for at lade det sygdomsbefængte pus trænge ud. Udover pestbyldeerne medførte sygdommen ofte det, der beskrives som blenner, udbrændere eller karbunkler – eller som hos Worm »sorte og gustne Pletter«.

De her omtalte danske symptombeskrivelser afviger ikke meget fra den store mængde af pestråd, -skrivelser og -traktater, der blev skrevet og udgivet i alle områder af Europa i perioder med pest. Der er bevaret symptombeskrivelser så langt tilbage som til Den sorte Død, og allerede dengang nævntes de samme symptomer som i ovennævnte skrifter. Faktisk er overensstemmelsen mellem de forskellige pestskrifter så iøjnefaldende, at der ikke kan være meget tvivl om, at der er tale om afskrifter. Den eneste større afvigelse eller udvikling, er, at beskrivelser af blodspytning, der var at finde i langt de fleste symptombeskrivelser fra Den sorte Død, ikke kendes fra senere skrivelser. Denne undtagelse kan ses som et

tegn på, at der trods alt blev revideret en smule i de gamle pesttraktater, så de udsagn, der ikke stemte overens med tidens viden om sygdommen, blev fjernet.⁴³

Forholdsregler imod pesten

Den vigtigste opgave for de lokale myndigheder, når et pestudbrud truede, var at forsøge at forhindre sygdommen i overhovedet at komme ind i byen. Det betød, at al handel og andet samkvem med fremmede besværedes temmelig meget. Der var strenge regler for, hvem der fik lov at komme ind i byerne, når pesten florerede ude omkring, men det var svært fuldstændig at kontrollere, hvem der kom og gik i en stor by som København. De strenge forholdsregler med fire til fem ugers karantæne skulle naturligvis forhindre, at sygdommen kom ind i byen, men ofte gik det som i 1654, at pesten ligeså stille sneg sig ind over voldene og pludselig var midt iblandt indbyggerne. Og så måtte der anderledes handling til.

Pestforordningens vigtigste enkeltindsats til bekæmpelse af pest indenfor bymurene må have været isolationen af de syge.⁴⁴ Denne betød, at hvis blot én beboer i et hus blev syg med pest, da skulle hele husstanden lade sig indelukke i huset, indtil alle var raske – eller døde: »... naar nu Sygdommen udi noget Husz formerckis, oc förend den bliffuer of-fuer Byen almindelig, da skulle de, derinde boe, holde Huszene oc Vindeverne til Gaderne tillucte, oc ingensted udgaa at komme iblant Folck, eller stede nogen uvidende til sig«. Sådan hedder det i forordningens kapitel 10. Hvis det var tjenestefolk, der var blevet syge, kunne herskabet dog få lov til at forlade huset, hvis det gjorde det øjeblikkeligt efter, pesten var opdaget.

Dette fokus på at forhindre kontakt mellem syge og raske var baseret på observationer gjort ved tidligere pestepidemier. Det var tydeligt, at sygdommen på en eller anden måde meget nemt spredte sig mellem mennesker, der opholdt sig tæt sammen. Således skete det ofte, at mange – eller alle – medlemmer af en familie blev syge af pest, når først én var bukket under. Dette kan aflæses i Worms efterretninger om situationen i Peder Spormands hus (Peder Spormand var professor i historie og geografi ved Københavns Universitet). I et brev til Thomas Bartholin dateret 8. juli skriver Worm, at Jomfru Sinclair lå syg i dette hus, og i det næste brev fra 15. juli nævnes det, at tre nu var døde i Spormands husstand.⁴⁵ Spormand selv overlevede pesten. Det blev i øvrigt ham, der overtog rektoratet for Københavns Universitet efter, at Thomas Bartholin en kortere periode havde fungeret som rektor efter den afdøde Ole Worm.

Thomas Bartholin (1616-1680).
Læge og anatom Thomas Bartholin
opholdt sig i Roskilde under pesten i
1654. Herfra korresponderede han
flittigt med Ole Worm. Billedet
tilhører Medicinsk Museion.

THOMAS BARTHOLINVS, CASP. FIL. D.
MED. ET ANATOM. IN ACADEM. HAVNIENSI.

Forsøgene på at begrænse pesten til dele af byen mislykkedes tilsyneladende i 1654. Ifølge et brev fra Ole Worm dateret den 27. juli havde pesten nu spredt sig over hele byen: »Næppe en Gade i Staden er sluppet for dens [pestens] Angreb.«⁴⁶

Som en del af arbejdet for at holde syge og raske adskilt gjorde man fra centraladministrationens side en indsats for at mindske antallet og omfanget af forsamlinger i pesttider. Eksempelvis nævnes det direkte i forordningens kapitel 13, at man ikke måtte holde store bryllupper eller andre fester. Sådanne højtideligheder måtte fejres hjemme uden gæster.

Der var dog én type forsamlinger, der ikke så let lod sig påvirke af den slags regler – nemlig de kirkelige. Og her kom det politiske og medicinske ønske om at kontrollere befolkningen og dermed inddæmme sygdommen ofte i karambolage med kirken. Som nævnt var forholdet til Gud nok til stede i pestregulativerne, men det var tydeligt ikke Ham, der havde myndighedernes største bevågenhed. Præsterne opfordredes til at forkorte begravelsesprædikenerne, og det blev forbudt at holde gravøl eller lignende – i det hele taget måtte kun de nærmeste deltage i begravelsesritualet i kirken.

Det må have været problematisk på den måde at fratage befolkningen

trygheden ved kirkegangen og de kirkelige ritualer netop i en tid, hvor denne religiøse bekræftelse var særlig efterspurgt. Når naboer og familiemedlemmer døde på stribe, er det vel forståeligt, hvis præstens trøsteord var ekstra nødvendige? Ligesom også behovet var stort for at overholde alle ritualer, så man om ikke andet kunne føle sig sikker på, at overgangen til det næste liv var sikret. Fra myndighedernes side var der dog ingen tvivl om, at forsamlinger var alt for risikable, religiøs trøst eller ej.

Ole Worm beretter ikke meget om det kirkelige liv i København i sine brevsvekslinger. Til gengæld fortæller han den 1. juli i et brev til biskop Thorlak Skúlason på Island, at Københavns Universitet var blevet opløst – altså lukket.⁴⁷ At lukke universitetet og andre undervisningsinstitutioner var på dette tidspunkt en fast reaktion på pestudbrud. Københavns universitet blev lukket i hvert fald i forbindelse med pestepidemierne i 1546-48, 1553-54, 1564-65,⁴⁸ 1575-1578,⁴⁹ 1592,⁵⁰ 1619,⁵¹ 1624-25, hvor universitetet lukkes i et helt år,⁵² 1629,⁵³ og 1637-38.⁵⁴ I 1578 lød befalingen som følger: »Befaling til de højlærde i Kiøpnehavn at standse Forelæsningerne ved Universitetet, indtil den i Kiøpnehavn grasserende Pest stiller af, da flere Studenter allerede ere døde af Sygdommen.«⁵⁵ Man lukkede universitetet for at undgå at samle flere mennesker end højest nødvendigt på samme sted, da man vidste af erfaring, at dette ofte kunne medvirke til at sprede pesten. I øvrigt var professorer og lærere ofte ivrige efter at forlade de pestramte byer.

En anden forholdsregel imod pestens hærgen i byen var oplysning af befolkningen. Jo mere indbyggerne vidste om pesten – om symptomerne, kurene, forholdsreglerne – des bedre kunne de forstå myndighedernes indgriben, og jo mere kunne de selv gøre for at undgå at blive berørt. »Hvad skal jeg sige om Pesten, som hænger hos os? Paa Modersmaalet er der udsendt en Vejledning fra det medicinske Fakultet, og jeg vilde sende den, dersom der var Lejlighed dertil.«⁵⁶ Når Worm skriver til sønnen Willum, at vejledningen er udgivet på dansk, er det en vigtig detalje. Hermed var den nemlig tilgængelig for en større skare end tidligere, modsat tidligere tiders latinske vejledninger.

Den omtalte vejledning blev første gang udgivet i 1619 og var baseret på et ældre pestskrift, der var skrevet af lægen Christian Morsing i 1546 (se ovenfor). Universitetets skrift indeholdt en vejledning i pestens årsag, forebyggelse, behandling og symptomer.⁵⁷ Det blev revideret og oversat til dansk i forbindelse med pestudbruddet i byen i 1637, og i 1654 blev det atter udvidet og genudgivet.

Befolkningens reaktioner

En ting er, hvordan man fra myndighedernes side gerne vil have, at befolkningen skal forholde sig under et pestudbrud – noget andet er, hvordan de rent faktisk reagerer. Ole Worm skrev ikke meget om sine medkøbenhavnernes opførsel i forbindelse med de regulativer, der blev udstedt under pesten. Men en ting bemærker han dog et par gange: folk forlod byen, hvis de havde mulighed for det. I et brev til Poul Moth dateret den 7. juni 1654 kan man således læse, hvordan »Professorerne saa vel som de Studenter, der er nogenlunde velstillede, har begivet sig andetsteds hen«. ⁵⁸ I et senere brev til Thorlak Skúlason beretter han også om, hvordan professorerne forlod byen, og at de nu kun var tre tilbage, der stode på Guds beskyttelse fra sygdommen. ⁵⁹ Der er ikke noget mærkeligt i, at indbyggerne i den pestramte by flygtede over hals og hoved, hvis de fik chance for det. Selv i universitetets officielle vejledning kunne man læse, at det var den almindeligste reaktion – »at fly snart, langt bort derfra, oc komme seent igien« er den bedste forholdsregel. ⁶⁰ Men Worm selv forbliver altså i København, som han har haft for vane at gøre under tidligere udbrud. Dog fortæller han den 22. juli 1654 sønnen, at han har frasagt sig al praksis »under disse Forhold«. ⁶¹ Han har altså fungeret som praktiserende læge under store dele af epidemien, og først da den toppede i slutningen af juli måned, gav han op.

Hvorvidt den tilbageværende pestramte befolkning fulgte de regulativer og forordninger, der blev udstedt i forbindelse med pestudbruddet 1654, er ikke til at læse ud fra Worms brevveksling. Fra den sidste pestepidemi i Danmark i 1711 findes bevaret en række breve mellem professor i medicin Hans Mule og hans bror Claus Mule. ⁶² Hans Mule befandt sig i København under hele dette udbrud og sad oven i købet i sundhedskommissionen, hvorfor han havde godt indblik i, hvad der foregik i byen. Af brevene mellem de to Mule-brødre fremgår det tydeligt, at københavnerne ikke altid makkede ret i forhold til de forholdsregler, der var blevet indført: »her er saadant et uregierligt, hornacket oc balstyrigt folk, at ingen love og befalninger snart kand holde dem i temme«. ⁶³

Eksempelvis var det svært at afholde folk fra at bryde ind i forseglede huse for at hente afdødes gods og guld. Fra sundhedskommissionens side lukkede man pestdødes huse af i en periode, indtil de kunne blive rensset. En del af den afdødes ejendele blev i den anledning destrueret, fordi man frygtede, at genstandene kunne overføre pestsmitten. Denne måske lidt barske omgang med afdøde familiemedlemmers ejendele har givetvis – af både sentimentale og økonomiske årsager – drevet folk til at bryde ind i de inficerede huse, trods frygten for sygdommen. I hvert fald beklager Mule sig i et brev af 3. oktober 1711 over, at: »Com-

missionen haver daglig noch at bestille med adskillige slags folk, der flytter gods fra inficerede stæder til andre huse, oc der ved merkelig forplanter sygdommen.«⁶⁴

Omkring begravelser og andre forsamlinger var reglerne de samme som ovenfor skitseret: Man måtte kun holde små begravelser, og præsterne skulle sørge for at afkorte prædikenen. Disse regler blev tilsyneladende overholdt – måske havde man heller ikke lyst til at højtideligholde alle disse sørgelige begivenheder.⁶⁵ Men Hans Mule selv nævner i et brev af 1. august 1711, hvordan han dagen før deltog i kancelliråd Tausens bryllup sammen med adskillige gehejmeråder, justitsråder, professorer, magistre m. fl. Så det var altså ikke kun det uvidende, uregerlige folk, der ikke overholdt reglerne.⁶⁶

Afslutning

I kirkebogen for Holmen sogn finder man, at 558 personer blev begravet i august måned, hvilket var en markant nedgang i dødstallet i forhold til juli måneds 747 døde. Og i september var dødeligheden nede på 228.⁶⁷ Selv om en normaliseret dødelighed først genfindes i november og december, er der ingen tvivl om, at det københavnske pestudbrud var på tilbagetog i sensommeren 1654. Ole Worm fik dog ikke lov at opleve denne pestepidemis udgang, da han døde den 31. august 1654. Måske var han selv klar over, hvor det bar hen, for han havde sørget for at have sit testamente klar, og han havde styr på, hvor den efterladte familie skulle bo efter hans død.⁶⁸

Selv om pesten forsvandt fra København, og livet i hovedstaden kunne vende tilbage til det normale, var pestepidemien på ingen måde slut. I løbet af de næste tre år rasede sygdommen videre med uformindsket styrke i provinsbyer og landområder på Sjælland, Møn og Lolland-Falster. Da den endelig klingede ud i 1657, var omkring 13% af landbefolkningen døde af pest.⁶⁹

Pestepidemien i 1650'erne skulle blive den sidste regulære pestepidemi i det sygdomsforløb, der tog sin begyndelse med Den sorte Død i midten af 1300-tallet. Ganske vist kom pesten tilbage til København i 1711, hvor den igen slog en stor del af stadens borgere ihjel – ca. en trediedel af byens befolkning svarende til ca. 22.000 mennesker.⁷⁰ Alligevel kan dette allersidste pestudbrud ses som en undtagelse, der fandt sted, efter at den egentlige periode med jævnlige tilbagevendende pestudbrud var overstået. Der var på dette tidspunkt gået næsten 60 år siden den foregående epidemi på dansk grund. Danmark havde undgået den store europæiske epidemi, der rasede i 1660'erne, og som blandt andet ramte London hårdt, kendt som *The great Plague of London*. Baggrunden

for, at Danmark undgik pesten i denne omgang skal primært findes i den succesfulde isolation fra omverdenen i perioden. Det næste – og sidste – udbrud i Danmark i 1710-11 var desuden et relativt begrænset udbrud i forhold til tidligere tiders. Helsingør og København samt et mindre antal sjællandske provinsbyer blev ramt, men i det store hele havde man held til at inddæmme sygdommen, inden det kom så vidt, som tilfældet var i 1650'erne.

Ole Worms enestående vidnesbyrd fra en pestramt by er altså skildringer fra sidste gang, pesten for alvor ramte Danmark. Gennem hans personlige breve har vi fået mulighed for et kig ind bagved myndighedernes forholdsregler og kirkebøgernes tørre dødstal til det syn, der mødte en borger i en pestramt by.

Summary

In the spring of 1654 the plague once again hit Copenhagen. Though many well-to-do citizens left for the countryside, Professor of medicine Ole Worm – who was also the Rector of the University of Copenhagen – remained in Copenhagen, attending to his patients until he died in August the same year, 66 years old.

During his stay in the plague-struck city Worm kept up his frequent correspondence with family members, colleagues, and friends. Worm in his letters writes about the number of deaths, which rose from a normal mortality rate of approximately 30 deaths per week to more than 600 deaths per week in July. He writes about the symptoms of the plague, and about how the disease spread from house to house until scarcely a single street in Copenhagen was spared. The letters also give examples of the precautions taken by the central administration in order to reduce the damage. These included the isolation of the sick in their own houses and hindering unnecessary gatherings e.g. festivities and large funeral ceremonies. The plague regulations even urged the vicars to keep their sermons short!

Ole Worm had experienced several plague outbreaks, and as he was professor of medicine he knew all there was to know about plague at that time. Moreover, he had a certain social status and connections in high places, which meant that he knew much of what was going on in the plague-struck city. His testimony therefore offers us a rare insight into the anatomy of a Danish plague outbreak in the 17th century.

Noter

1. Se eksempelvis Christensen, Peter: »'In These Perilous Times': Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark«. I: *Medical History*, 2003, nr. 47, s. 413-450. Erik Ulsig: »Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede«. I: *Historisk Tidsskrift*, 1991. 15. rk. (6), s. 21-42. Mansa, F.V.: *Bidrag til Folkesygdømmenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark*. 1873.
2. Om sammenhængen mellem pesten og centraliseringen af magten i Danmark kan læses mere i: Lars Olsen: *Pestlovgivning i den danske magtstat 1500-1700*. Upubliceret speciale ved Københavns Universitet, 2005
3. Christensen 2003, s. 418-19.
4. Bruun, Carl: *Kjøbenhavn: en illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*. 1887-1901. bd. I, s. 474.
5. Wiberg, S.V: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, bind I-III. 1870-71.
6. *Perlestikkerbogen: Nakskovpræsten Anders Pedersen Perlestikkers Optegnelser og Regnskaber*. 1954. H. Knudsen & A. Fabricius (Eds.)
7. Høyer Møller, E.: 'Kirkebogen for Nørborg paa Als', I: *Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie*, 1869-70, bind V, s. 274-352.
8. Christensen 2003, s. 418.
9. Olsen, 2005, s. 53.
10. 1625-forordningen findes i *Corpus Constitutum Danicæ*, bind IV, s. 186-193.
11. Især de engelske *General Orders* fra 1587. Forordningen findes i Barrett, W.P.: *Present Remedies against the Plague etc.* 1933.
12. Christian IVs Store Recess findes i Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Danske Recesser og Ordninger af Kongerne af den Oldenborgske Stamme*. 1824, s. 349ff.
13. Om pestudbruddet i København 1654 kan læses mere i Knudsen, 2005, s. 129-135. Øvrig nyere dansk forskning om pestepidemierne i 1600-tallet kan bl.a. findes i Christensen, Peter: »'In These Perilous Times': Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark«. I: *Medical History*, 2003, nr. 47, s. 413-450. Raben, Thomas: »Pesten er nu begyndt at hæрге her. Gud se til os med naadigt aasyn«. *En undersøgelse af den danske statsmagts pestbekæmpelse i det sjældne og syttende århundrede*. Upubl. speciale ved KU, 2006. Lars Olsen: *Pestlovgivning i den danske magtstat 1500-1700*. Upubl. speciale ved KU, 2005. 1600-tallets pestepidemier er benyttet i befolkningshistoriske undersøgelser, fx Villadsen, Kjeld: *Pest, skatter og priser – Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72*. 1976. Af international forskning kan nævnes Susan Scott & Christopher Duncan: *Return of The Black Death*. 2004, der beskæftiger sig en del med 1600-tallets pestepidemier i Storbritanien. Og Eckert, Edward: *The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe*. 1996. Og Persson, Bodil: *Pestens gåta. Farsoter i det tidlige 1700-tales Skåne*. 2001. Størstedelen af den nyere internationale pestlitteratur koncentrerer sig fortsat om Den sorte Død, men af lidt ældre litteratur kan man benytte fx. Slack, Paul: *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*. 1985. Slack, Paul et. al. (Eds.) *The Plague Reconsidered. A new Look at its Origins and Effects in 16th and 17th Century England*. 1977. Woehlkens, Erich: *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahrhundert*. 1954.
14. Knudsen 2005, s. 138.
15. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1-112-1 Åkirkeby sogn.
16. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1-21-35 Holmen sogn.
17. Knudsen 2005., s. 13-14.
18. Indtil sin død den 31. august 1654.
19. Worm, Ole: *Breve fra og til Ole Worm*, bd. I-III, 1965-68. Bind I, nr. 62.
20. Worm, Ole 1965-68, bind I, nr. 280.
21. Worm, Ole 1965-68, bind II, nr. 701.
22. Hovesen, Ejnar: *Lægen Ole Worm*. 1987, s. 216.
23. Petersen, Julius: *Bartholinerne og kredsen omkring dem*. 1898, s. 24.
24. Hovesen 1987, s. 279.
25. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1769.
26. Ladewig Petersen, E.: *Dansk social historie*. 1980, bind 3, s. 47, tabel 3. Hos Hammerich, Fr.: »Præsident Hans Nansen den Ældre«. I: *Historisk Tidsskrift*, 1858-59. 3. rk. (1), s. 191 vurderes byens størrelse til ca. 35.000, en antagelse som Mansa støtter, Mansa 1873, s. 402-3. Hos Rubin, Marcus: »Bidrag til Københavns Befolkningsstatistik i Hundredeaaret 1630-1730«. I: *Historisk Tidsskrift*. 1881-82. 5. rk (3), s. 526 sættes befolkningen til ca. 29.000.
27. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1-13-15 Vor Frue sogn.
28. Der var en omfattende dysenterieepidemi på Sjælland i 1652. Epidemien er omtalt i Knudsen 2005, s. 73-79.
29. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1-21-35 Holmen sogn.
30. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1774.
31. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1780.
32. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1784.
33. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1790.
34. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1794.
35. Mansa 1873, s. 402.
36. Hammerich 1858-59, s. 191.
37. I Boccaccios *Decameron*, der omhandler pesten i Firenze i 1348, fungerer flugten fra pesten som ramme om de 100 historier, der fortælles i bogen.
38. Blandt andet af Shrewsbury: *A history of bubonic plague in the British Isles*. 1970.

39. Bennassar, Bartolomé: *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne à la fin du XVIIe siècle*. 1969, s. 56-57.
40. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1789.
41. Findes gengivet i Bartholin, Thomas: *Cista Medica Hafniensis*. 1982. (Oprindelig trykt i 1660), s. 105-106.
42. I et pestråd skrevet og udgivet af Københavns Universitets medicinske fakultet i 1619, siden genudgivet i 1637 og 1654. Findes gengivet i Bartholin 1982 (1660), s. 121.
43. For mere litteratur om symptombeskrivelserne under Den sorte Død, se Horrox, Rosemary: *The Black Death*, 1994.
44. 1625-forordningen findes i *Corpus Constitutionum Daniae*, bind IV, s. 186-193.
45. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1784 og 1786.
46. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1790.
47. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1780.
48. Bruun, 1887-1901. bd. I, s. 320, 321.
49. Degn, Ole (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1571-75*. 1898. 18. sept. 1575, s. 670.
50. Degn, Ole (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1588-92*. 1908. 5. sept. 1592, s. 862.
51. Worm, 1965-68, bind I, nr. 62.
52. Bruun 1887-1901, s. 474.
53. Worm, 1965-68, bind I, nr. 324.
54. Worm, 1965-68, bind II, nr. 692.
55. Degn, Ole (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1576-78*. 1900. 25. sept. 1578, s. 477-78.
56. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1790.
57. Gengivet med den originale danske tekst fra 1637 i Bartholin 1982 (1660), s. 114-125.
58. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1774.
59. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1780.
60. Bartholin 1982 (1660), s. 116.
61. Worm, 1965-68, bind III, nr. 1790.
62. Mule, Ulrik Christian: *Om Pesten i Kjøbenhavn 1711 fortalt i Brevform efter en Samling af Brev fra hin Tid*. 1843.
63. Mule 1843, s. 303.
64. Mule 1843, s. 318.
65. Mule 1843, s. 305.
66. Mule 1843, s. 305.
67. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1-21-35 Holmen sogn.
68. Hovesen 1987, s. 275-76. Her kan testamentet også læses i sin fulde ordlyd.
69. Knudsen 2005, s. 143.
70. Christensen, P. »Copenhagen 1711: Danish Authorities facing the Plague«. I: S. Sheard & H. Power (eds.): *Body and City. Histories of Urban Public Health*. 2000, s. 55.

Lise Gerda Knudsen, født 1977. Cand. Mag. i Historie og Arkæologi fra Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Odense Bys Museer. Vigugste udgivelser om emnet: »Plague in Denmark. The course of a mid-17th century plague epidemic«. I: *Living with the Black Death*. Syddansk Universitetsforlag, under udgivelse. *Pesten græsser. En undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne*. Landbohistorisk Selskab 2005. Adresse: Hollufgårdsvej 30 B, Højby. 5260 Odense S. E-mail: lgek@odense.dk.

Pesten i Helsingør 1711. En familiesygdom

En undersøgelse af epidemiens spredningsmønstre

Af Karl-Erik Frandsen

Den epidemi af byldepest, der i 1711 tog livet af næsten halvdelen af Helsingørs indbyggere, ramte meget selektivt. Der døde langt flere kvinder end mænd, og de fattige husstande blev ramt hårdere end de mere velstående. I det ene hus døde alle, mens nabohuset gik helt frit. Det er disse påfaldende strukturer, som den følgende artikel søger at belyse.

I 1711 hærgede en meget voldsom pestepidemi Helsingør og København samt det øvrige Østsjælland. Det var højst sandsynligt den asiatiske byldepest, der heldigvis for sidste gang i Danmark og Norden viste sin grusomme magt med en meget stor dødelighed i de berørte områder.

Pesten findes stadigvæk som sygdom især i tropiske områder af Asien og Afrika samt i det vestlige USA og skyldes i dag bakterien *Yersinia Pestis*, der med inficerede lopper som vektor spredes fra syge og døde rotter til mennesker. Statens Seruminstitut beskriver pestens symptomer således: »Byldepest giver symptomer i form af høj feber, træthed, muskelsmerter, kvalme og opkast. Samtidig ses den karakteristiske hævelse og ømhed af de inficerede lymfeknuder (hyppigst i lysken, da lopper oftest bider i benene). Dødeligheden ved byldepest er ubehandlet 60 %.«¹

Spørgsmålet er imidlertid, om det var den samme sygdom, der rasede i Helsingør i 1711, og som i middelalderen lagde store dele af Europa øde under navnet »Den sorte død«. Om dette emne har der de sidste 30 år foregået en videnskabelig debat, som i voldsomhed og virulens (specielt i Norge) ikke står tilbage for den virkelige pest.

I skrivende stund, sommeren 2008, er der netop kommet to værdifulde bidrag til diskussionen publiceret i tidsskriftet *Medical History* 2008, der samtidig giver en fyldig oversigt over den hidtidige debat.² Den første afhandling er skrevet af professor i medicin ved Universitetet i Oslo Lars Walløe. Han mener, at pesten i middelalderen og helt op til nutiden skyldes *Yersinia Pestis*, og at dens oprindelse var en epizooti³ blandt rotter. I modsætning til de »ortodokse« pestforskere mener Walløe imidlertid, at den videre smitte skete via lopper og andre arthropode vekto-

rer, der også overførte det inficerede blod fra menneske til menneske. Det ene menneske kan derimod næppe direkte smitte et andet menneske med pest uden via en vektor fyldt med inficeret blod, da der kræves en stor koncentration af bakterier, for at sygdommen kan bryde ud.

Den anden afhandling skyldes en af pestforskningens grand old men: Samuel K. Cohn, der er professor i historie ved universitetet i Glasgow. Han har mange gode argumenter for med stor vægt at hævde, at middelalderens og den nyere tids pestepidemier ikke skyldtes *Yersinia Pestis*, men at der var tale om en helt anden sygdom, som han ikke kan sætte navn på. Den havde efter Cohns mening intet med rotter at gøre, men smittede voldsomt direkte fra menneske til menneske.

»Vinterpesten«

Pesten havde raset i Østeuropa siden 1702, og takket være Den store nordiske Krig, der netop foregik i disse år (1700-1720), blev sygdommen spredt med soldater og flygtninge, ligesom enhver form for autoritet og kontrol brød sammen i store områder. De svenske besiddelser i Livland blev erobret af russerne, og flygtninge herfra bragte pesten til Finland og Sverige, hvor den specielt i Stockholm hærgede slemt i sommeren 1710.

Det var muligvis også fra Stockholm, at sygdommen blev bragt til Danmark med et hollandsk skib, hvorfra en passager gik i land i Helsingør den 26. september 1710 og indlogerede sig på et af byens bedste værts-huse, nemlig hos Johann Daniel Burghoff i Strandgade nr. 91, hvilket var lige ud til havnen.

Manden var rask, da han kom, men efter et par dage erklærede han selv, at han følte sig syg. Han blev straks beordret til at flytte over til færgemand Lodvig Douw på den anden side af gaden. Her døde han den 1. oktober, og på hans lig fandt man sorte pletter.⁴ Myndighederne reagerede ikke på dette, selv om nogen må have vidst det.

Det var først via en uformel meddelelse fra en privat person til politimester Johan Bertram Ernst i København den 8. november om, at der var sket mistænkelige dødsfald i færgemand Douws hus i Strandgade, at dødsfaldet kom til de centrale myndigheders kendskab. Ernst rapporterede straks sagen til Politi- og Kommercekollegiet, der var datidens Sundhedsministerium.⁵ Nærmere undersøgelser viste, at det drejede sig om en 14 år gammel dreng, der døde den 2. november, efter at han havde været syg i syv dage, samt færgemandens hustru, Sidse Mortensdatter, der i en alder af 38 år døde den 7. november og blev begravet i Skt. Olai kirke den 11. november. Desuden var en ung pige blevet syg, men hun overlevede tilsyneladende.

Sundhedskommissionen i Helsingør benægtede hårdnakket, at der var tale om pest. Det er også usikkert, hvorvidt dødsårsagen virkelig var pest, for der gik påfaldende lang tid mellem den hollandske passagers død den 1. oktober, og det første mistænkelige dødsfald den 2. november. Den moderne pest har nemlig en inkubationstid på 14 dage efterfulgt af en meget kort sygdomsperiode (på under en uge), efter at de karakteristiske bylder har vist sig, og indtil enten døden indtræffer, eller den pågældende kommer sig. Der var i de følgende måneder relativt få dødsfald i selve Helsingør.

Der udbrød imidlertid en epidemi i det lille fiskerleje Lappen, der lå lige nord for Helsingør, og i perioden fra 1. december 1710 til 21. januar 1711 kostede den mindst 51 mennesker livet. Nu var der ingen tvivl. Den 10. januar rapporterede nemlig hele to læger: Westphalen og Heinnickius til Politi- og Kommercekollegiet, at på Lappen var *Pestis sævissime grassans*,^b og der er ingen grund til at tvivle på deres udsagn. Lappen blev isoleret fra omverdenen ved en militær bevogtet *cordon sanitaire*. Alligevel lykkedes det ikke at holde sygdommen væk fra Helsingør, der bl.a. rummede det indkvarterede, hvervede Jyske Infanteriregiment under kommando af generalmajor Johan Peter Ingenhaven med ca. 1.500 mand samt et stort, men ukendt antal koner og børn, hvortil kom den store faste garnison på Kronborg, hvoraf mange kanonerer og officerer boede i byen.

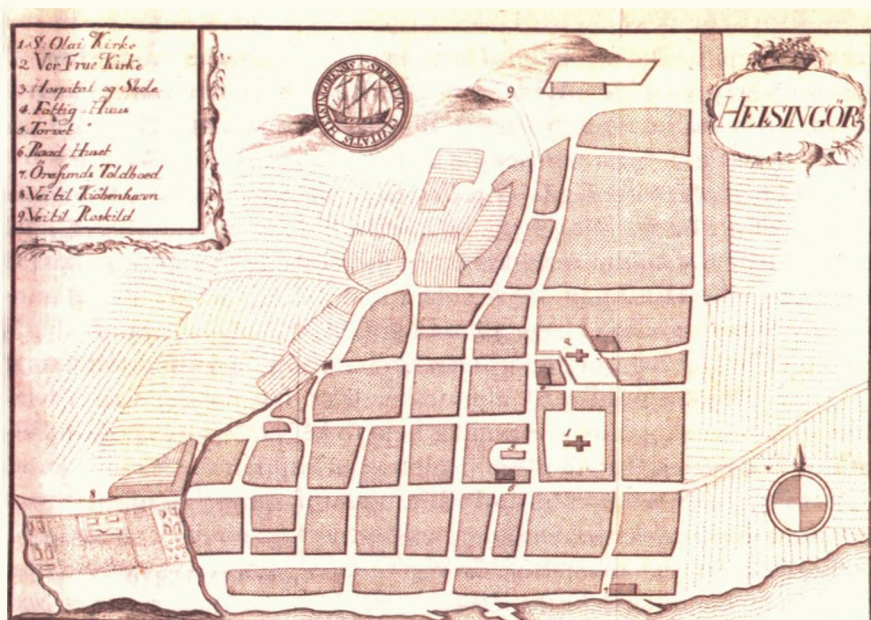
I januar brød sygdommen også ud blandt beboerne på Hammermøllen i Hellebæk, og de syge herfra blev ført til Lappen, hvad der naturligvis ikke gjorde situationen bedre der.

Kirkebogen over begravede fra Skt. Olai kirke viser, at epidemien fortsatte til begyndelsen af april, men så begyndte antallet af dødsfald at falde, og påskedag den 5. april kunne pastor Wøldike da også fra prædikestolen takke Herren for, at pesten nu var overstået.

Desværre mangler kirkebogen for Skt. Marie kirke for denne periode, idet der kun findes en meget mangelfuld begravelsesliste og nogle opsummeringer, men udviklingen har sikkert været den samme i byens to sogne. I alt blev der i Skt. Olai kirkes kirkebog indført 213 begravede i perioden mellem begyndelsen af november og den 12. april, men det skulle blive meget værre.

Den »rigtige pest«

Fra den 3. november 1710 og til den 11. december 1711 blev der fra Skt. Olai Kirke i Helsingør begravet 1.307 personer iflg. kirkebogen. Der kan tilmed godt have været flere begravelser, som blot ikke er noteret i kirkebogen, sikkert fordi de pårørende ikke betalte kirken og dens personale

Kort over Helsingør i midten af 1700-tallet (Den Danske Atlas).

for ydelsen; men det er vi af gode grunde afskåret fra at vide nærmere om. Vi ved heller ikke med sikkerhed, hvor mange der blev begravet fra Skt. Marie kirke, men det har nok været af samme størrelsesorden.

Da dødsårsagen normalt ikke er anført i kirkebogen, er vi ligeledes afskåret fra at vide, hvor mange af de begravede der døde af pest, men det har utvivlsomt været en betragtelig andel.

Ifølge kirkebogen for Skt. Olai steg antallet af begravede støt fra begyndelsen af april til juli 1711. Hele juli var dødeligheden forfærdende høj, men endelig i uge 32 (9.-15. august) begyndte antallet at falde. Først i slutningen af oktober var tilstandene igen normale i den lille by.

Afgørende for en nærmere analyse af pestens spredningsmønstre er en identifikation af de enkelte begravede og en bestemmelse af deres bopæl. Det er imidlertid ikke helt let at lokalisere bopælen for de afdøde i Helsingør. Kirkebogen angiver i de fleste tilfælde den afdødes navn og erhverv (Peder Olsen, skræddersvend) samt tilknytning til en husstand med husstandsoverhovedets navn og erhverv (Jens Pedersen, skræddermester), men derefter består kunsten i at identificere husstan-

dens overhoved i listerne til grundskatten fra 1704.⁷ Takket være et enormt arbejde udført af Kenno Pedersen⁸ er det muligt at identificere numrene fra 1704 med grundtaxten 1682 samt med de moderne matrikelnumre og dermed med et detaljeret kort fra 1803 udarbejdet af Lønborg. Ph.d. Peder Dam har omsat dette kort til digital form (GIS).

Fra 1704 findes ikke alene en grundtaksation, men også lister over en kopskat,⁹ hvis oplysninger er blevet sammenholdt med den tilsvarende fra 1712, samt en næringstaxation.¹⁰ Derfor ved vi ganske meget om Helsingørs befolkning i 1704, selv om skattelisterne naturligvis ikke kan erstatte en egentlig folketælling. Endelig synes der at være sket en hel del i byen mellem 1704 og 1711, så man kan ikke uden videre identificere oplysninger fra kirkebøgerne 1711 med skattelisterne fra 1704.

Af de 1.307 begravede under pesten 1710-11 har det været muligt at lokalisere bopælen for 784 personer. Langt størstedelen af de begravede døde i deres eget hjem, mens 67 døde på pestlazarettet Lille Jylland i området Sanden vest for Kronborg. Antallet af begravede, hvor husstanden kan lokaliseres, fordeler sig, som tabel 1 viser. Dette vil sige, at blandt de lokaliserede husstande blev der i gennemsnit begravet 2,4 personer per husstand.

Tabel 1. Antal begravede pr. lokaliseret husstand

Antal begravede i den enkelte husstand	Antal husstande	Antal begravede i alt
8	1	8
7	2	14
6	5	30
5	21	105
4	37	148
3	52	156
2	102	204
1	119	119
Total	326	784

Brygger Poul Olsen og hans familie havde den tvivlsomme ære at være den husstand i Helsingør, der havde det største antal begravede, nemlig hele otte (se tabel 2). Pesten rasede unægtelig hårdt og hurtigt i familien.

Tabel 2. Dødsfald i Poul Olsens familie

Begravet dato	Stilling i familien	Navn	Alder
25. juli	datter	Catharina	7
27. juli	datter	Christina	11
1. august	hustru	Karen	49
3. august	datter	Sissel	12
5. august	søn	Oluf	16
5. august	søn	Bendix	10
9. august	søn	Christian	7
20. august	datter	Inger	14

Poul Olsen selv overlevede tilsyneladende pesten. Han havde som så mange andre i Helsingør på denne tid en blandet forretning, hvor hovedvirksomheden var ølbrygning og brændevinsbrænding, hvis produkter han solgte til byens talrige kroholdere. Desuden solgte han tømmer og kalk til omegnens bønder. I 1704 havde Poul Olsen iflg. kopskattemandtallet kone, ni børn, to tjenestepiger og to bryggersvende. Det er naturligvis problematisk at sammenligne data med syv års forskel, hvor meget kan være sket i de enkelte familier, men der er ikke andre muligheder. Helsingør var administrativt delt i fire fjerdinge. Poul Olsen ejede i 1704 ejendommene 3-145 til 3-150, hvor 3 angiver, at ejendommene lå i byens tredje fjerding, mens de øvrige er løbenumre. Tilsammen udgjorde de én stor karré på hjørnet af Lundegade og Kampergade.

Poul Olsen boede selv i ejendommen 3-145 til 148, mens de øvrige to var lejet ud til henholdsvis konsumtionsbetjent Niels Mogensen og vognmand Knud Larsen. Han må således karakteriseres som en velstillet næringsdrivende.

Et af de mere bemærkelsesværdige træk ved pesten i Helsingør er, at byen havde et velorganiseret system af barbermestre med tilhørende svende og lærlinge, og at de har efterladt sig en omfattende samling »sygejournaler«, som er ugentlige rapporter over sundhedstilstanden i de enkelte husstande, der var ramt af pesten.¹¹ Dette materiale hjælper nu ikke så meget i tilfældet Poul Olsens familie, for det ser ud til, at husstanden ikke en eneste gang i epidemiperioden havde besøg af en læge eller en barber.

Den samme triste skæbne overgik klejnsmed Christian Kjeldsen og hans husstand, der mistede syv personer under pesten. Dødsfaldene er indsat i tabel 3.

Tabel 3. Dødsfald i Christian Kjeldsens familie

Dato for begravelse	Stilling i familien	Navn	Alder
2/5	datter	Birgitte	8
28/5	søn	Anders	2
28/5	barn	Intet navn	0
30/5	hustru	Carina Pedersdatter	32
1/6	husfader	Christian Kjeldsen	48
5/6	Søn	Søren	12
15/7	datter	Margrethe	22

Det gik unægtelig også hurtigt i denne familie, og i modsætning til den forrige, skete disse mange dødsfald meget tidligt i pestperioden. Christian Kjeldsen boede på hjørnet af Brøndstræde og Skt. Olaigade nr. 19.¹² 1704 havde han kone og to børn.

I løbet af sommeren 1711 kom der tre gange en barber til Christian Kjeldsens hus for at behandle den syge tjenestepige Christina for pestbylder. Det synes at have hjulpet, for Christina døde ikke (hun blev i hvert fald ikke begravet i Helsingør). Mærkeligt nok synes barberen ikke at have behandlet andre i huset.

Pesten kom imidlertid til Brøndstræde så tidligt, at den lille Birgitte allerede døde den 2. maj, kun 8 år gammel. Den 28. maj var en dobbelt tragedie i familien. De begravede nemlig den to-årige søn Anders i den samme kiste som hans nyfødte bror eller søster, som var blevet hjemmedøbt, uden at navnet er indført i kirkebogen. Kun to dage senere måtte den stakkels Christian begrave sin hustru, og igen to dage senere blev han selv begravet.

Tilbage i huset var tjenestepigen Christina, som blev behandlet af barberen den 19. juni samt 3. og 12. juli, mens endnu en søn og datter døde inden den 15. juli. I kopskattelisten 1712 anføres huset som »øde og til-lukket«.

En af de værst ramte husstande i Helsingør var klokkeren ved St. Olai kirke Hans Bastian von Wowerens familie. Han boede i kirkens hus i Sophie Brahesgade 11,¹³ og han ejede desuden tre små huse i Bjerregade nr. 6-8,¹⁴ som han lejede ud. Familien mistede ikke mindre end fem børn under pesten (se tabel 4).

Tabel 4. Dødsfald i Hans Bastian von Wowerens familie

Begravet dato	Stilling i familien	Navn	Alder
8. august	Søn	Peder	7
8. august	Søn	Mathias	9
19. august	Datter	Magdalene	21
31. august	Søn	Johan	5
10. september	Søn	Bastian	13

Alle fem børn blev begravet i sakristiet til St. Olai. Derimod overlevede både Hans Bastian og konen Magdalene pesten og døde henholdsvis 1719 og 1729. I kopskattemandtallet fra 1712 beskrives husstanden som værende fattig, men de havde dog stadigvæk to børn og en tjenestepige. Der er intet tegn på, at nogen barber besøgte klokkerens hus i pestens tid.

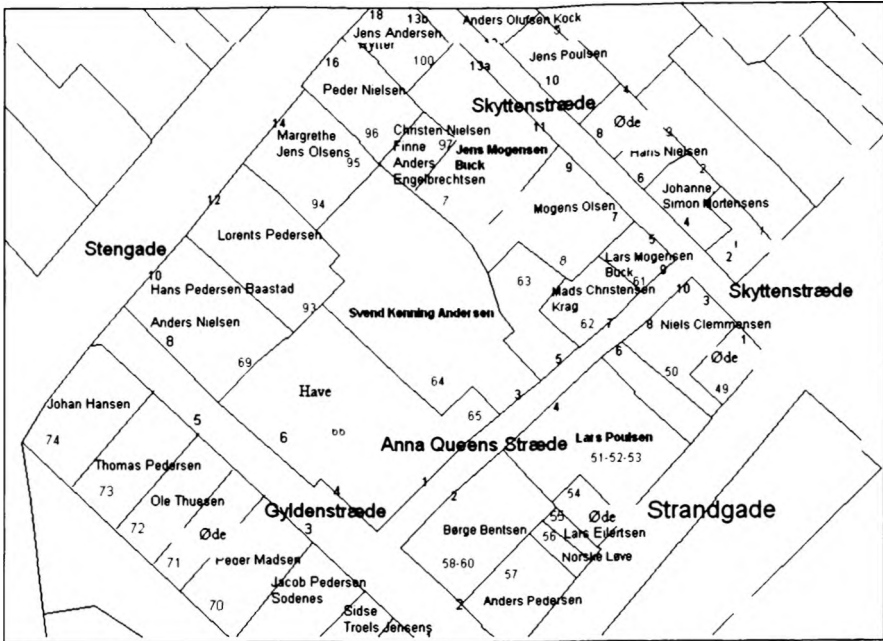
Kvarteret Lergården.

Et af de områder i Helsingør, der blev hårdest ramt af pesten, er den blok af huse, der afgrænses af Skyttenstræde, Anna Queens Stræde, Gyl-denstræde og Stengade i den sydvestlige del af byen, som i de ældre kil-der kaldes for Lergården. Det var et område, som især var beboet af færgemænd¹⁵ og håndværkere.

Jens Mogensen Buck var færgemand og boede i et lille hus i Skytten-stræde nr. 11. Huset var ligesom de fleste andre huse i gaden ejet af færgemand Hans Nielsen, der boede i nr. 6. Jens Buck betalte i årlig leje 8 rdl., hvilket må siges at være en rimelig husleje. Han havde en jolle, som han brugte i sin færgedvirksomhed. Familien bestod i 1704 af færgemanden, hans kone og fire børn, og var i kopskatteregisteret anført som »fattig«, hvilket betyder, at han ikke skulle betale kopskat. Pesten ramte familien, som det ses i tabel 5.

Tabel 5. Dødsfald i Jens Mogensen Bucks familie

Begravelsesdato	Stilling i familien	Navn	Alder
5. maj	Søn	Peder Jacob	9
23. maj	Hustru	Cathrine Olufsdatter	39
16. juni	Søn	Anders	6
18. juni	Stedsøn	Oluf Pedersen	16
6. juli	Søn	Peder	14
21. juli	Husbond	Jens Buck	49

Kvarteret Lergården 1711. De røde tal henviser til nummereringen i Grundtaxten 1704, mens de sorte tal er de moderne gadenumre.

Færgemandens kamp mod pesten må have været særdeles lang og smertefuld. Ikke alene måtte han begrave hele sin familie, men han nævnes i sygelisterne fra både den 10. og den 17. juli med »karbunkler«. ¹⁶ I kopskatteregisteret 1712 står der: »Jens Mogenssen Buck Fergemand med Hustrue og Børn Uddød, efterladt sig i Huuset Hustruens Moder, som er en gammel fattig Quinde«. ¹⁷

Genboen i Skyttenstræde nr. 12 var Jens Bucks kollega Anders Olufsen Kock, som også var færgemand, dog uden at have nogen båd selv. Det gik ikke denne familie meget bedre (se tabel 6).

Tabel 6. Dødsfald i Anders Olufsen Kocks familie

Begravelsesdato	Stilling i familien	Navn	Alder
23. maj	Datter	Anna	10
27. maj	Hustru	Ellen	34
6. juli	Stedsøn	Peder Hansen	14
31. juli	Søn	Oluf	3
1. august	Husbond	Anders Olufsen Kock	40

Det er påfaldende, at der er en lang pause mellem begravelserne den 27. maj og 6. juli. En sådan pause er unormal. Huset nævnes slet ikke i 1712.

Det er ikke planen at gennemgå samtlige huse i karréen på denne måde. Jeg skal indskrænke mig til at nævne, at ejeren af størstedelen af Skyttenstræde som nævnt var færgemand Hans Nielsen. Stillingsbetegnelsen færgemand var dog langtfra entydig. Hans ejendomme var 1704 vurderet til en ejendomsværdi af 86 rdl., af hvilke han betalte en symbolsk ejendomsskat på én mark! Han havde i 1704 en færgébåd, en båd til at drive sildefiskeri med samt to joller. Ved siden af virksomheden som færgemand bryggede han øl og brændte brændevin, som han solgte til private. Ydermere drev han lidt kramhandel med fødevarer. Husstanden bestod i 1704 af færgemanden, konen Dorthe, 6 børn, en tjenestepige og 3 tjenestekarle.

Hans Nielsen må være død før 1711, for da sønnen Peder blev begravet den 15. april, er faderen omtalt som »salig Hans Nielsen«. Enken Dorthe synes at have fortsat virksomheden, og en af hendes tjenestekarle, Eiler Bentsen, blev flyttet til lazarettet på Sanden, hvorfra han blev begravet den 8. juli. I Sygelisten fra den 10. juni er omtalt en datter med en pestbyld, men hun må være kommet sig, for hun findes ikke i nogen kirkebog.

En anden færgemand, der havde en vis position, var Lars Poulsen, som ejede hele blokken, der begrænses af Anne Queens Stræde, Skyttenstræde, Strandgade og Gyldenstræde. Han ejede alle parceller fra 4-049 til 4-056, og han havde samlet parcellerne nr. 4-051 til 4-053 til ét stort hus: Anna Queens Stræde nr. 4, i hvilket han selv boede med sin kone, to børn og en tjenestepige. I Strandgade nr. 17 havde han værts-huset Norske Løve, der rummede logementer for fremmede skippere, og han producerede også lidt øl og brændevin.

Lars Poulsens husstand er et eksempel på de ret få husstande, der tilsyneladende slet ikke blev berørt af pesten, selv om naboerne døde som fluer. I 1712 bestod den stadigvæk af færgemanden, hans kone, et barn

Pesten i Kjøbenhavn 1711. Man bortbærer de Pestsyge.

Billedet bærer teksten: »Pesten i Kjøbenhavn 1711. Man bortbærer de Pestsyge«. Selv om billedet ikke er samtidigt, viser det en tilbagevendende scene under pesten.

og to tjenestekarle. Pesten gik dog ikke helt uden om huset, for en tjenestekarl blev i barberens rapport den 31. juli omtalt som værende syg med en pestbyld, og en anden karl var syg af kold feber den 11. september. Ingen af disse optræder i kirkebogen som begravede, så de har nok overlevet epidemien.

Hjørnehuset Skyttenstræde nr. 5/Anna Queens Stræde nr. 9¹⁸ var ejet af Birthe, som var en fattig blind enke efter færgemand Peder Bentsen. Hun lejede en del af huset ud til færgemand Lars Mogensen Buck, hvis skæbne skal omtales.

Lars Mogensen Buck havde i 1704 en jolle, og hele husstanden bestod af ham selv, hans kone og ét barn. Barberen var en hyppig gæst i huset under epidemien. 7., 21., 28. august, 4., 11., 25. september og 2., og 9. oktober behandlede barberen Lars Mogensen Buck for karbunkler og pestbylder. Konen, Rebekka Nielsdatter (46 år), blev begravet fra Skt. Olai den 25. juli. Sønnen Niels (17 år) blev begravet den 7. august efter at være blevet behandlet for bylder den 26. juni og 31. juli. En datter

blev behandlet den 7., 21. og 28. august samt den 4. og 11. september, så barberen havde virkelig meget at se til. Kirkebogen beretter ydermere, at en 19 år gammel fiskerdreng døde i huset den 18. august.

I kopskattelisten fra 1712 er der meget lakonisk skrevet: »Lars Monsen Buck, Fergm.« 2 rdl. Det er evident, at færgemanden (og måske hans datter) virkelig overlevede pesten, selv om han havde været alvorlig syg med alle symptomer på pest i mere end to måneder. Det var altså muligt at overleve pesten, og man kan vel ikke se bort fra, at barberens hyppige behandlinger forbedrede chancen for at overleve. Disse behandlinger bestod hovedsagelig i åbning og tømning af byldeerne for puds, forhåbentlig med efterfølgende rensning af sårene.

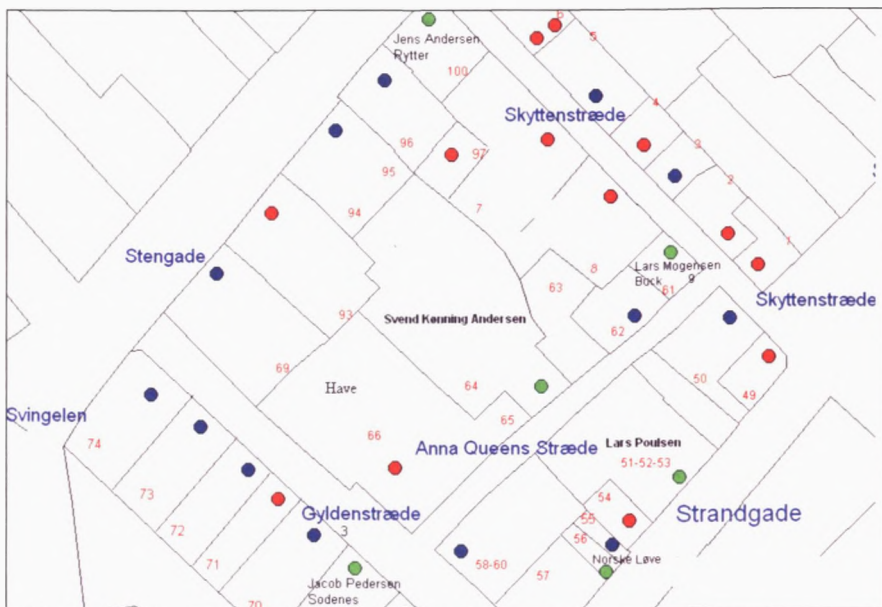
Helsingør i begyndelsen af 1700-tallet havde kun få større købmandshuse. En af ejerne var Svend Kønning Andersen, der ejede den vestlige del af Anne Queens Stræde så vel som begge sider af Gyldenstræde svarende til numrene i grundtaxten 4-063 til 4-074. Den samlede ejendoms-værdi var vurderet til 552 rdl., for hvilket han betalte årligt 10 rdl., 2 mark og 4½ skilling, en sats som nutidens skattebetalere ville misunde ham.

Købmanden boede selv i grundtaxt-numrene 4-063 til 65 svarende til Anna Queens Stræde nr. 3-5, »som er een Gaard og self af hannem beboed«. Han havde en færgébåd sammen med Lars Tydsk og en båd til sildefangst samt en jolle. Han handlede med tømmer m.v. og havde en kro. Husstanden bestod 1704 af Svend Kønning Andersen, hans kone Anna Simonsdatter, en tjenestepige, to tjenestedrenge og to slægtninge. Ved kopskatten 1712 manglede konen og de to slægtninge, men ellers var husstanden intakt, og han skulle (som en af de meget få i byen) betale en kopskat på 15 rdl.

Barberen kom hyppigt på besøg i Svend Kønning Andersens hus under pesten. Han kom for at behandle konens pestbylder den 10., 20., 26. juni og 3., 17. og 24. juli. Ved de første besøg var diagnosen hovedpine og opkastninger og senere »bubones« (bylder). Ved de to sidste konsultationer var tilføjet: »kommer sig«. Men barberen var for optimistisk, for den 3. august blev Anna Simonsdatter begravet i Skt. Olai kirkes Søndre Gang, hvilket kun rige folk blev.

Anna havde forinden begravet sin lille søn Peder (9 år) i samme kirke den 16. juni. Ægteparrets anden søn blev besøgt af barberen 19. og 26. juni samt 3., 10., 17., 24. og 31. juli. Barberen bemærkede i protokollen under den 24. og 31. juli: »kommer sig«, men skrev ikke noget ved den 31. juli. Efter denne dato optræder sønnen ikke længere i sygelisterne, men heller ikke i kirkebogen, så der er god grund til at antage, at han kom sig.

En bryggersvend (»Knecht«) blev behandlet i huset af barberen den

Kvarteret Lergården 1712. De blå cirkler markerer ejendomme, hvorom der ikke findes nogen oplysninger i Skattemandtallet fra 1712, de røde angiver ejendomme, der var "øde og lukkede" mens de grønne er beboede ejendomme.

7. august med bemærkningen »kommer sig«. Men også i dette tilfælde var barberen for optimistisk, for den samme dag blev bryggersvend Mogens Mogensén (28 år) begravet fra Skt. Olai kirke. En tjenestepige, Boel Nielsdatter, blev begravet den 31. maj. To andre tjenestepiger havde besøg af barberen adskillige gange, men overlevede tilsyneladende.

Kønning Andersens eksempel er interessant, fordi det viser, at selv om der var pest i en husstand, så betød det ikke nødvendigvis, at alle i huset døde. Anna Simonsdatter er et godt eksempel på en person, der var syg i lang tid (mindst to måneder) med klare symptomer på pest, før døden indhentede hende, selv om hun utvivlsomt fik den bedste behandling, der kunne tilbydes og tilmed en optimistisk prognose.

En besøgende til Helsingør i 1712 ville sikkert ikke have besøgt kvarteret Lergården, og hvis han havde, ville han bestemt have undgået Skyttenstræde, hvor der kun var ét beboet hus tilhørende Lars Mogensén Buck, mens alle de andre var øde og tillukkede. Det var lidt bedre i

Strandgade, hvor han i nr. 23 kunne møde færgemand og kromand Lars Poulsen med sin kone, et barn, to tjenestepiger og to gamle heste.

I Anna Queens Stræde var det eneste beboede hus nr. 5, hvor købmand Svend Kønning Andersen boede med to tjenestepiger, en dreng og to heste.

Det er formentlig ikke noget tilfælde, at de eneste overlevende familier var de mere velstående folk i karréen. På den anden side var rigdom bestemt ikke nogen garanti mod pesten. Den »rige« Jens Mogensen Buck døde efter en lang kamp mod sygdommen, mens hans fattige broder Lars Mogensen Buck overlevede.

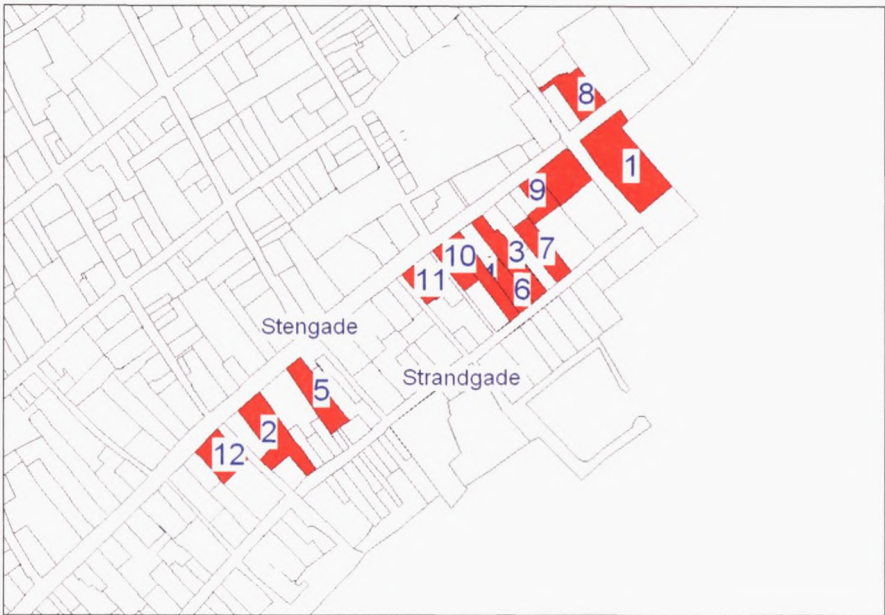
Rige husstande under pesten

I det foregående er beskrevet en række husstande, hvoraf de fleste blev meget hårdt ramt af pesten. Overhovederne for de fleste af disse husstande var håndværkere eller færgemænd, og selv om de fleste var fattige, var der alligevel en del, som må siges at tilhøre det bedre stillede borgerskab.

I det følgende skal undersøges et par af byens rigeste familier, forstået som de husstande, der betalte den højeste kopskat i 1704.

Til Helsingørs absolutte overklasse hørte kancelliråd Stephan Kinckel (1), der var direktør for Øresunds Toldkammer.¹⁹ Der var ikke en eneste person fra husstanden, der blev begravet 1710/1711, og i kopskattemandtallet 1712 rangerer husstanden med en skat på 102 rdl. som den absolut mest velstående i byen. Husstanden bestod 1712 af justitsråden selv (en forfremmelse i forhold til »kancelliråd«), hans kone, en fuldmægtig, to tjenestekarle, en gartner, en kusk, tre tjenestepiger og to heste, så det stod helt godt til. Men selv hos justitsråden havde barberen dog været på besøg. Han kom den 11. september for at behandle gartneren, som havde høj feber. Gartneren synes at have overlevet.

Barbermester Henrik Schwitzer (3) var en af byens mere betydningsfulde borgere og utvivlsomt en af dem, der gjorde den største indsats i kampen mod pesten. Som det fremgår af kortet, ejede han en af de bedst beliggende ejendomme i byen, der strakte sig mellem Stengade og Strandgade, og dertil kom et hus på den østlige side af Strandgade i nr. 90. Her havde han en barbersalon for garnisonens talrige soldater, mens byens bedre borgere kom og fik ordnet deres hår, ligtorne, bylder m.v. i en »salon« på den anden side af gaden. Henrik Schwitzer kom til Helsingør i 1695, og i 1704 boede han i det fine hus på Strandgade med sin kone, tre børn, en tjenestepige og en barbersvend. Han ejede selv huset, men havde optaget et lån på 500 rdl. i Hospitalet, for hvilket han måtte betale renter på 4 % pr. år.

Numrene i parentes i teksten refererer til numrene på kortet.

Den 17. juli besøgte kollegaen barber Meyer huset. Her behandlede han Henrik Schwitzer, konen Johanne Hansdatter Schönbeck og deres søn Hans Caspar. De havde alle pestbylder, men overlevede. Familien mistede derimod to døtre: Mette Kirstine, 6. august (9 år) og Barbara Marie 10. august (7 år).

I skattelisten 1712 bestod husstanden stadigvæk af husbond og kone, tre børn, en tjenestepige og en hest. I marginen på skattemandtallet har nogen, helt usædvanligt, skrevet følgende ord om Henrik Schwitzer: »Denne Barberer er dend eneste som med flid har ladet sig bruge og certenicere hos de syge wed den smitsomme Sygdom.« Hans økonomiske situation var imidlertid langt fra god, så han fik derfor reduktion i skatten med en nedsættelse fra 9 rdl. 3 mark til 5 rdl. 3 mark. Henrik Schwitzer døde i 1716.

Robert Thig (5) var engelsk *negociant*.²⁰ Jomfru Rebecca Thig (hans søster) blev begravet med hele to ceremonier; første gang fra Skt. Mariæ kirke den 3. marts og næste gang fra Skt. Olai kirke, mens alle klokkerne ringede. Thig måtte betale 4 rdl. og 2 mark for det, men det var også husstandens eneste tab under pesten. I 1712 måtte Robert Thig betale en kopskat på 32 rdl., hvilket var en af de største taksationer i byen. Han

havde kone, to børn, en tjener, to tjenestepiger og en kusk til sine to heste.

Vi skal slutte vores sørgelige vandring gennem det pesthærgede Helsingør med at besøge det hus i Strandgade nr. 91, hvor det hele begyndte, nemlig hos kromand Johan Daniel Burghoff (7). Han var født i 1660 i Arensburg på den svenske ø Øsel og kom til Helsingør i 1691, hvor han fik borgerbrev som købmand. I 1704 havde han et privilegeret værtshus, hvor han indlogerede skippere og andre fremmede. Han tappede øl, vin og brændevin og bryggede øl til skibene.

Burghoff giftede sig i 1692 med Anniche Hermansdatter, datter af den rige hollandske købmand Herman Adriansen, og parret havde i 1704 tre børn. Husstanden bestod også af to tjenestepiger og en brygersvend. Burghoff ejede selv huset, som han havde købt af justitsråd Günther, der var Kinckels forgænger. Han måtte derfor betale renter på et lån på 1.183 rdl. til Günthers arvinger.

Det eneste dødsfald under pesten, der fandt sted i Burghoffs hus, var en stakkels soldaterenke, Rigel Jensdatter, der efter to dages sygdom med to pestbylder i lysken døde og blev begravet fra Skt. Olai den 23. marts.

I 1712 bestod husstanden af Burghoff, hans kone, tre børn, en brygersvend, en tjenestekarl og en tjenestepige. Burghoff blev valgt til rådmann i 1718 og til borgmester i 1735. Han døde imidlertid det samme år.

Afslutning

Det er tydeligt, at pesten ramte selektivt. Den ene husstand blev udslettet, mens nabohuset gik helt fri. Der var en klar tendens til, at de velstillede familier slap lettere gennem epidemien end de fattige, men rigdom var alligevel ikke nogen forsikring mod pesten.

Der var administrativt fra sundhedskommissionen fastsat to forskellige procedurer for personer smittede af pesten, hvad enten de var fattige eller så rige, at de kunne klare sig selv. De førstnævnte skulle, så snart symptomerne var tydelige, overføres til byens pestlazaret Lille Jylland på Sanden vest for Kronborg, mens de raske skulle isoleres i huset. De mere velstående syge kunne blive hjemme, hvis familien ellers kunne sørge for dem, men de skulle til gengæld have besøg af en barber, som skulle behandle deres sygdom.

Dødeligheden var sikkert stor på pestlazaret, men vi har ingen kilder til at undersøge sagen, da det kun undtagelsesvis blev nævnt i kirkebøgerne, at den begravede havde været indlagt på Lille Jylland eller de militære lazaretter. Det er til gengæld også tydeligt, at når der først var

kommet ét tilfælde af pest i et hus, så kom der nemt flere, simpelthen fordi det var svært at isolere de syge fra de endnu raske i samme hus.

Derfor kan det tænkes, at den tvungne overførsel af fattige syge til lazarettet i virkeligheden var mere hensigtsmæssig end tilladelsen til at blive i eget hjem. Der kunne dels være tale om smitte fra menneske til menneske, men såfremt pesten i 1711 lige som i dag var en sygdom, der spredtes fra syge rotter via lopper til menneskene, så er det ikke så mærkeligt, at huse, der var fyldt med syge rotter og lopper, gav en meget høj husstands dødelighed. Rotter har normalt et naturligt revir, der omfatter flere huse. Derfor er den selektive husstands dødelighed måske et tegn på, at det var lopperne, som var den virkelige smittekilde. Lopper var der givetvis i alle huse, men det er vel ikke usandsynligt, at man i de rige familier var bedre til at beskytte sig mod lopper og dermed pest end i de fattige familier med dårlige boligforhold i kældre og på lofter og med tilsvarende dårlig hygiejne.

I betragtning af, at barbererne i Helsingør i 1711 gav præcis de samme beskrivelser af sygdommens symptomer, som er tilfældet med nutidens pest, er jeg mest stemt for at tilslutte mig Walløes synspunkter, altså at pesten i 1711 var identisk med den moderne byldepest forårsaget af *Yersinia Pestis*. Problemet er imidlertid, at det er meget vanskeligt at slutte direkte fra beskrivelsen af symptomer til navnet på sygdommen.

Pesten var slem for Helsingørs befolkning. Kopskattelisterne 1704 og 1712 viser en nedgang i befolkningstallet fra ca. 3.000 i 1704 til 1.150 i 1712, altså en nedgang på 1.850 mennesker eller 62 %. Ikke alle disse døde af pesten, men mange gjorde. Tallene svarer godt til de oplysninger, som pastor Wøldike skrev i Skt. Olais kirkebog ved det sørgelige års afslutning: I 1711 blev begravet 1.227 fra Skt. Olai og 565 fra Skt. Marie.

På lidt længere sigt er det paradoksalt, at pesten synes at have betydet en demografisk udvikling for Helsingør. Årene før 1711 var præget af økonomisk og demografisk stagnation for byen, og næsten hvert år var der et mindre befolkningsunderskud, idet der simpelthen døde flere, end der blev født.

Denne udvikling vendte imidlertid efter 1711. Allerede de følgende år blev der født væsentlig flere børn, end der døde. Der blev forståeligt nok indgået mange flere ægteskaber end normalt, og det resulterede i et stigende fødselstal. De mange tomme huse har været billige at købe, og der har sikkert også været forbedrede erhvervs muligheder for såvel håndværkere som købmænd. Alligevel gik der mange år, før det store tab af menneskeliv i 1711 blev genoprettet, og dette var kun muligt takket være en massiv indvandring til byen.

Efter fredsslutningen i 1720 steg trafikken gennem Øresund meget markant, og det gav ikke alene flere penge i statskassen, men også en bedre økonomi for den lille by og dens hårdt prøvede befolkning.

Summary

The bubonic plague in Elsinore in 1711 is extraordinary well documented thanks to abundant sources in the well preserved city-archive, which contains the archive of the local Health Commission and the church registers. It is possible to show that the plague did hit very selective by completely destroying some households while the neighbours went free.

More than half of the population died by the plague, and there was a marked excessive mortality of women in relation to men and of relatively poor people in relation to the more wealthy.

The results of the investigation supports the theory of Lars Walløe, that the plague had its origin in an epizooty among rats caused by the bacteria *Yersinia Pestis* and was spread by infected fleas or other arthropode vectors also directly from man to man.

After 1711 it took many years for the city and its population to recover demographically from the massive losses of population in 1711. Thanks to increased rates of marriages and births and thanks to an immigration to Elsinore by people who took opportunity to buy the many empty houses and marry the many widows, the city prospered again by the middle of the 18th century.

Noter

1. Statens Seruminstitut: www.ssi.dk/sw687.asp
2. V. Nutton (ed): *Pestilential Complexities: Understanding Medieval Plague*, *Medical History Supplement*, No 27. 2008. Heri findes bl.a. to artikler: Lars Walløe: *Medieval and modern plague: Some clinical continuities*; og Samuel R. Cohn Jr.: *Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague*.
3. Epidemi blandt dyr.
4. Landsarkivet for Sjælland: Helsingør Rådstue nr. 1112. Sundhedskommissionen 1709-1718. 11 bd. Bd. 1, Forhandlings- og korrespondanceprotokol, fol. 90 f.
5. Københavns Stadsarkiv. Registrant nr. 12. Politi- og Kommercekollegiet. Pakke 12: Memorialprotokol og Pakke 7: Resolutionsprotokol 17. november 1710.
6. »Den virkelige rasende pest«.
7. Landsarkivet for Sjælland: Helsingør Rådstue: Skattemandtall: Skattesætning og Beregning over De 2 Procento Grundsckatt paabudnen til Land Milicens Mundering A. 1704. I teksten omtalt som Grundtaxt 1704.
8. Kenno Pedersen: *Jævnføringsregister over Helsingør Købstad Bygrundes matrikelnumre 1682-1975*. Helsingør 1979.
9. Landsarkivet for Sjælland: Helsingør Rådstue: Skattemandtall: Kop- og Hesteskat 1704.
10. Landsarkivet for Sjælland: Helsingør Rådstue: Skattemandtall: Næringstaxation af 15/2 1704.
11. Dette helt unikke materiale er beskrevet af Karl-Erik Frandsen: »Det kunne nytte,« i festskrift til Knud J. V. Jespersen: *Krig fra først til sidst*. Odense 2006, s. 207-23.
12. Grundtaxt GT 4-222.
13. Grundtaxt GT 5-016.
14. Grundtaxt GT 2-051-052-053.
15. Færgemændene i Helsingør ernærede sig ved at sejle personer og varer ud til de mange skibe, der ankrede op på reden for at betale Øresundstold.
16. Karbunkel er en inficeret hudsvulst ofte rød og smertefuld. Karbunkler og bylder (bubones) var typiske symptomer på pest.
17. Landsarkivet for Sjælland: Helsingør Rådstue: Skattemandtall: Mandtall og Taxt Over sambtlig Helsingørs Byes Indvaanere saavit de som er Taxeret at betale Dend allernaadigste paabudne Kop- og Heste Skatt efter Forordningen af 7de November Anno 1711, fol. 50 (i teksten omtalt som Kopskat 1712).
18. Grundtaxt 4-061.
19. Stephan Kinckel 1650-1732. Han var født i Tønder, studerede i Kiel og blev professor og vicedirektør for *Det ridderlige Akademi* i København. Han var direktør for Øresunds Toldkammer 1699-1732.
20. Konsul.

Karl-Erik Frandsen, født 1940. 1967 cand. mag. i historie og geografi og samme år ansat som amanuensis senere lektor på Historisk Institut ved København Universitet. Fik 1983 dr. phil.-graden på afhandlingen *Vang og Tægt*, der handler om dyrkningssystemerne i de danske landsbyer i slutningen af 1600-tallet. Den foreliggende artikel er et samarbejdet kapitel fra en større bog: *The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713*, der forventes at udkomme på Museum Tusulanums Forlag i efteråret 2008. Adresse: SAXO-Institutet, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S. E-mail: frandsen@hum.ku.dk

Pesten i Helsingør 1710-1711

– en statistisk undersøgelse

Af Peter Buntzen

Den følgende artikel er en demografisk og epidemiologisk undersøgelse af de epidemier, der ramte dele af Sjælland i 1710-11, her med fokus på Helsingør. Byens indbyggertal søges beregnet, herunder garnisonens størrelse ved hjælp af hidtil ubenyttet kildemateriale. Dette fortsætter med en analyse af dødsfaldene mht. køn, alder og erhverv. Endelig inddrages kort kommunionstaster med henblik på at undersøge mulige smittespredningsformer.

En spøgelsesby

Ved udgangen af 1711 må Helsingør have fremstået som en spøgelsesby. I det forløbne år havde indbyggerne været udsat for en humanitær katastrofe af ufattelige dimensioner, nemlig en stor pestepidemi, hvor op mod 2000 menneskeliv blev bortrevet på få måneder. Heldigvis blev det også den sidste af sin art.

Ved indgangen til det nye år skulle indbyggerne dog igennem endnu en trængsel, nemlig en skatteudskrivning, som til gengæld giver os et still-billede af byens tilstand. Det er således ikke enestående, når man i skattemandtallet kan læse om boligen: »Svend Andersen Kongsback, færgemand – uddød og tillukket« (Strandgade, 1. fjerding) og »Christian Kjeldsen, klejnsmed – uddød og tillukket« (Brøndstræde, 4. fjerding). I Groskenstræde i 2. fjerding var billedet endnu mere dystert, for her lå tre boliger på stribe, hvor end ikke beboernes navne blev noteret, selv om det var borgmester Baltzer Garbens, der ejede husene.

I skattemandtallet blev der registreret i alt 700 husstande, hvoraf 223 var ubeboede. Det svarer til næsten en tredjedel. Nogle huse blev registreret som »uddød og tillukket«, andre igen var »øde« eller blot »tillukket«. Syv år tidligere, i 1704, havde man i skattemandtallet registreret i alt 2341 personer i selve byen. Nu, i 1711, var dette tal i de beboede huse faldet til 1133 personer. Tilsyneladende var der tale om en nedgang på mere end 1200 indbyggere, og med så stort et fald kunne det se ud som om, at befolkningen var blevet mere end halveret! Disse tal giver dog

Helsingør i midten af 1700-tallet (Den Danske Atlas).

ikke et retvisende billede, for med få undtagelser blev garnisonens soldater ikke registreret i skattemandtallet. Under alle omstændigheder tyder det på en særdeles høj dødelighed, for ved andre pestepidemier kunne niveauet ligge nede omkring 20–33 %.¹

Over for skattemandtallets nedgang på mere end 1200 personer står præsternes opgørelser for byen som helhed. Præsten i Skt. Olai kirke noterede i alt 1792 døde i 1711, mens præsten i Skt. Mariæ kirke angav 1809 begravede.

I det følgende skal vi se på, hvilke bevægelser der gemmer sig bag disse tal, og dermed om de er retvisende. Hvor mange døde, hvem døde, og hvordan fordelte de sig på køn, alder og erhverv? For at kunne sætte disse detailundersøgelser ind i en sammenhæng, må man først vide, hvor mange mennesker der boede i Helsingør, før byen blev ramt af katastrofen.

Helsingørs indbyggertal før pesten

De civile

I begyndelsen af 1700-tallet var man endnu ikke begyndt at afholde folketællinger. Det nærmeste, vi kommer et lignende materiale, er skattemandtalslister. De er selvsagt nyttige, men ikke tilstrækkelige. For det første medtager de kun i ringe omfang militære personer, og for det

andet oplyser de kun navn og evt. erhverv på husstandsoverhovedet, men ikke hvad de øvrige personer hedder. For det tredje var der i 1711 en øvre grænse for hvor mange børn, der skulle betales skat af, nemlig højst tre. Oplysninger om alder forekommer slet ikke. I fig. 1 ses en oversigt over skattemandtallet fra 1704 (overvejende civile).

Fig. 1. Skattemandtallet 1704 – fordeling på køn

Fjerding	Antal husstande	Mænd	Kvinder	Børn	Tyende Mænd	Tyende Kvinder	Tyende Ukendt	Svende og lærlinge	Personer i alt
1.	154	120	135	194	26	46	6	6	533
2.	135	102	123	160	32	56	5	11	489
3.	136	94	124	151	23	33	0	12	437
4.	294	241	274	275	35	50	0	7	882
I byen	719	557	656	780	116	185	11	36	2341
Kronborg	25	19	9	6	14	14	0	4	66
I alt	744	576	665	786	130	199	11	40	2407

Kilde: LAK. Helsingør rådstuearkiv. Forskellige sager vedr. skatter og afgifter 1704 (skattemandtall), pakke 664.

Da garnisonen ikke er med i skattelisterne – bortset fra Kronborg og nogle få andre undtagelser i selve byen – må man søge til andre kilder for at beregne dens størrelse.

Garnisonen

I 1711 bestod garnisonen af Jyske Geworbne Regiment under kommando af generalmajor Johan Peter von Inghaven. I Kronborg fæstningsregnskaber ligger et bilag fra 31. december 1710 over en brødleverance til von Inghavens regiment.² Heraf fremgår det, at garnisonen bestod af i alt 1425 mand. På tilsvarende vis findes et bilag med årsregnskab for brødleverancer til artillerikompaniet på Kronborg. Kompaniet havde i årets løb været på 34 til 48 mand, men nu i midten af december 1710 var det på 45 mand. Udgangspunktet for de videre beregninger bliver derfor 1425 infanterister og 45 artillerister: i alt 1470 mand.

Tallene kan imidlertid ikke stå alene, for mange af soldaterne havde familie. På den tid var det almindeligt, at soldaterne med deres evt. familiemedlemmer blev indkvarteret rundt omkring i de private hjem hos byens indbyggere. Vi har ikke soldaternes navne og dermed heller ikke kendskab til deres familieforhold; men i Helsingør rådstuearkiv på Landsarkivet for Sjælland findes en opgørelse fra 30. november 1709,

som indeholder oplysninger om, hvilke af garnisonens medlemmer – som på det tidspunkt udgjordes af Prinsen af Hessens Regiment – der var gift, og hvor mange børn de havde. Regimentet bestod af 12 kompagnier med en gennemsnitsstørrelse på ca. 117 mand. I listen for hvert kompagni anføres soldaternes nr. i mønstringsrullen. Det højeste nummer må være lig med eller ligge meget tæt på det faktiske antal, hvilket er en god indikator for, hvor mange der var i hvert kompagni.

Fig. 2. Garnisonens familieforhold 1709

Soldater (i følge højeste mønstringsnr.)	1407
Hustruer	354
Børn	454
I alt	2215

Kilde: LAK. Helsingør rådstuearkiv. Sager vedr. indkvarteringsvæsenet 1674-1764, pakke 1278.

Opgørelsen i fig. 2 viser, at ca. en fjerdedel af soldaterne i garnisonen i 1709 var gift, og at de i snit havde 1,28 barn. Såfremt disse forhold kan overføres til Jyske Geworbne Regiment og til artillerikompaniet i begyndelsen af 1711, kan garnisonen med familier alt i alt have udgjort omkring eller over 2300 personer.

Samlet antal indbyggere

Med de to opgørelser fra 1704 og 1709 på henholdsvis 2341 og 2215 personer får vi *som udgangspunkt* for de videre beregninger en sum på 4556 mennesker. Det er naturligvis ikke forsvarligt blot at lægge de to mandtal sammen, for i årene før pesten kan der konstateres et anseeligt fødselsunderskud, først og fremmest blandt de civile. Garnisonen har over tid haft bedre muligheder for at fastholde størrelsen, i alt fald når det gælder grundstammen, soldaterne. Det samme må formodes at gælde for beboerne på Kronborg, der næsten alle var officerer med familier og tjenestefolk. Hovedtrækkene i de demografiske nøgletal ses af fig. 3.

Fig. 3. Befolkningsudviklingen 1700-10

År	Døbte	Begravede	Difference
1700-1704	748	838	-90
1705-1709	687	883	-196
1710	127	368	-241
I alt	1562	2089	-527

Kilder: LAK. Kirkebøgerne for Skt. Olai og Skt. Mariæ sogne.¹

Mens der i gennemsnit døde godt 175 mennesker om året 1705-1709, skete der mere end en fordobling i 1710. Det skyldes, at der dét år udbrød ikke mindre end to epidemier i Helsingør. Den første indtraf i løbet af foråret, og den sidste ramte det lille fiskerleje Lappen nordvest for byen i vinteren 1710-11.

Trækker man fødselsunderskuddet 1705-1710 på i alt 437 personer fra 1704-skattemandtallets 2341, giver det 1904 personer. Hertil kan lægges de ca. 2300 fra garnisonen i 1709, hvilket giver omkring 4200 personer. I runde tal kan 4200-4300 indbyggere være et godt bud. Garnisonen og dens familiemedlemmer har således formentlig udgjort over halvdelen af byens samlede befolkning.

Regnestykket er dog ikke så enkelt endda, idet flere ubekendte faktorer spiller ind. For det første kender vi ikke tallene for til- og afvandring, men alt andet lige må nettoresultatet af sådanne bevægelser afspejle sig i de samlede tal fra kirkebøgerne og skattelisterne.

For det andet betød Helsingørs rolle ikke blot som havneby, men til lige som sundtoldby, at mange udenbys personer fra såvel indland som udland opholdt sig i byen i kortere eller længere tid. I årene 1700-1710 døde ca. 100 personer, overvejende mænd, af udenbys herkomst. Især hollændere fylder pænt i statistikken. Til gengæld ved vi ikke, hvor mange helsingoranere der døde i det fremmede, og dermed heller ikke hvorvidt tallene opvejer hinanden. Man må dog formode, at de fremmede, der døde i Helsingør, har vejet tungest i denne sammenhæng.

Endvidere er fødselstallet præget af, at ugifte kvinder undertiden er draget til Helsingør for at føde deres børn dér. Bl.a. ses eksempler på, at skånske kvinder valgte denne mulighed. Trafikken er selvfølgelig også gået den modsatte vej, men det vides ikke, hvor mange kvinder fra Helsingør, der er draget udenbys.

Endelig må der have været et pjalteproletariat, hvis omfang og sammensætning mht. køn og aldersgrupper vi ikke kender. Det må forven-

tes, at det i vid udstrækning har unddraget sig registrering, først og fremmest i skattemandtallet, og i mindre omfang også i kirkebøgerne.

Efter at indbyggertallet nu tilnærmelsesvist er anslået til 4200-4300 personer, kan vi gå videre til at se nærmere på kønsfordelingen.

Fordeling på køn

Som nævnt bestod Helsingør af to markant forskellige grupper – de civile og de militære – der havde meget uensartede sammensætninger mht. køn. I fig. 4 er tallene for de civile taget fra skattemandtallet 1704, og tallene for de militære stammer fra ovennævnte liste fra Prinsen af Hessens Regiment fra 1709. Det skal understreges, at tabellen kun viser en *tilnærmelsesvis* beregning.

For børnenes vedkommende er det ikke muligt præcist at fastslå, hvordan de fordelte sig på drenge og piger. Der blev født lidt flere drenge (51 %), som til gengæld havde en højere dødelighed end pigerne: For børn i alderen 0-5 år fordelte det sig med 52 % drenge og 48 % piger. For nemheds skyld formodes, at antallet af drenge og piger var nogenlunde ligeligt fordelt.

Fig. 4. Forsøgsvis beregning af fordeling på køn 1704 (civile) og 1709 (militære).

	Civile voksne	Militære voksne	Børn civil	Børn. militær	Tyende mænd	Tyende kvinder	Tyende Ukendt	Svende og lærlinge	I alt
Mand- køn	569	1407	(401)	(227)	118			36	2748
Kvinde- køn	671	354	(402)	(227)		188			1842
Uoplyst							11		11
I alt	1240	1761	(803)	(454)	118	188	11	36	4611

Kilder: LAK. For de civile er benyttet skattemandtallet 1704 (se fig. 1) og for de militære listen fra 1709 (se fig. 2). Tallene i () vedr. børn er kun løse kalkuler.

De civile alene viser en fordeling på 47 % mænd og 53 % kvinder, men når man medregner tallene fra garnisonen, hvor der i sagens natur var en klar overvægt af mænd, giver det en fordeling, der i runde tal siger 60 % mænd og 40 % kvinder i byen som helhed. Med indbyggertallet og dets løseligt beregnede fordeling mellem mænd og kvinder er der et godt udgangspunkt for den videre mortalitetsanalyse.

Dødsfald i Helsingør 1700-1720

Præsterne i Helsingørs to kirker nåede som omtalt frem til to lidt forskellige opgørelser over det samlede antal døde i 1711. I Skt. Olai blev det opgjøret til 1792, og i Skt. Mariæ til 1809. Da der under en katastrofe som pesten nok er større sandsynlighed for, at nogle aldrig bliver registreret, end der er dobbeltregistreringer, taler alt for at vælge tallet 1809. Men er tallet rigtigt eller alt for lavt?

Når man skal vurdere omfanget af en epidemi, måler man den såkaldte *Crisis Mortality Rate* (CMR) eller krisemortalitetsraten, der udregnes ved at dividere antal dødsfald i kriseåret med gennemsnittet af dødsfald i de foregående år. Man kan diskutere, hvor langt man skal gå tilbage, og om man skal udelade år med markant højere eller lavere dødelighed. For nemheds skyld vælges her de foregående 10 år uden at tage hensyn til udsving, der måtte skyldes andre epidemier.

Tallene er taget fra præsternes egne opgørelser hvert år ultimo december. For Skt. Olai vedkommende svarer tallene til de faktiske indførsler i kirkebogen. I den bevarede kirkebog for Skt. Mariæ er der kun indført begravelserne for byens tyske menighed og udenlandske borgere, mens de skiftende garnisoner har ført selvstændige begravelsesprotokoller, som i dag er gået tabt. Dog har præsten også her hvert år opgjøret det samlede antal begravelser, altså også for garnisonen.

I årene 1700-1710 var det gennemsnitlige antal dødsfald 130 i Skt.

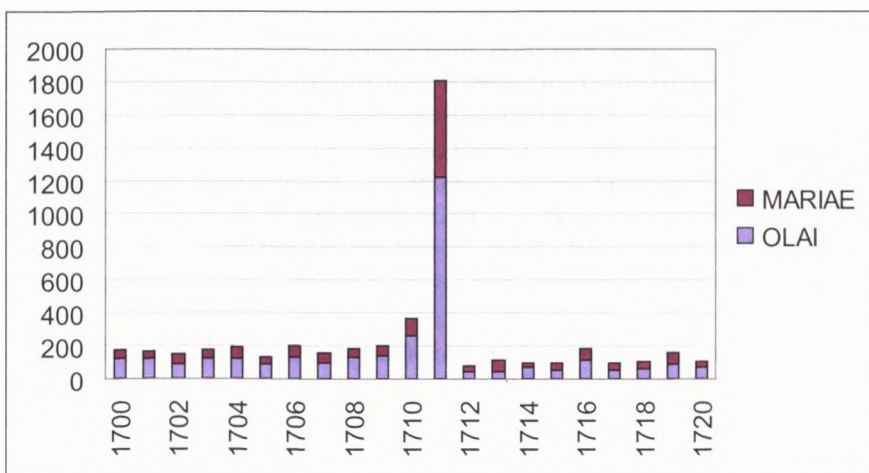

Fig. 5. Begravelser i Helsingør 1700-1720. Kilde: LAK. Begravelsesprotokollernes årlige opgørelser for Skt. Olai (1-179-14) og Skt. Mariæ (1-181-1).

Olai og 61,5 i Skt. Mariæ. I alt bliver det godt 191. Det giver en CMR i 1711 på 9,5 for såvel begge sogne som for Helsingør som helhed. Altså tæt på en tidobling.

Den markante stigning i antallet af begravelser i 1710 påkalder sig opmærksomhed, eftersom pesten havde nået Østersøen med epidemien i Danzig i 1709. Derfor er det væsentligt at undersøge, hvilken sygdom der kan have været tale om i Helsingør året efter.

Sygdommen i foråret 1710

Under Den Store Nordiske Krig 1701-1720 gjorde Danmark et sidste forsøg på at tilbageerobre Skåne, Halland og Blekinge. Det endte med et dansk nederlag i slaget ved Helsingborg den 10. marts 1710, hvorefter resten af den danske hær i de følgende dage blev evakueret til Sjælland. Denne manøvre var overstået allerede den 15. marts. De fleste af de syge og sårede kom til København, men nogle af dem, i alt 197 mand, blev indkvarteret i Helsingør.⁴ Kurven i fig. 6 viser med al tydelighed, at der skete en markant stigning i dødeligheden i tiden lige efter hærens retræte fra krigen i Skåne, dvs. fra uge 12 og fremefter.

I Kronborg fæstningsregnskaber findes lister over, hvor de 197 syge og sårede soldater blev indkvarteret i Helsingør. Nogle blev anbragt i fattighuset eller på hospitalet, men de fleste blev indkvarteret hos byens borgere.⁵ I en liste fra 29. marts 1710 ser man, at grenadererne Ole Michelsen, Edward Ennebret og korporal Bauer var indkvarteret hos Morits Jensen i Bjergegade, hos hvem man i kirkebogen kan finde to personer begravet den 26. marts 1710, nemlig sønnen Jens på 6 år og en logerende, Else Sørensdatter, på 70 år.

Hos Jørgen Fick i Sudergade blev hustruen Johanna begravet 3. april 1710, og hos Laurids Poulsen i Strandgade blev tjenestekarlen Poul Henriksen, 48 år gammel, begravet den 9. april 1710. Også hos en Niels Brüger i Sudergade, der *måske* er identisk med brygger Niels Pedersen Starby, ses et dødsfald, idet Niels Brüger selv blev begravet den 16. april 1710.

Selvfølgelig kan man ikke med sikkerhed bevise en sammenhæng mellem på den ene side de pludseligt indkvarterede syge og sårede, og på den anden side den markant forhøjede dødelighed. Det er dog velkendt, at der både i den danske og den svenske hær under felttoget i Skåne i 1709-10 hærgede epidemier, som forskeren Bodil Persson kalder »feltsygen«, og som efter alt at dømme har været tyfus.⁶

Det samlede billede viser, at der i løbet af foråret 1710 fra midten af marts til slutningen af maj døde 110 personer. Mændene var i overtal med 67 døde mod 43 hos kvinderne. Den største aldersgruppe var bør-

nene i alderen 0-4 år, der tegnede sig for en fjerdedel. Ellers er den eneste markante forskel at finde hos mænd i alderen 15-39, der tegner sig for 17 døde, mens der kun var 7 hos kvinderne. Om det er tilfældigheder, eller om det skyldes, at disse mænd har siddet på sengekanten hos de syge soldater og ladet sig »underholde« med deres historier fra fronten, ved vi ikke.

Det fremgår ikke, hvor længe soldaterne blev i byen under disse vilkår, så det kan ikke udelukkes, at dødsfald, der først indtraf i de berørte husstande i maj eller juni 1710, også kan være fremkaldt ved smitte fra soldaterne. Men i ingen tilfælde oplyses det, hvad folk døde af. Det gør det til gengæld i kirkebogen for Vor Frue Kirke i København, hvor der i begravelsesprotokollen anføres dødsårsag og symptomer, bl.a. »sprinkler«, der var datidens betegnelse for tyfuspletter.

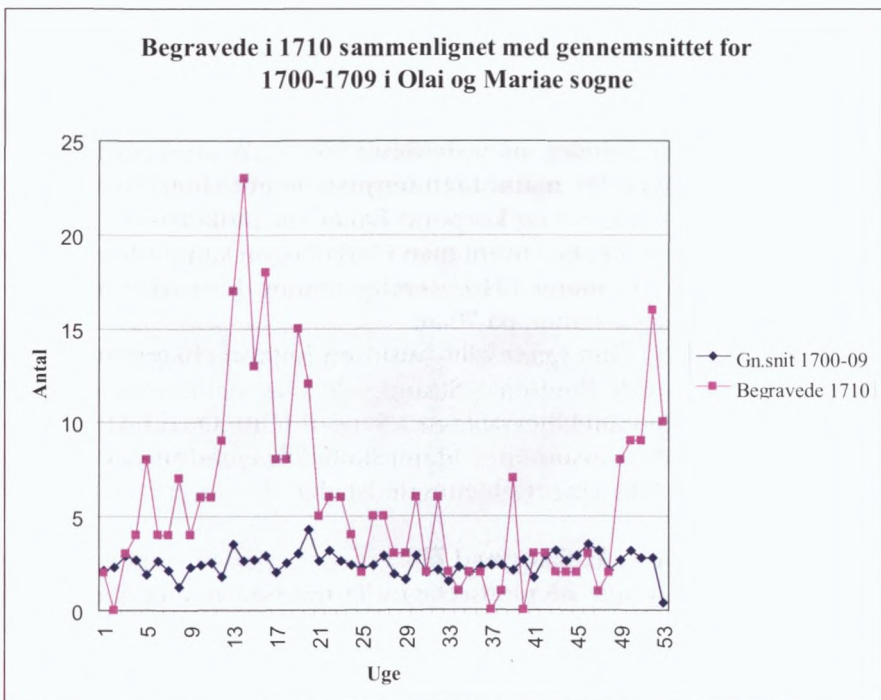

Fig. 6. Kilde: I.A.K. Begravelsesprotokollernes årlige opgørelser for Skt. Olai og Skt. Mariae. Tallene for Mariae medtager kun dem, der er registreret i kirkebogen, hvorimod tallene for bl.a. garnisonen mangler. De soldater fra arméen i Skåne, der døde efter at være evakueret til Sjælland, foreligger der ikke tal for.

Med den formodede tyfusepidemi på retur var det dog ikke slut med Helsingørs trængsler. Karl-Erik Frandsen kortlægger i sin artikel i dette temanummer, hvordan den næste epidemi begyndte i efteråret og vinteren 1710, så det skal ikke gentages her.

Lappen 1710

I november 1710 blev det lille fiskerleje Lappen nordvest for byen ramt. Sygdommen strakte sig over næsten tre måneder frem til februar 1711. I 1704 blev der her registreret 121 personer, der fordelte sig på 36 husstande. Skattemandtallet 1711 oplister nu kun 24 husstande med 45 personer tilbage. Forklaringen på dette fald er formentlig en ordre om, at alle inficerede huse som følge af epidemien skulle brændes med alt deres indbo.

Kirkebøgerne viser, at omkring 50 mennesker bosiddende på Lappen døde på disse få måneder. I nogle husstande døde kun en eller to personer, men i enkelte tilfælde blev hele familier udslættet. 50 dødsfald ud af 100-120 indbyggere fordelt på 27 husstande over tre måneder må siges at være en høj mortalitetsrate (40-50 %). De yngste aldersgrupper blev hårdest ramt. 22 personer – mere end 38 % – var under 15 år, men der er ikke tale om en markant overdødelighed for denne gruppe, for i årene 1707-09 lå det tæt på samme niveau (36 %).

Sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller omtaler ikke sygdomme eller dødsårsag specifikt for beboerne på Lappen, men kun for dem, der døde inde i selve Helsingør by. Her nævnes i de første måneder af 1711 direkte »bubonis« og »Beulen«, dvs. bylder, så det er nærliggende at antage, at der har været tale om én og samme sygdom, som måske – måske ikke – har været byldepest forårsaget af bakterien *Yersinia pestis*.

Da Lappens karantæne blev ophævet, var faren imidlertid ikke drevet over. En ny truede i horisonten – og det skulle blive endnu værre. Henover sommeren 1711 mangedobledes dødstallet.

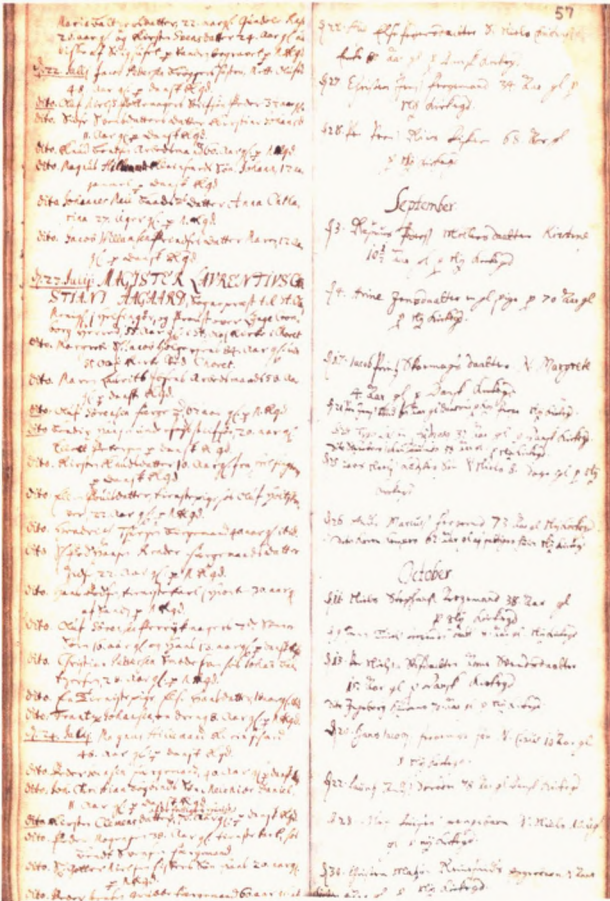
Kilderne til pesten i Helsingør 1711

Inden analysen af dødsfaldene foretages, er det nødvendigt at se på de kilder, der er til rådighed. Helt centralt står kirkebøgernes begravelseslister naturligvis, men de er ikke komplette, så manglerne må afhjælpes på anden måde.

Skt. Olai kirke

Fra Skt. Olai kirke, der var kirke for den danske menighed, findes to begravelsesprotokoller. Den ene – klokkerens – er ført pænt i kronologisk orden. Den anden, som blev ført af præsten, er derimod kaotisk og skal bruges med største varsomhed, idet dødsfaldene for 1710 og 1711 er blevet blandet sammen, således at begravelser fra 1710 og 1711 står over for hinanden på foliosiderne 55-69.⁷ Illustrationen viser et opslag på fol. 57, hvor venstre side er dødsfald i 1711 (21.-24. juli), mens højre side er i 1710 (22. august-30. oktober).

Man kan kun gisne om årsagen til dette rod. Præsten Laurids Christensen Aagaard, der var tiltrådt i 1696, har formentlig i mere end et år været bagud med kirkebogsføringen, for hvis den var blevet ført løbende i tiden op til pesten, ville problemet ikke være opstået. Han døde midt

Skt. Olai Kirkes begravelsesprotokol (præstens), nr. 1-179-15, fol. 57 (LAK).

under pesten og blev begravet den 21. juli 1711. Et par uger senere efterfulgtes han af den hidtidige kapellan ved kirken, Johannes Schrøder, der dog kun nåede at beklæde embedet i fire dage, inden han formentlig også bukkede under for sygdommen. Herefter kom den unge Andreas Pedersen Wøldike til.

Skt. Mariæ kirke

Fra Skt. Mariæ kirke er der kun én begravelsesprotokol, som imidlertid ikke registrerer alle døde i sognet. Ved at sammenholde præstens årlige opgørelser over dødsfald med det faktiske antal indskrevne konstaterer man nemt, at især garnisonens soldater er fraværende i begravelsesprotokollen, hvorimod de ses i dåbs- og vielsesprotokollerne.

Fig. 7. Døbte, viede og begravede i Helsingør 1700-1710

	Døbte	Viede	Begravede	Kirkelige handlinger i alt
Skt. Olai	930	266	1428	2624
Skt. Mariæ	632	182	632	1446
I alt	1562	448	2060	4070

Kilde: LAK. Skt. Olai og Skt. Mariæ kirkebøger 1700-1710.⁴

Det ses, at Skt. Olai sogn i alle måder var størst. I Skt. Mariæ er antallet af dåbs- og vielseshandlinger hver især omkring to tredjedele i forhold til Skt. Olai. Når det gælder begravelser, er Skt. Mariæ til gengæld nede under halvdelen. Det skyldes først og fremmest, at garnisonen har haft en mere homogen sammensætning. Deraf følger, at gennemsnitsalderen må have ligget under den øvrige befolknings, hvad der igen må betyde en lavere dødelighed.

Fig. 8 viser fordelingen af registrerede kirkelige handlinger i kirkebøgerne for civile og militære (herunder deres familier) i Skt. Olai og Skt. Mariæ 1700-1710. Selv om Skt. Mariæ var kirke for både byens udenlandske borgere og for garnisonen, må man konstatere, at sidstnævnte er underrepræsenteret mht. begravelser.

Fig. 8. Kirkelige handlinger fordelt på civile og militære 1700-1710

	Døbte		Viiede		Begravede	
	Civile	Militære	Civile	Militære	Civile	Militære
Skt. Olai	825	14	265	1	1088	27
Skt. Mariæ	96	492	33	147	120	55
I alt	921	506	298	148	1208	82

Kilde: LAK. Skt. Olai og Skt. Mariæ kirkebøger 1700-1710.⁹

Kilder til garnisonens begravede

De militære personer, der mangler i Skt. Mariæ kirkes begravelsesprotokol, kan – når det drejer sig om 1711 – i stor udstrækning findes i andre kilder.

På Rigsarkivet findes i Krigskancelliets Refererede Sager begravelseslister for de første måneder af 1711, underskrevet og indsendt af præsterne. For Skt. Olai vedkommende er begravelseslisterne identiske med klokkerens kirkebog, men i Skt. Mariæ supplerer de kirkebogen ved at medtage de militære og de fattige. Det gode ved disse lister er, at de foruden dødsdato og navn for dem, der ikke ses i kirkebogen, også oplyser om dødsårsagen, symptomer og sygdommens varighed. Listerne findes dog kun frem til marts, så der er en lakune fra april og ind i juni.

Sidst men ikke mindst skulle præsterne i løbet af sommeren 1711 indsende rapportsedler til Sundhedskommissionen over dem, de havde begravet.¹⁰ I kommissionens forhandlingsprotokoller blev de indført uge for uge i perioden juni-oktober. For Skt. Olai vedkommende er de stort set overensstemmende med indførslerne i kirkebogen, men når det gælder Skt. Mariæ finder man mange, der ikke ses i kirkebogen. Listerne er dog ikke komplette, idet nogle uger mangler.

Andre kilder

I Helsingør Hospitals arkiv på Landsarkivet for Sjælland findes en liste over dem, der døde på hospitalet i 1711.¹¹ Det kan ikke udelukkes, at der undertiden er sammenfald mellem personerne i denne liste og dem, man finder i kirkebøgerne og hos Sundhedskommissionen, så kun i de tilfælde, hvor al tvivl kan udelukkes, er de taget med i min database over de begravede. Med dem, der er fundet i ovenstående kilder, bliver det til i alt 1718 personer. Dermed mangler der stadig 91 i forhold til de 1809 begravede, som præsten noterede i kirkebogen for Skt. Mariæ sogn ved

udgangen af 1711. Denne difference kan helt eller delvis forklares med hullerne i Sundhedskommissionens lister.

Analyse af dødsfaldene i 1711

Lige fra begyndelsen af 1711 lå dødstallet langt over det normale. I januar måned og ind i februar var det stadig sygdommen på Lappen, der spillede afgørende ind, men i løbet af foråret var dødstallet inde i selve Helsingør også bemærkelsesværdigt højere end normalt for årets første måneder.

I maj fik sygdommen for alvor fat. Der blev snart oprettet karantænestationer uden for byen og i hospitalet inde i byen. Især var det magtpåliggende for myndighederne at få isoleret garnisonen, eftersom den p.g.a. krigen med Sverige var vigtig for byens og Sjællands forsvar. Hver uge redegjorde Sundhedskommissionen dels for sygdoms- og sundheds-

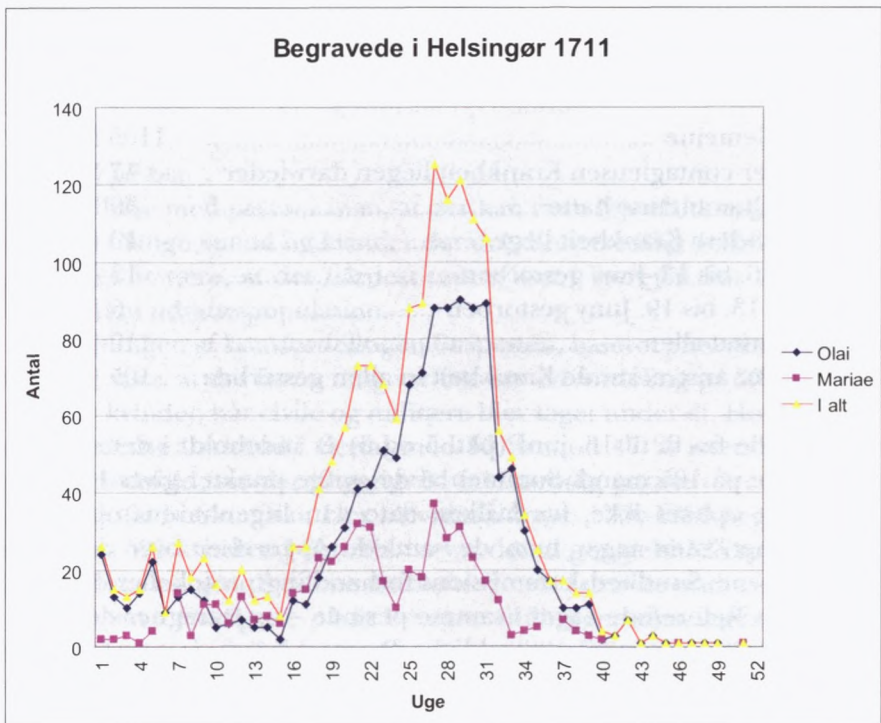

Fig. 9. Kilder: LAK. Begravelsesprotokollerne for Skt. Olai og Skt. Mariæ; Helsingør råd-stue, Sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller (nr. 1113-1115). RA: Krigskanceliet, Refererede sager, januar-marts 1711.

tilstanden hos de internerede og dem, der blev holdt i deres egne hjem, og dels for de døde.

Fig. 9 er baseret på de begravelser, som det har været muligt at finde i de ovenfor omtalte kilder.

I Danske Kancelli findes en oversigt over, hvor mange der blev begravet i Helsingør hver uge fra 8. maj til 11. september 1711.¹² Det interessante ved denne opgørelse er oplysningen om, at soldater er medregnet til og med 5. juni. Og ganske rigtigt: efter denne dato og året ud, er der i kirkebøger og Sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller kun registreret 14 militære, når man medregner to materielkuske.

Garnisonens tab under pesten

Oversigten i Dansk Kancelli viser de samlede ugentlige tal uden at anføre køn, alder, civil eller militær stand. I Krigskancelliets Refererede Sager fra den 26. juni 1711 ligger der imidlertid en liste, som generalmajor von Ingenhaven havde udfærdiget kort forinden. I den redegør han for regimentes tilstand, idet han opsummerer, hvor mange tjenstdygtige han disponerer over, samt hvor mange der er i karantæne, er syge eller døde. Han skriver:

1) An Gemeine	1105 Mann
2) an der contagieusen Krankheit liegen darwieder .	47 Mann
3) die Quarantaine hatte	30 M[ann]
4) An andere Krankheit liege	19 [Mann]
5) vom 6. bis 13. Juny gestorben	13 [Mann]
6) vom 13. bis 19. Juny gestorben	6 [Mann]
7) vacanten allen	119 [Mann]
8) An der anstreckende Krankheit in allen gestorben	105 [Mann]

De 19 døde fra 6. til 13. juni (pkt. 5 og 6) er indeholdt i det samlede antal døde på 105 mand. Summen af de øvrige punkter giver 1425 soldater. Det oplyses ikke, fra hvilken dato von Ingenhavens opgørelse er beregnet, men tager man de samlede opgørelser over døde fra kirkebøgerne, Sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller og Krigskancelliets Refererede Sager i samme periode – og fraregner de afdankede – når man frem til 108 soldater. Dermed ligger de to opgørelser meget tæt på hinanden, hvilket tyder på, at opgørelsen dækker hele første halvår.

Herefter er det sparsomt, hvor mange oplysninger der slipper igennem til præsterne og Sundhedskommissionen. Dog er der en indirekte mulighed for at følge epidemiens udvikling i garnisonen, nemlig ved

hjælp af opgørelserne for brødleverancerne, som ligger i Kronborg fæstningsregnskaber.¹³ Brødene blev for det meste leveret for fire dage ad gangen, og over længere perioder var tallene nogenlunde stabile.

Ud fra regnskaberne ses det ikke helt klart, hvornår en leverance skete under ét til hele regimentet, og hvornår der evt. var særleverancer til de syge. Frem til begyndelsen af juni blev der leveret til 1425 mand hver fjerde dag. I midten af måneden faldt tallet drastisk til 1224 mand for ugen efter at stige til 1308 mand. Derefter gik det op og ned fra 1345 og helt ned til 1291 mand i slutningen af august. I begyndelsen af september skete der et brat fald, da seks kompagnier, d.v.s. halvdelen af regimentet, blev overført til København. Resten af året var tallene med lidt over 600 mand pænt stabile for den tilbageværende bataljon.

Hvis der ultimo august var 1291 soldater tilbage ud af oprindeligt 1425, betyder det, at 'kun' 134 var døde. Det er under en tiendedel. Mortalitetsraten blandt de civile lå på samme tidspunkt omkring 40 %. Tallene kan tolkes på to måder: Enten har garnisonens karantæne uden for byen haft en klar og gunstig effekt, eller at frafaldent mandskab hurtigt er blevet erstattet. Denne mulighed er dog ikke undersøgt, men man kan tvivle på, at det for myndighederne har været ønskeligt at sende raske soldater ind i et sygdomshærgt område.

Fordeling på køn

I forbindelse med pest ser man, at der kan være iøjnefaldende forskelle på, hvor mange mænd og kvinder der dør. En væsentlig del af forklaringen synes at være, at det hårdest ramte køn i forvejen har udgjort et flertal i den udsatte population.

Beregningen af kønsfordelingen før pesten, baseret på skattemandtallet 1704, viste, at der formentlig var tale om en fordeling på 60 % mænd og 40 % kvinder, når civile og militære blev taget under ét. Hos de civile var kvinderne derimod i flertal med 53 % mod 47 % mænd. Når det gælder dødsfald, var der til gengæld fuldstændig paritet i årene før pesten, i alt fald i Skt. Olai: Her blev der i årene 1700-1710 begravet 692 mænd og 695 kvinder. I Skt. Mariæ var det til gengæld 128 mænd mod 76 kvinder. Årsagen til denne markante forskel er ikke undersøgt.

Hvis man i forsøgene på at beregne indbyggertallet tager udgangspunkt i skattemandtalslisterne, kan forskellen mellem mandlige og kvindelige indbyggere i realiteten have været meget større, end tallene umiddelbart viser. Forklaringen er, at skattemandtallet var en *de jure* opgørelse, dvs. at folk blev registreret som skatteydere uanset, om de var til stede eller ej. I modsætning hertil står en *de facto* tælling, der kun medtager dem, der faktisk opholdt sig i byen på registreringstidspunktet.

I fig. 10 ses, hvordan dødsfaldene fordelte sig mellem mænd og kvinder i 1711. Det ser ud som om, der var en markant overdødelighed blandt kvinderne (godt 55 %) mod knapt 45 % mænd, d.v.s. de omvendte proportioner i forhold til kønsfordelingen før pesten. Men holder man de to sogne adskilte og har in mente, at Olai primært var for de civile, samt at de militære gled ud af statistikken fra 5. juni, udviskes skævheden noget, for forskellen er skrumpet ind til fire procent i forhold til tallene før pesten.

Fig. 10. Dødsfald fordelt mellem mænd og kvinder 1711

	Skt. Olai				Skt. Mariæ				Begge kirker			
	M	K	?	I alt	M	K	?	I alt	M	K	?	I alt
Jan.	27	34	0	61	7	1	0	8	34	35	0	69
Feb.	19	39	1	59	10	5	0	15	29	44	1	74
Mar.	11	20	0	31	18	16	3	37	29	36	3	68
Apr.	10	21	0	31	23	17	2	42	33	38	2	73
Maj	40	72	10	122	62	49	4	115	102	121	14	237
Jun.	85	152	3	240	33	36	12	81	118	188	15	321
Jul.	160	214	1	375	43	71	12	126	203	285	13	501
Aug.	118	109	6	233	21	17	1	39	139	126	7	272
Sept.	33	22	0	55	10	6	2	18	43	28	2	73
Okt.	8	11	0	19	2	0	0	2	10	11	0	21
Nov.	2	3	0	5	1	0	0	1	3	3	0	6
Dec.	1	1	0	2	0	1	0	1	1	2	0	3
I alt	514	698	21	1233	230	219	36	485	744	917	57	1718
Pct.	42,4	57,6	-	100,0	51,2	48,8		100,0	44,8	55,2	-	100,0

Kilder: Som fig. 9.

Formentlig har en del mænd været fraværende i kraft af Helsingørs status som søfartsby: Nogle har sejlet i de danske farvande, andre til oversøiske destinationer, og endelig har en del været indrulleret i orlogsflåden – ifølge skattemandtallet fra 1705 drejede det sig om 72 mænd. Med de nævnte forhold må der have været færre mænd til stede blandt de civile, end det skattemandtallet giver udtryk for. Endelig må man tage med i betragtning, at kvinderne i højere grad har passeret de syge og døende, hvad der alt andet lige må have udsat dem for en større smitterisiko.

For Skt. Mariæ kirke er billedet til gengæld mindre klart, dels fordi der både var civile og militære, dels fordi de faktiske tal er væsentlig lavere end i Skt. Olai. Den omstændighed, at indberetninger om garnisonens døde ophørte i begyndelsen af juni, er naturligvis med til at forrykke balancen i retning mod kvinderne. Det ses nemt ved at sammenligne maj og juni, hvor der for mændenes vedkommende næsten skete en halvering fra 62 til 33, mens der i Skt. Olai skete en fordobling. Det kan dog være svært at finde en forklaring på, hvorfor der også hos kvinderne i Skt. Mariæ ses et mindre fald. Men overordnet set kan der næppe være tvivl om, at garnisonen er en væsentlig forklaring på, at der er registreret flere mænd begravet i Skt. Mariæ.

De militære er det sværere at få hold på, da de glider ud af statistikken efter 5. juni, men der er ingen tvivl om, at garnisonen har været med til at forrykke balancen i retning af en overvægt til mændene. Men også blandt de civile ses der en overvægt af mænd, hvilket svarer til tendensen i årene før 1711.

Tallene synes at vise, at pesten ikke ramte voldsomt skævt, hvad angår køn, men at mortaliteten nogenlunde svarer til den faktiske fordeling.

Fordeling på alder

Skattemandtalsskemaerne kunne bruges til skønsmæssigt at beregne befolkningstørrelsen i Helsingør samt fordelingen mellem mænd og kvinder i årene før pesten. Derimod er det ikke muligt at etablere en alderspyramide, der viser befolkningens fordeling på aldersgrupper, da oplysninger om alder slet ikke forekommer. Dermed bliver det også vanskeligere at foretage en aldersanalyse af dødsfaldene.

Da der stort set ikke oplyses alder i kirkebøgerne fra Skt. Mariæ sogn, må en undersøgelse af, hvordan pesten ramte de forskellige aldersgrupper, alene baseres på begravelseslisterne fra Skt. Olai. Først fra 1707 er de noget nær komplette. Man kan diskutere, om 1710 skulle indgå i beregningerne, men jeg har valgt at tage dette år med.

Man kan forvente, at aldersangivelser har været meget upræcise i et samfund, hvor der blandt almuen var begrænsede evner til at læse, skrive og regne. I kirkebøgerne ses da også en markant større forekomst omkring de lige endetal – især '0'. I praksis har det nok ikke den store betydning, da der alligevel opereres med grupperinger på fem år ad gangen.

Fig 11. Overdødelighed efter aldersgrupper i Skt. Olai sogn

Alder	1707	1708	1709	1710	Sum	Gn.snit	1711	Overdødelighed 1711
<1	26	19	27	18	90	22,5	30	1,3
1-4	8	18	10	58	94	23,5	78	3,3
5-9	2	2	4	24	32	8,0	120	15,0
10-14	1	2	1	13	17	4,3	132	31,1
15-19	2	2	1	10	15	3,8	86	22,9
20-24	2	2	3	15	22	5,5	85	15,5
25-29	4	3	3	6	16	4,0	86	21,5
30-34	2	1	7	12	22	5,5	86	15,6
35-39	3	5	6	15	29	7,3	57	7,9
40-44	4	6	11	17	38	9,5	96	10,1
45-49	0	3	11	10	24	6,0	53	8,8
50-54	3	1	6	11	21	5,3	104	19,8
55-59	2	3	7	4	16	4,0	53	13,3
60-64	2	5	12	16	35	8,8	65	7,4
65-69	2	3	8	5	18	4,5	24	5,3
70-99	15	14	24	29	82	20,5	60	2,9
Alder uoplyst	16	5	4	3	28	7,0	19	
I alt	94	94	145	266	599	149,8	1234	8,2

Kilde: LAK. Skt. Olai Sogn: Kirkebog, nr. 1-179-14.

De hårdest ramte aldersgrupper var mellem 10 og 34 år, hvoraf de 10-14-årige lå absolut højest. De, der var sidst i trediverne og fyrene samt først i tresserne, slap til gengæld billigst. Lige så bemærkelsesværdigt er det, at børn i alderen 0 til 4 år næsten ikke blev ramt. Disse tendenser kendes også fra andre pestepidemier i Europa på denne tid. I årene forinden udgjorde de alleryngste i snit 30 % af dødsfaldene, og under epidemien i begyndelsen af 1710 kom de helt op på 42 %. Sygdommen på Lappen i vinteren 1710-11 havde krævet 16 %, men under epidemien i 1711 udgjorde de kun 8 %. Det er nærliggende at forestille sig, at det har drejet sig om tre forskellige sygdomme. Der skal i denne sammenhæng tages højde for, at hvis en sygdom tynder godt ud i en bestemt aldersgruppe, betyder det, at der er færre eksponerede næste gang, en epidemi slår til.

Mens der inden for pestforskningen er større konsensus omkring, at fordeling mellem kønnene i et vist omfang afspejler de konkrete for-

hold, er det straks sværere at finde velfunderede forklaringer på, hvorfor pest rammer så markant forskelligt, når det gælder alder. Dog synes det ikke at være en gangbar forklaring, at den ligesom for kønnene udtrykker den aktuelle aldersfordeling, for i så fald skulle overdødeligheden have været nogenlunde ens for alle.

De nærmeste forsøg på forklaringer er, at nogle aldersgrupper havde en større eksponeringsrisiko, først og fremmest p.g.a. det daglige arbejde og rutiner, herunder omgang med og pleje af de syge og døende, men også arbejde tæt på kornlagre kan have spillet ind, når det drejer sig om byldepest. Pesten var måske fremkaldt af bakterien *Yersinia pestis*, der overføres til mennesker fra især den sorte rotte *Rattus rattus* af loppen *Xenopsylla cheopis*. Da rotter gerne holder til i nærheden af kornlagre, vil især møllere, bagere og bryggere være i farezonen med en højere dødelighed til følge. Der kendes således et eksempel fra pesten i Sydfrankrig i 1720-1722, hvor bagerne i Toulon blev særdeles hårdt ramt. Ud af 135 bagere overlevede kun 22.¹⁵

Hvis epidemien i Helsingør var byldepest, kunne man forvente, at de første sygdomstilfælde var koncentreret omkring kornlagre. Som følge heraf skulle folk, der arbejdede inden for disse fag, blive ramt som nogle af de første, og tidligere end f.eks. snekkere eller skoflikkere; men dette lader ikke til at have været tilfældet.

Kommunionslister

Det kan således ikke med sikkerhed siges, hvilke faktorer der har fremmet smittespredningen. Foruden bartskeerens lister, som Karl-Erik Frandsen analyserer i sin artikel, skal endnu en kilde omtales til sidst: Skt. Olai kirkes kommunionslister, dvs. fortegnelser over dem, der gik til alters.

Når man betænker, hvor opsat myndighederne var på at hindre smittespredning, må man ud fra et rationelt synspunkt undre sig over, at de tillod folk at samles på denne måde. For eksempel blev der søndag den 12. juli, på et tidspunkt da epidemien rasede på det højeste, registreret 65 personer tilstede i kirken.

Der kan konstateres nogle relativt få tilfælde, hvor personer gik i kirke i samme uge, mens de selv eller et husstandsmedlem oprådte i sygelisterne med symptomerne buboner eller karbunkler. Til gengæld er det ikke umiddelbart lykkedes at finde tilfælde, hvor en person gik i kirke midt i et registreret sygdomsforløb. Det kunne derfor tyde på, at myndighederne har haft held med karantæneforanstaltningerne, således at de mest potentielle smittebærere blev afskåret fra kirkegang.

Sammenfatning

Der foreligger et godt og fyldigt kildemateriale til belysning af pesten i Helsingør, men det er blevet påpeget, at det har sine mangler, især når det gælder mulighederne for at undersøge garnisonens forhold. Indbyggertallet kan skønsmæssigt beregnes til minimum 4200 personer, og hvad angår antallet af døde er dette også usikkert. Præsternes noteringer på 1809 døde giver en mortalitetsrate på 43 %, men dette tal er formentlig i underkanten, når man tager i betragtning, at der for nogle uger mangler indberetninger i sundhedskommissionens protokoller.

Symptomerne buboner og karbunkler¹⁶ kunne pege i retning af, at det drejede sig om den moderne sygdom byldepest. Imod dette taler den høje mortalitet, og det kan ikke umiddelbart dokumenteres, at folk, der arbejdede tæt på kornlagre, havde en højere dødelighed.

Endelig er man i de seneste år begyndt at benytte DNA-analyser for at finde spor af *Yersinia pestis* i skeletterne i pestkirkegårde. Nogle analyser, bl.a. fra pesten i Marseille i 1720-22, synes at vise spor efter denne bakterie, om end resultaterne er omdiskuterede. Interessant er det dog i denne sammenhæng, at mens undersøgelser fra pestkirkegårdene i Marseille udviste mulige positive resultater, var tilsvarende undersøgelser på de københavnske pestofre fra 1711 negative.

Summary

In 1711 a plague epidemic reached Denmark where it wreaked havoc on Copenhagen and Elsinore. This article will focus on the latter town with a survey of the numbers of deaths and losses related to the catastrophe. At that time Elsinore had two groups of inhabitants: the civilians and the soldiers of the garrison. The soldiers alone numbered 1,425 men, and with their families there would probably be approximately 2,200 people in that group. With roughly 2,000 civilians Elsinore had about 4,200 inhabitants before the plague.

On average, 191 persons died annually in the years prior to the plague. The vicars in the two churches noted at the end of 1711 that up to 1,809 had died, but the number is probably higher because we can see that some reports on weekly burials have been lost. A tenfold increase in the mortality rate and a loss of more than 40 % of the population indicates a severe crisis.

More women than men died, but to a certain extent – at least for the civilians – this reflects the actual distribution between the two sexes.

The age distribution is much more uneven. Some groups were severely affected, especially those between 10 and 34 years of age, while infants (here 0-5 years) had only a very small excess mortality.

The garrison poses a special problem due to the lack of sources similar to those for the civilians. From the early onset of the epidemic the soldiers were kept in isolation in quarantine stations outside the town, but from the semi-weekly accounts for deliveries of bread it is possible to deduce from the declining amounts that probably only about 135 soldiers died. Thus the isolation seems to have worked, unless the authorities chose the less likely solution to replenish the rank and file and thereby risking that more soldiers succumbed to the plague.

Noter

1. Paul Slack: *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*. Clarendon Paperbacks, Oxford 1985/1990, fx. s. 151.
2. Rigsarkivet (RA). Reviderede regnskaber. Fæstningsregnskaber: Kronborg, 1710. Pk. V.a. 35b.
3. Tallene er baseret på præsternes årlige opgørelser, der er noteret i begravelsesprotokollerne pr. ultimo de nævnte år.
4. RA. Reviderede regnskaber. Fæstningsregnskaber: Kronborg, 1710. Pk. V.a. 35b.
5. RA. Reviderede regnskaber. Fæstningsregnskaber: Kronborg, 1710. Pk. V.a. 35b.
6. Bodil E.B. Persson: *Pestens gåta. Farsoter i det tidige 1700-talets Skåne*. Lund 2001, side 257-59.
7. Af hensyn til brugere af denne kirkebog opregnes her de sider, man skal være opmærksom på: fol. 55, v: 1710 1/4-14/4, h: 1711 24/7-27/7; fol. 56, v: 1711 27/7-30/7, h: 1711 18/7-21/7; fol. 57, v: 21/7-24/7, h: 1710 22/8-30/10; fol. 67, v: 14/7-18/7, h: 1710 24/5-30/6; fol. 68, v: 3/7-10/8, h: 1710 14/4-5/5; fol. 69, v: 1710 6/5-23/5, h: 1711 30/7-1/8.
8. Tallene for begravelser i Skt. Mariæ stammer fra præstens opgørelser ved årets udgang og ikke fra de faktiske indførsler i kirkebogen (jf. tidligere).
9. Tabellen er kun en strømpil, da den alene omfatter de personer, hvor erhverv er opgivet. Dog vil de fleste af tvivlstilfældene formentlig være civile, hvilket kun vil forrykke balancen yderligere mod de civile.
10. Landsarkivet i København (LAK). Helsingør rådstue. Sundhedskommissions forhandlingsprotokoller, 1709-1720, nr. 1151-1153.
11. LAK. Helsingørs Almindelige Hospital. Hospitalsregnskaber. 1711. Udgiftspost 6 (i pk. 76).
12. RA. Danske Kancelli: D153-b: Sundhedskommissionen i København, 1711.
13. RA. Reviderede regnskaber. Fæstningsregnskaber: Kronborg, 1711. Pk. V.a. 36.
14. Skt. Olai Sogn: Kirkebog 1-179-14; Skt. Mariæ Sogn: Kirkebog 1-181-1.
15. L. Fabian Hirst: *The Conquest of Plague. A Study of the Evolution of Epidemiology*. Oxford 1953, side 315.
16. Karbunkler opstod der, hvor loppen havde bidt. De viste sig som sorte plamager af dødt væv.

Pesten i folketraditionen

Af Charlotte S.H. Jensen

For tidligere generationer fremstod pesten nærmest som et selvstændigt væsen med en egen vilje. Folketraditioner om sygdommen, dens komme og huseren har været levende tradition for mange af vore aner. Mindet om pesten har desuden sat fysiske spor som en del af det kulturelle landskab, fx i form af de pesttjørne, som ikke mindst det nordvestfynske område er rigt på. Denne artikel viser gennem bl.a. sagn eksempler på, hvordan traditionsbærerne tænkte, følte – og frygtede pesten.

Pesten i Danmark har sat betydelige spor i folkeoverleveringen og genfindes i mange former for beretninger med forskelligt tema. Nogle fortæller, hvordan sygdommen bryder ud, andre hvordan den bevæger sig gennem landet, mens andre igen koncentrerer sig om at beskrive dens konsekvenser, prognosen for de angrebne og vanskelighederne ved at restituere et lokalsamfund efter dens angreb. Endeligt er der også en gruppe beretninger og forestillinger knyttet til traditionstræer, hvis eksistens skal holde pesten i skak.

Sagntraditionen afspejler frem for alt holdninger, normer og værdier i den kultur, hvor de har fungeret som levende fortællinger. Derfor er det vanskeligt at anlægge en traditionel, kildekritisk vinkel på traditionsmateriale af denne art. For en tilbunds gående analyse heraf er det i princippet nødvendigt at inddrage en omfattende viden om informant (evt. repertoire), optegner – og ikke mindst meddelelsessituationen. Dvs. oplysninger, som ikke altid vil være mulige at skaffe, når der er tale om traditioner, som er indsamlet i ældre tid.

Selv om det kan påvises, at en bestemt begivenhed ikke kan have formet sig, som et sagn beskriver, rækker dette ikke ved, at traditionens bærere har ment, at beretningen rummede så væsentlige elementer, at den var værd at fortælle videre. Det kan være vanskeligt at afgøre præcis, hvor gammelt indholdet i et sagn er. Der kan ofte optræde enkeltpersoner, lokaliteter m.m., som tilsyneladende tids- og stedfæster en fortælling. Men ved nærmere eftersyn kan der være tale om vandremotiver eller fx berømte personer, der har fungeret som sagnmagnet og »sug« traditioner af ældre oprindelse til sig. Fx findes visse sagn om Christian

den Fjerde også med Frederik den Store som hovedperson. En hændelse som »pesten« behøver således ikke nødvendigvis at relatere til den middelalderlige epidemi, som vi normalt betegner som »Den Sorte Død«.

Visse af de elementer, som optræder i dansk pesttradition, er desuden almene for de nordiske og nordeuropæiske beretninger om epidemien og beskriver derfor ikke en »virkelig tilstand«. De er i højere grad udtryk for en episk bearbejdning og formidling af den afmagt eller skræk, som en sygdom med stor dødelighed fører med sig. Dette udelukker dog ikke, at der i sagn kan findes kerner af sandhed, som til tider synes at gå så langt tilbage i tid, at det næsten giver kuldegysninger.¹

De elementer, der bærer handlingen i et sagn, kan godt trades i en for eftertiden eftervisbar form. Mindet om en lokal folkestemning eller essensen i en voldsom begivenhed kan have god mulighed for at holde stand imod tidens tand, hvorimod detaljer som fx personers navne, alder eller præcise angivelser for tid og sted synes at være knapt så »langtidsholdbare«.²

Traditionstræer

Det er et kendt fænomen i folketraditionen, at træer kan lidt af hvert. De kan fx være »kloge«, dvs. at de har helbredende evner og kan befri folk for skæver³ eller en række lignende skavanker og sygdomme. Især de såkaldte »hultræer« eller »øjetræer« har været forbundet med helbredelser. Som regel skulle man – nøgen – krybe eller trækkes gennem hullet i træet og derved gennemgå en symbolsk genfødsel. Bagefter var man så god som ny, befriet fra sin lidelse, og hængte måske et stykke tøj op på træet. Tøjstykkerne kan tolkes både som gaver til træet, en slags »tak for hjælpen«, men også som en metode til at »binde« dårligdommen til træet, så man selv var sikker på fortsat at forblive sund og rask. I nogle tilfælde fortalte man, at det kunne være risikabelt at fjerne op-hængte tøjstumper fra et klogt træ, for man ville da få alle de lidelser, som træets »patienter« var blevet fri for, da de hængte kludene op.

På samme måde tænkte man sig, at træer også kunne tøjle ildebrand. Mange gårde havde et såkaldt »brandtræ«, dvs. et træ som beskyttede stedet imod at brænde. Et brandtræ kunne tilvejebringes på flere måder, og én af vejene var gennem magi. Man kunne fx få en klog mand eller kone til at placere nogle forkullede træstykker fra husets arne inde under barken på et træ under iagttagelse af magiske forholdsregler. Denne foranstaltning ville holde den røde hane fra at gale over gården. Man forestillede sig med andre ord, at træer i almindelighed kunne tøjle eller bære en lang række sygdomme og ubehageligheder.⁴

Hvidtjørn betyder dødsfald

Denne forestilling om træer, der kan mere end deres Fadervor, har også været knyttet til pesten i form af sagn om de såkaldte pesttjørne. Pesttjørne var tidligere meget almindelige rundt omkring – både som fritstående træer i landskabet og placeret på kirkegårde. Den gennemgående tradition er, at tjørnen er plantet over mennesker eller dyr, som er døde af pest (også kvægpest), og at dens tilstedeværelse holder sygdommen nede, sådan at den ikke igen slipper løs og hærger.

Tjørn – i denne sammenhæng hvidtjørn – har også været forbundet med mere almene, folkelige trosforestillinger om døden. Fx sagde man i det nordvestlige Sjælland og på Fyn, at man ikke måtte tage en gren af en blomstrende hvidtjørn ind i huset. Det ville give dødsfald i familien.⁵ Som lægemiddel har tjørn ikke været forbundet særligt med pest. Den findes som ingrediens i midler mod lungelidelser samt »blodspytning« og er indgået i forskellige magiske helbredelsesformer rettet imod bl.a. halsbylder og tandpine. Tjørn kan i øvrigt også nævnes som brandtræ, og der findes eksempler på, at en tjørn også angives at være placeret over ofre for spedalskhed og kolera. Tjørnen var i øvrigt ikke ene om at kunne binde sygdomme, for lignende traditioner fandtes bl.a. om hyl.⁶

Der kendes henved 50 navngivne tjørne i Danmark, hvoraf en del er pesttjørne.⁷ Fænomenet kendes især fra Vestfyn og i Østjylland, og i nog-

Pesttjørn i Kværndrup 1908. Dansk Folkemindesamling.

le tilfælde indikeres det, at tjørnen stammer tilbage fra den store pest i 1300-tallet. Det er tvivlsomt, om tjørne kan opnå så høj en alder, men omkring 200 år kan de i hvert fald blive. Det har heller ikke været ualmindeligt, at man sørgede for at forny et træ, som var blevet gammelt og ikke kunne mere. Desuden har tjørnen en evne til at forny sig selv ved rodiskud. Et yngre træ kan derfor udmærket være knyttet til en epidemi, som er ældre end træet selv.

Pesttjørnen i Skamby

På Skamby kirkegård i nærheden af Odense findes der fx sådan en pesttjørn.⁸ Den er bl.a. fotograferet af H.P. Steensby til Dansk Folkemindesamling i 1909, og billedet viser en kraftig hvidtjørn med stor krone, placeret midt mellem gravene.⁹ Ifølge overleveringen havde man i pestens tid lagt alle de døde i en kule og plantet tjørnen for at hindre, at folk kom for tæt på. Man mente, at »uddunstninger« fra graven ville kunne smitte og få sygdommen til at hænge igen.

Desuden var der en række forholdsregler knyttet til tjørnen. Børn skulle ikke gå ind under den, i modsat fald risikerede de at få hovedpine. Kom de alligevel til det, måtte de, for at undgå hovedpinen, sørge for at spytte. Værre var det, hvis man gik tre gange baglæns omkring træet – for så faldt man straks død om. Tjørnen nævnes i 1819, men findes ikke i en ellers ret grundig beskrivelse af kirken i 1590, så pesttjørnen i Skamby går næppe tilbage til »Valdemar Atterdags tid«, som traditionen ellers hævder.¹⁰

I andre tilfælde står pesttjørnene på åben mark, og den folkelige forklaring kan være, at man ikke kunne få plads til alle de døde på kirkegården. Derfor blev de gravet ned i en pestkule, og man plantede en tjørn ovenpå for at advare om, at her skulle man ikke komme – og i hvert fald slet ikke give sig til at grave. Uden arkæologiske undersøgelser er det naturligvis vanskeligt at vide, hvorvidt en tjørn er plantet over grave eller ej, og hvor gammel den pågældende begravelse kunne være.

(Kvæg)pesttjørne?

Man kan, sandsynligvis med rette, sætte spørgsmålstegn ved, om mange af de nyere tjørne og de tjørne, der er placeret på mere uvejsomme lokaliteter, markerer steder, hvor menneskelige pestofre er begravet. Mere sandsynligt er det, at de er rejst over kuler med husdyr, som døde under nogle af de veterinære epidemier, der huserede i midten af 1700-tallet. I nogle tilfælde nævnes det eksplicit, at en pesttjørn netop er sat over husdyr.¹¹

På stranden ved Nabbe i Åstrup sogn på Fyn findes fx en tjørn. På eg-

nen huserede en skrækkelig kvægpest omkring 1750, og først da man plantede en tjørn dér, hvor de døde dyr var begravet, ophørte sygdommen. Alt var nu godt, men med til traditionen hørte, at sygdommen atter ville bryde ud, hvis træet blev fældet. Så da en lokal gårdmand omkring 1925 formastede sig til at save en gren af, faldt straffen prompte: Hans besætning blev ramt af mund- og klovsyge.

Både rød- og hvidtjørne oplyses at fungere som pesttjørne, og endog kristtjørn kan nævnes. Fx rummer en sydfynsk skov en stor, dobbeltstammet og 12 meter høj kristtjørn. Ejeren af den pågældende skov mener at have hørt i sin barndom, at træet er sat over en pestbegravelse.¹²

Skibet er ladet med pest

Hvorfor får man pest, og hvor kommer den fra? Det er et spørgsmål, som folketraditionen har flere svar på. I Sjørring sogn ved Thisted fortæltes, at pesten kom ombord på et skib, som strandede.

Husmand L.P. Eriksen fra Hassing berettede til folkemindesamleren Evald Tang Kristensen: »I bispegraven på Sjørring kirkegård er begravet en biskop, som menes at have ført pesten ind i landet. Det havde været storm i flere dage, men så blev det godt vejr. To mænd fra Dollerup vilde nu gå ned til stranden for at bjærge, og da træffer de på et ruf, hvori lå en pænt klædt mand. De vilde først have dræbt ham, men så bad han dem om at lade ham leve og føre ham til præsten. De tager ham så og fører ham til Sjørring Kirke og kommer der, ligesom præsten og menigheden var gået ud af kirken. Præsten lyser nu velsignelsen over ham, og straks efter dør manden. Kjødet falder fra benene, og de fleste af dem, der var til stede, blev syge og døde. Men før han døde, havde han forklaret, at han var biskop, kom fra Antwerpen og skulle til Børglum stift for at være biskop. Men han kom der jo ikke, nu skulle hans grav være i Sjørring. De to mænd, der bar ham dertil, de levede pesten over. En 12, 13 måneder lå der en tåge over egnen, og i den tid rasede pesten. Det var en tro, at den, der kunne få solen at se, den kunde leve, og derfor holdt de dem ude, der kunne, men de fleste var jo så ringe, at de kunne ikke.«¹³

Hvorvidt den omtalte grav på Sjørring kirkegård rummer en biskop – og i givet fald hvem – og hvornår den er fra, er spørgsmål, som har optaget sindene en del i det nordjyske. Der har været mange tolkninger – spændende fra, at relieffet på det middelalderlige gravmonument rent faktisk viser en historisk eftervisbar biskop og til, at det forestiller Sankt Nikolaj. Uanset dette spørgsmål indeholder sagnet den ene af de to mest brugte forklaringer på pestens komme: Hvis den kommer over vand, er den nødt til at sejle. Pesten kan ikke selv forcere vandet.

Den sorte tåge

Et andet element, som også findes i andre end Hassing-husmandens beretning, er tågen, og andre sagn mener ligefrem, at pesten simpelthen kom i skikkelse af en tåge: »Man fortæller i Ulvborg sogn og flere steder i Vesterjylland, at pesten kom drivende som en stor sort sky en dag, folkene stod udenfor kirken«, beretter en anden af Evald Tang Kristensens meddelere. »I Rødding i Salling fortæller man, at en dag, folkene var ude af Krejbjerg kirke, så de en stor sky komme drivende. Præsten, der skal have været den samme Rødding provst, der gik så meget ord af, og som frelste Randers præst fra den Slemme, sagde, at det var pesten, der kom. 'Men nu vil vi alle sammen gå ind i kirken og bede, at den ikke må komme til os'. Det gjorde de så og det skete, som de bad, for der døde ingen af pest i Rødding og Krejbjerg sogne«.

I andre beretninger beskrives pesten som »en skygge« eller »ligesom et blå forklæde«. Under alle omstændigheder giver sagnene indtryk af pesten som et fysisk synligt fænomen. En ret pludseligt opstået trussel, som man ikke kan forsvare sig imod uden guddommeligt indgriben. Man kan »bede den fra sig«, og da ikke mindst, hvis man har en præst som »Rødding provsten«, der tilsyneladende også er »klog« og endog kan mane – eller i hvert fald skaffe sig af med Fanden.

En mere usædvanlig måde at undgå sygdommen på er gennem et menneskeoffer. Enkelte sagn beskriver, hvordan fattige forældre sælger et barn uvidende om, at køberne har til hensigt at begrave barnet levende og derigennem standse pesten. Den samme tradition findes også i forhold til sandflugt og inddæmning.¹¹

Døden kommer snarlig ...

Det i reglen fatale og hastige forløb i sygdommen kommer også til udtryk i en række sagn, som alle nævner forestillingen om, at den almindelige praksis med at udbryde »Gud velsigne dig!«, når nogen nyser, skulle stamme fra pesttiden.

Meddeleeren Peder Johansen fra Fuldbro Mølle i nærheden af Skanderborg forklarede, at »Der var en pest, der kom sådan med nysen, og når der var nogen, der kunde få sagt: 'Gud velsigne dig!' inden de fik afnossen, så var de frelst, ellers var de dødsens. Deraf kommer det med den skik.« En anden meddeler mente ligefrem, at man døde straks efter, at man var holdt op med at nyse.

Et tredje sagn beskriver et tilfælde, hvor en lille pige, som skulle hente brænde, blev forfulgt af en tyr. Mens hun løb for at undslippe tyren, overfaldt pesten hende, og hun faldt død om. På Hedenstedegnen kunne man fortælle, at »... dem, der gravede grave på Rårup kirkegård,

kunne stå og se, når de kom med et lig ovre ved Klejs by (i samme sogn) og så endda selv komme først i graven, altså førend liget de kom med fra Klejs«. Begge disse sagn giver, således som det ofte er tilfældet i folketraditionen, en gengivelse af et nærmest plastisk optrin, som meget effektivt anskueliggør essensen i sagnets hovedpointe.

Pestbarometre

Almuen havde en stærk tro på skæbnen. Denne indstilling kunne også give en opfattelse af, at der egentlig ikke var megen grund til at tage forholdsregler. Man kunne jo alligevel ikke undslippe sin skæbne, og fik skæbnen ikke sin vilje på den ene måde, så fik den den nok på en anden. Denne synsvinkel gjaldt naturligvis også i forhold til fx pest.

Formålet var ikke nødvendigvis at skaffe sig viden for at kunne afværge sygdommen – det nyttede jo alligevel ikke, hvis nu ens skæbne var at dø af pest. Men viden gav naturligvis mulighed for at være beredt: »I Midtsjælland går det sagn, at folk i den sorte døds dage på forhånd skaffede sig at vide, om den frygtede gæst ville hjemsoge dem. Dermed bar de sig således ad: De skrællede nogle skalotter, som de hængte i en tråd over hovedgårdet. Når løgene så blev sorte, var man vis på, at pesten havde holdt sit indtog i huset.«

Man kunne også forsøge sig med en selvalgt karantæne ligesom tre karle, der murede sig inde i en porthvælving på en gård i Øster-Løgum sogn. Hver ottende dag gik de ud og hejsede et stykke frisk kød op i en stang. I lang tid var kødet sort og fordærvet, når de tog det ned – men en dag var det friskt, og de kunne gå ud. Der lå lig overalt, og de fandt intet andet levende end »ørne og rovdyr«. Det havde åbenbart ikke været deres skæbne at dø af pesten, og de fik fat i en præst fra Aabenraa, som kom og holdt en takkebøn i kirken.

Alt havde sin tid, alt var forudbestemt og ville gå sin gang – med mindre man havde held til at afvende skæbnen ved at øve magi eller påkalde Gud. Gud kunne naturligvis om nogen ændre en ond skæbne. Dette er en forestilling, som kommer til udtryk i »nysesagnene« og i forestillingen om, at man kan bede pesten fra sig. Et andet udtryk for denne tankegang findes måske i beretninger om fx genstande i kirker, som velstående personer har skænket af taknemmelighed over, at pesten gik deres hjem forbi. Andre måder at undgå skæbnen (og pesten) på kunne være gennem brug af amuletter.¹⁵

På gravens rand

En særlig gruppe sagn behandler forholdene under sygdommens forløb. Hovedvægten i disse sagn ligger også på det fatalistiske. Der er i reglen ikke meget at stille op, når først man har fået sygdommen og er begyndt at nyse. En kroniknotits nævner fx, at »I pestens tid blev der gravet grave til de syge, og så blev de lagt på kanten for at platte i graven«.

Noget mere opløftende var den beretning, som Stine Kjærgaard i Ulfborg kunne fortælle: »Oppe ved Lystlund har nok været meget mere bebygget i gamle dage end nu om stunder. Der bliver altid fortalt, at beboerne næsten uddøde i den sorte pest. Man siger, at der døde 18 snese i Ulfborg sogn, men de 15 snese var fra Lystlund gade. Her skal beboerne være uddøde på én mand nær. Han var også dårlig og havde selv tømret sin ligkiste sammen. Idet han nu mente, at han også skulle dø, slæbte han sig hen og lagde sig i kisten. Men ved den bevægelse gik der hul på en pestbyld, og hans liv blev reddet«.

Beretningen om den sidste tilbageværende, der forbereder sin egen begravelse, er et vandremotiv, der genfindes om andre lokaliteter. I nogle tilfælde kommer den syge sig, som i Lystlund gade, i andre holdt prognosen, og vedkommende døde. I et samfund, hvor det var vigtigt at få en ordentlig begravelse i overensstemmelse med sin stand og sognets skik, er perspektivet i at lægge sig til at dø på kanten af sin grav ikke just opløftende. Det er et billede på sygdommens hidsighed, men også en demonstration af dens sociale konsekvenser – udover døden – for den enkelte.

Adam og Eva fra Jylland

Et andet motiv er den voldsomhed, hvormed epidemien raser. Et tilbagevendende motiv er, at stort set alle uddør, og at der er brug for særlige foranstaltninger for atter at få befolket de mange øde gårde og huse: »I Dronninglund (eller Hundslund, hvilket navn endnu bevares i Hundslund marked, som holdes ved Hjallerup kro) uddøde alle beboerne i den sorte pestes tid. Da besluttede kongerne i landet at løsgive alle forbryderne. Disse folk holdt mest af skovegne og tog deres bolig i Dronninglund, deraf kommer det, at folkene der er, som de er (!)«.

Andre sagn nævner tværtimod, at det aldrig lykkedes at genrejse en by eller egn efter pesten. Disse sagn beskriver, hvordan områder, som tilhørerne kender som hede og skov, tidligere har været marker, eller hvordan man kan se spor efter uddøde landsbyer, huse og gamle agerrender.

Det hyppigste sagn om landets genbefolkning handler dog ikke om

røvere, men om overlevende, der finder sammen. Der er tale om et hyppigt genfortalt vandremotiv, som beskriver, hvordan der på en egn eller i et sogn kun er en enkelt karl eller pige tilbage. De overlevende finder hinanden, fordi de fx ser røgen fra den andens skorsten eller finder på at ringe med kirkeklokken for at se, om nogen skulle reagere. I visse tilfælde er der tale om forklaringssagn, der redegør for, hvordan en by har fået sit navn. Fx om en by på Fyn, hvis navn ifølge ét sagn netop stammer fra, at en pige gik op i kirken og brugte klokkerne: »Der var just en eneste karl i live, som hørte det og løb derop, og de blev grumme glade ved hinanden. De giftede sig og tog en gård i besiddelse i Boltinge skov, men byen, hvori de mødtes kaldte de Ringe, og sådan hedder den endnu«.

Den opmærksomme tilhører kunne måske have undret sig over, hvem der viede parret fra Ringe, hvis de var de eneste tilbageværende. Men i andre sagn redegøres der for, at der netop ikke var nogen til at sammenvie de to overlevende, eller at vielsen forrettedes af pigens moder. En anden udgang på sagnet kan være, at det er et meget umage par, som finder sammen, fx en præst og en hyrdekone. En optegnelse fra Gudum, der fortæller, hvordan »Gamle-Per« fra Vendsyssel kommer til Vorbasse og finder sammen med »Skurvet-Mettes datter«, antyder også, at der er tale om et ikke helt almindeligt par. Men meddelelsen slutter: »... og det par skal være vor Adam og Eva her i Jylland«.

... og en ny slægt opstår

Sammenfattende rummer sagnene naturligvis en lang række elementer, som har sin rod i oplevelsen af den konkrete sygdom, dens symptomer og forløb: nysen, mørktplettede udslet og blåfarvning af huden på grund af manglende ilt samt indre blødninger, bylder (inficerede lymfekirtler), sygdommens hastige forløb og den høje dødelighed. Også det fænomen, at man evt. kan undgå smitte ved at isolere sig, og at smitten har svært ved at forcere vand, har traditionen hæftet sig ved. Men derudover indeholder pesttraditionerne en række elementer, som også bør ses i sammenhæng med andre folkelige forestillinger, det gælder fx tanken om, at det er muligt at betvinge sygdommen med hjælp fra så forskellige midler som traditionstræer, fromhed og magi.

Og endeligt rummer sagnene naturligvis også en række indirekte vidnesbyrd om de normer og værdier, som var gældende, når der *ikke* var pest, og alt gik for sig, som det burde. Sagn, som fx handler om situationen, hvor ingen er i live til at begrave den sidste i sognet, eller hvordan overlevende rammes af urimelig grådighed, beskriver et vrangbillede af, hvordan verden bør være. Og endeligt rummer sagntraditionen om pesten en positiv udgang. Når det ser allersortest ud, og der tilsyneladende

Folkemindesamleren Ewald Tang Kristensen i 1890'erne. Dansk Folkemindesamling.

kun er ét menneske tilbage i sognet – det vil sige hele verden – viser der sig en udvej: Kirkeklokker, røgsignaler – eller bare forsynets mellemkomst – forener to tilbageværende. I en nærmest post-apokalyptisk forløsning opstår der af dem en helt ny slægt – hvilket man som genealogisk interesseret efterkommer naturligvis kun kan hilse velkommen.

Hvis man vil undersøge, om slægtens historie kan forbindes med pesttraditioner, er den mest oplagte indgang til traditionsmateriale at undersøge, hvorvidt der fx findes pesttræer i det lokalområde, som anerne kom fra. Det kan ske enten med brug af utrykte kilder i Dansk Folkemindesamling eller ved at anvende trykte kilder, fx Ewald Tang Kristensens »Danske Sagn« eller lignende publikationer. Ewald Tang Kristensen var Danmarks (og måske endda hele verdens) største folkemindesamler.

En lang række af Tang Kristensens indsamlinger er dog som nævnt

også publicerede som kildeudgivelser. Det gælder fx »Gamle folks fortællinger om det Jyske Almueliv« og »Danske Sagn«, der rummer mange tusinde sagn om alverdens emner, heriblandt pesten. »Danske Sagn« har et register over meddelere/optegnere, et topografisk register samt en topografisk nøgle. Alt sammen indgange, der gør det nemt at finde frem til, om der skulle være sagn fra den eller de egne, man er interesseret i. Via meddeler/optegnerregisteret kan man også finde frem til, om man skulle være så heldigt stillet, at en ane har bidraget på den ene eller den anden måde.

Tang Kristensens, og mange andre indsamleres, materiale findes i dag i Dansk Folkemindesamling. Her kan de indledende undersøgelser fx udføres ved at benytte den topografiske og emneinddelte registrant til bl.a. trosoptegnelser. Selv om man ikke er så heldig at finde materiale, der omtaler direkte aner eller slægt, vil traditioner med tilknytning til slægtens lokalområde altid have en vis relevans for slægtsforskeren. Det kan være med til at danne et billede af en forestillingsverden, som måske har været en vigtig komponent i anernes måde at opfatte og forholde sig til verden på.

Summary

The article describes the plague as it was perceived in various forms of Danish folklore. A number of legends describe how the plague arrived in a local area: as a black or blue "cloud" or fog. Others insist that the plague travelled on board a ship and was set free, when an infected (dead) bishop was brought ashore. As soon as the local pastor had performed the burial rites, flesh fell from the bones of the deceased, and the plague began to claim its victims. The traditions have noted characteristic aspects of the disease, such as boils, sneezing and the – usually swift and fatal – outcome.

In order to control the plague and keep it from spreading, a hawthorn tree (*Crataegus*) was planted on the grave of the victims. The procedure was used for human as well as animal graves. Legends usually claim that the disease will be released if the tree is removed, which must therefore never happen.

Although many of the traditions are probably not linked to the Black Death of the Middle Ages, but to more recent epidemic diseases, they are a source which help us understand the values, fears and terrors of the past, as felt by our ancestors.

Noter

1. For en diskussion heraf se fx Brynjulf Alvers klassiske artikel »Historiska sägner och i historisk sanning« i *Tro, sanning, sägen. Tre bidrag till en folkloristisk metodik i urval och med inledning*, 1973, p. 114-134. Heri refereres foruden flere pestrelaterede vandre-motiver også lokale 1800-tals beretninger om, at der i Dejbjerg præstegårdsmose skulle ligge en vogn, lastet med guld. Der var ganske vist ikke guld i Dejbjerg mose, men der var faktisk ikke blot én men hele to vogne, som viste sig at være fra førromersk jernalder. I dette tilfælde rummede en lokal tradition således en »sand kerne«, som rakte endog meget langt tilbage i tiden.
2. Se fx *Bjarne Hodne. Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, 1973. Arbejdet rummer en komparativ analyse, hvor 23 sagn om drab eller lignende voldsomme ugeringer sammenholdes med retslige kilders udsagn om begivenhederne.
3. Skæver: En betegnelse for sygdom hos et barn, der vantrives, fx pga. engelsk syge eller lignende.
4. Se fx Mads Lidegaard: *Danske træer fra sagn og tro*, 1981.
5. Det udslagsgivende er dog ikke nødvendigvis, at der er tale om en tjørn, men om en plante, hvis blomster er hvide. Folketroen kender mange eksempler på, at hvide planter forbindes med død. Fx varsler det dødsfald, hvis der vokser en hvid kål op i nyttehaven, eller hvis en busk pludselig får en hvid rose i stedet for røde. Se fx Jens Kamp: *Dansk Folketro*, B40 og B61, 1943.
6. Fx nævner J.S. Møller i *Fester og Højtider*, 1929 p. 248 forestillingen om at binde feber til en hyldebusk.
7. Navngivne tjørne, se fx V. J. Brøndegaard: *Folk og Flora*, 1987, bd. 3, p. 56.
8. Tjørnen på Skamby kirkegård er bl.a. beskrevet i J.M. Thiele: *Danske Folkesagn*, 1820-23, bd. 2, p. 39. og M. Rasmussen: *Folkesagn og Fortællinger*, 1855, p. 16.
9. Skamby-tjørnen er fx gengivet i: V. J. Brøndegaard: *Folk og Flora*, 1987, bd. 3, p. 63.
10. Biskop Jacob Madsens beskrivelse fra 1590 refereres i: V. J. Brøndegaard: *Folk og Flora*, 1987, bd. 3.
11. Fx *Fynsk Hjemstavn*, 1930, p. 13.
12. Mads Lidegaard: *Danske træer fra sagn og tro*, 1981, p. 145, hvor det angives, at den – i øvrigt anonyme – informant har anmodet om, at træets voksested ikke oplyses.
13. Dette, samt efterfølgende sagn-citater, er gengivet fra Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn*, bd. 4., 1980 p. 556-576.
14. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn*, bd. 4, 1980, p. 573-576.
15. Dansk Folkemindesamling besidder fx en amulet i form af en sammenfoldet seddel, hvorpå bogstaverne I.N.R.I. er skrevet som trylleformel. Amuletten beskytter mod »krig, pestilens og alle smitsomme sygdomme, bid af gale hunde samt ild- eller vands-nød«. DFS: 1993/010.

Pyramiden i Braaby – hvem var Maria?

– birkedommer A.G. Beck og hans familie

Af Margit Baad Pedersen

Med udgangspunkt i en gravsten med en gådefuld indskrift på Braaby kirkegård tegnes et billede af en birkedommerfamilie omkring 1800. Albrecht Gottlob Beck og Maria Michelsen hørte til i miljøet af godsfunktionærer omkring Gisselfeld Kloster, og deres familiehistorie er på mange måder typisk for denne befolkningsgruppe, selv om det gravmonument, birkedommeren satte over sin kone, er helt unikt.

På Braaby kirkegård i nærheden af Gisselfeld står der en pyramide. Det er ikke noget stort og ærefrygtindgydende monument – pyramiden er kun 80 cm høj og er placeret på et fodstykke, der måler 144 x 87 cm og er ca. 20 cm højt. Både pyramidens og fodstykkets sider er riffelhugget, og midt på hver af pyramidens fire sider er der i et glat indskriftfelt hugget et enkelt ord, der tilsammen udgør hele indskriften: »MARIA VAR ALTID DYDIG«. Gravmindet er udført i den hårde faksekalksten, som også går under betegnelsen faksemarmor, og stilmæssigt må det henføres til tiden o. 1800. Pyramider var ikke ukendt i 1700-tallets gravmindekunst, men var langt fra almindelige. Som fritstående monumenter er de af gode grunde yderst sjældne – skal en pyramide virkelig gøre indtryk, skal den have en vis højde, og det kræver plads. En løsning kunne være en stor flad pyramide på en væg som den, Wiedewelt i 1791 tegnede til Bruun Neergaards gravminde i Sct. Bendts kirke i Ringsted. Her flankerer pyramiden en grotte, hvori to sarkofager er placeret.

Braabypyramidens indskrift er usædvanlig knap for sin tid. 1700-tallets gravskrifter udmærkede sig normalt ved en påfaldende ordrigdom. Foruden navn og data blev der givet plads til en lovprisning af den afdødes mange fortræffeligheder samt følsomt formulerede udtryk for de efterlevendes savn, alt sammen i den hensigt at sikre et gunstigt eftermæle. På pyramiden består indskriften kun af fire ord, og den er tilmed anonym – vi får intet at vide om, hvem Maria var, eller hvornår hun levede, og lovprisningen udtrykkes med et enkelt ord: *dydig*. I vore dage ville man ikke i fuldt alvor kalde en person dydig, men i 1700-tallet hav-

Pyramiden med indskriften MARIA VAR ALTID DYDIG set fra nordvest. Kalkstenen, der oprindeligt var gullighvid, er nu noget forvitret og medtaget af alger. Indskriften kan kun læses under gunstige lysforhold. Pyramiden er anbragt syd for kirken ud for koret, men det vides ikke, om det er den oprindelige placering. Foto: Jørgen Pedersen.

de ordet ikke den tvetydige betydning, det har i dag. At karakterisere en person som dydig betød simpelthen, at man tillagde vedkommende alle mulige gode og prisværdige egenskaber.

Men hvem var den altid dydige Maria? Tiden har kastet et glemslens slør over hende, og de forfattere, der omtaler pyramiden – og flere har gjort det, for det er et usædvanligt gravmonument – nøjes med at gengive indskriften, men gør ikke noget forsøg på at identificere Maria.¹

Det kunne jo være så simpelt, at en kvinde ved navn Maria kunne findes i kirkebogens fortegnelse over døde i Braaby sogn omkring 1800. Men en gennemgang af sognets kirkebog gav ikke umiddelbart løsningen. Der er ikke nævnt nogen Maria med en baggrund, der sandsynliggør en tilknytning til et så særpræget gravminde. For en almindelig bondekone eller -pige kan der næppe være tale om, og den lokale historie om den trofaste tjenestepige fra Gisselfeld, som herskabet satte et mindesmærke over, har jeg aldrig fundet sandsynlig.² En blyantsnotits i den

Pyramidens fire indskriftfelter. MARIA vender mod syd, VAR mod øst, ALTID mod nord og DYDIG mod vest. Foto: Jørgen Pedersen.

kirkegårdsprotokol, der blev anlagt i 1916, giver imidlertid et fingerpeg. Her står, at der på kirkegården findes »en ejendommelig Stenpyramide sat som Minde over en Birkedommer, der boede i Braaby, da der var Tingsted her«. En fornyet gennemgang af kirkebogens liste over døde afslørede, at birkedommer Beck i marts 1794 mistede sin 33-årige hustru og en 10 dage gammel søn. Men som det ofte var tilfældet, blev den afdøde kvinde ikke nævnt ved sit eget navn. Birkedommer Albrecht Gottlob Becks hustru hed imidlertid Maria. Det fremgår af kirkebogen, at Maria Michelsen i 1782 blev gift med birkedommer Beck, og at vielsen fandt sted i fiskemesterboligen på Gisselfeld.

Med disse oplysninger var jeg næsten helt sikker på at have fundet den rigtige Maria, men den endelige bekræftelse på, at pyramiden er sat over birkedommerens hustru, dukkede frem et så usædvanligt sted som i et skøde fra 1800, hvor A.G. Beck solgte sin gård ved Braaby. Ifølge skødet lod han et jordstykke inde i selve byen indgå i handelen på den betingelse, at køberen efter Becks død overtog vedligeholdelsen af den gravsten, Beck havde ladet opsætte på Braaby kirkegård med *omskriften* »MARIA VAR ALTID DYDIG«. ³ Der henvises stadig til denne reserva-

tion, når gården handles, senest i 1992, men det sker udelukkende med en henvisning til datoen, og ingen har længere styr på, hvad der gemmer sig bag henvisningen. Menighedsrådet har desuden for længst overtaget vedligeholdelsen af pyramiden.

Maria blev begravet på kirkegården og ikke inde i kirken, hvor personer af stand ellers kunne betale sig til et gravsted indtil begyndelsen af 1800-tallet. Kun jævne mennesker var nødt til at affinde sig med kirkegårdsbegravelser. Den sidste begravelse inde i Braaby Kirke fandt efter sigende sted i 1784, da den gamle læge på Gisselfeld blev stedt til hvile.⁴ Den begyndende accept af kirkegården som et sted, hvor også stands personer kunne lade sig begrave, skal ses i sammenhæng med tidens natursværmeri. Man opfattede nu kirkegården som en have, der gennem de rette planter samt gravmindernes symboler og indskrifter kunne stemme den følsomme besøgende til eftertanke. Begravelser inde i kirkerne blev i øvrigt forbudt af hygiejniske grunde i 1805.

Maria og hendes familie

Maria var kun 33 år gammel, da hun døde. Hun havde giftet sig ind i en embedsmandsfamilie i et godsmiljø, men hendes egen baggrund skal søges i 1750'ernes København. Her boede der en slagtermester ved navn Hans Rasmussen. Han var svineslagter og havde ord for at være en velhavende mand. Vi ved, at han opkøbte svin på Bregentved, og i 1757 forpagtede han desuden fiskeriet på Gisselfeld, dvs. ferskvandsfiskeriet i de fiskedamme, der hørte til godset. Han blev dog foreløbigt boende i København, og da han i 1761 også blev fiskeriforpagter på Bregentved, drev han ligeledes dette fiskeri fra hovedstaden. Året efter forpagtede han tillige avlingen på Bregentved, men nu opholdt han sig mest på Gisselfeld, og i løbet af 1760'erne bosatte han sig fast i Gisselfelds fiskemestergård.⁵

Hans Rasmussen havde en datter ved navn Anne (eller Ane), og hun giftede sig i juni 1758 med hørkræmmer Herman Michelsen, der ejede en gård på Gammel Torv i København.⁶ På det tidspunkt var hun omkring 18 år, og Michelsen var ca. 42. Det viste sig imidlertid hurtigt, at hun havde gjort et dårligt parti. Hendes mand måtte i december 1760 erklære sig konkurs, og gården på Gammel Torv blev solgt, men det var ikke nok til at betale kreditorerne, herunder Herman Michelsens svigerfar. Herman Michelsen selv forsvandt allerede, inden skifteretten den 17. december 1760 forseglede butik og varelager både på Gammel Torv og i den bod, han havde under Børsen.⁷ Anne må have været højgravid, da hun overværede skifterettens beslaglæggelse af sit hjem. Hun flyttede hjem til sine forældre med datteren Karen Kirstine (født 1759), og da

den yngste datter Maria blev døbt den 13. januar 1761, blev det noteret i kirkebogen, at faderen var forhenværende hørkræmmer og bortrejst.⁸ Nu blev man i slagterfamilien bange for, at ikke alene de penge, som Hermann Michelsen skyldte sin svigerfar, samt det lån på 1800 rigsdaler, denne havde kautioneret for, skulle vise sig at være tabt, men at også den arv, Anne til sin tid ville få efter sine forældre, ville ende i konkursboet. I august 1761 fik Hans Rasmussen derfor en kongelig bevilling til, at han eller hans kone kunne sidde i uskiftet bo efter ægtefællen, og når den længstlevende var død, skulle Anne have sin arv som særeje.⁹ Annes mand var åbenbart ikke helt ude af billedet, for det blev bestemt, at hun til sin tid kunne forsørge ham af renterne, så noget tyder på, at hans flugt var sket med familiens vidende og samtykke.

Anne blev boende hos sine forældre og flyttede med dem til Gisselfeld. Her boede de, da den sjællandske landbefolkning i 1771 blev talt (Oederske Efterretninger). I denne tælling blev kun husstandsoverholder anført med navn, men fiskemester Hans Rasmussen gjorde det usædvanlige, at han også nævnte sin datter: »Madam Michelsen, hos mig fiskeriforpagter ved Gisselfeld«, og det blev oplyst, at hun var 30 år og i første ægteskab, men ingen antydning af, hvem og hvor manden var. Det ville selvfølgelig være interessant at vide, hvor Herman Michelsen var rejst hen, og ved at studere hans familiebaggrund lykkedes det at finde ham på Samsø!

Herman Michelsen

Marias far Herman Michelsen var som nævnt hørkræmmer i København, dvs. han handlede med varer som hør, hamp, blå, salt, sild, klipfisk og lertøj – men det viser sig, at også han havde tilknytning til godsmiljøet omkring Gisselfeld. Vi skal dog lidt længere væk for at finde hans fødested. Han blev født ca. 1716 på Fodbygaard ved Næstved. Hans far hed Michel Rasmussen og var sandsynligvis forpagter eller forvalter på gården.¹⁰ I 1729 møder vi Michel Rasmussen som forpagter på Hesede, en hovedgård under Gisselfeld.¹¹ Herman blev i 1733 sat i hørkræmmerlære i København, hvor hans far kautionerede for ham. I 1740 var han udlært, og i 1746 blev han optaget i hørkræmmerlavet som selvstændig.¹²

En af hans brødre var Jeremias Michelsen, der blev forpagter på Rosendal ved Fakse, en anden bror hed Rasmus Michelsen og var i 1730'erne og 40'erne kromand i Karise. Rasmus Michelsen blev senere forvalter på lensgreve Danneskiold-Samsøes gods på Samsø, hvor han flyttede ind i forvalterboligen Ørnslund. Det var ham, der gav husly til sin undvegne bror, som ganske åbenlyst opholdt sig her, for i november

1762 stod »monsieur Herman Michelsen« på Ørnslund fadder ved en dåbshandling i Kolby Kirke.¹³

Herman Michelsen vendte dog tilbage til familien. Da hans ældste datter Karen Kirstine blev gift i Braaby kirke i 1780, skrev både hendes far Herman Michelsen og hendes morfar fiskemester Hans Rasmussen under som forlovere/vidner i kirkebogen. Karen Kristine giftede sig med cand. jur. Georg eller Jørgen Wisloff, som på det tidspunkt var auditor ved husarregimentet i Helsingør.¹⁴

Ifølge folketællingen fra 1787 boede Herman Michelsen og hans kone i fiskemestergården på Gisselfeld hos hendes far, der nu var enkemand, men der er ingen oplysning om Herman Michelsens erhverv. Han var ca. 71 år gammel, selv om folketællingen siger 68. Ved sin død i 1793 anføres han i Braaby kirkebog som »Herman Michelsen paa Gisselfeld«.

Birkedommer Beck og hans familie

Marias mand Albrecht Gottlob Beck var ud af en stor familie. Hans far Thomas Beck (ca. 1705-1759) flyttede til Fyn fra Sydvestjylland, hvor han havde været prokurator. Han blev ridefoged på den fynske herregård Skovsbo og fik samtidig bevilling til at fungere som prokurator på egnen. I 1736 giftede han sig med Else Margrethe From, og året efter tog han den juridiske eksamen for ustuderede og blev exam.jur. Denne uddannelse blev etableret efter oprettelsen af det juridiske fakultet ved Københavns Universitet i 1736. Man måtte hurtigt se i øjnene, at det aldrig kunne lade sig gøre at få embederne ved landets underretter beklædt med juridiske kandidater, hvilket egentlig var hensigten. Dels kunne der ikke uddannes et tilstrækkeligt stort antal kandidater, dels lå aflønningen af disse embeder på et så beskedent niveau, at de ikke var attraktive for de fuldt uddannede jurister. I stedet opfandt man begrebet *dansk jurist* eller juridisk eksamen for ustuderede, og hertil blev der hverken krævet studentereksamen eller et egentligt juridisk studium. Prøven kunne bestås efter et kort kursus, undertiden kun nogle få uger, men mange af de danske jurister havde i forvejen nogen praktisk erfaring, hvilket også gjaldt Thomas Beck, der jo havde fungeret som prokurator.¹⁵ I 1739 blev han byfoged i Middelfart og i 1742 også tolder i byen. Derudover havde han stadig tilladelse til at fungere som prokurator.¹⁶

Sønnen Albrecht Gottlob Beck blev født i 1757 som en af de yngste i en børneflokk på ikke færre end nitten, hvoraf nogle dog døde som børn. Den ældste bror Hans Christoffer From Beck (1737-1793) havde netop afsluttet sit teologiske studium, da faderen døde i 1759. Han trådte nu til og bistod med opdragelse og undervisning af de mindre søskende

Ungdomsportræt af birkedommer Albrecht Gottlob Beck (1757-1825). Portrættet kendes kun i en ældre affotografering foretaget af fotograf Georg Burcharth i Kolding. Bag på dette er identifikationen noteret med kuglepen. Størrelsen på det originale portræt er ikke oplyst, men der er formentlig tale om en lille pastel. Affotograferingen er stillet til rådighed af Aage Varlynge, Helsingør, en efterkommer af birkedommeren. Det er ikke lykkedes at finde et portræt af Maria.

samtidig med, at han fungerede som organist i Middelfart.¹⁷ Efter moderens død i 1772 blev hjemmet i Middelfart opløst, og da boet blev gjort op to år senere, viste det sig, at aktiverne kun androg 346 rigsdaler. De ti brødre fik hver 28 rigsdaler og 5 mark og de tre søstre hver det halve. En afdød søsters datter, Thomasine Lund, fik sin mors arvepart.¹⁸ Arven kunne altså ikke udgøre nogen økonomisk støtte til uddannelse af de yngste søskende, der endnu ikke var kommet i vej, og den yngste bror Frederik fortalte senere, at en gruppe borgere i Odense trådte til og hjalp ham økonomisk, da han gik i latinskolen der.¹⁹

Hans Christoffer From Beck blev i 1775 sognepræst i Braaby og Ulse. Kaldsretten til dette embede lå hos overdirektøren på Gisselfeld, hvis afdøde hustru Nicoline Rosenkrantz var født på Skovsbo. Efter alt at dømme havde hun næret stor hengivenhed for Thomas Becks hustru, som hun må have kendt fra sin ungdom på Skovsbo, og det er sandsynligt, at en søn af Thomas Beck har haft gode chancer for at opnå embede på Gisselfeld.²⁰

Flere af de øvrige i søskendeflokken fra Middelfart flyttede over på den anden side af Storebælt. En bror, Niels Beck, beklædte fra 1769 birkedommerembedet i Bregentved birk og fra 1777 også i Gisselfeld birk.²¹ En tredje bror, Søren Lintrup Beck, var 1778-98 byfoged i Vordingborg, derefter i Nyborg.²² En fjerde bror, Ole Cosmus Beck, blev skibskaptajn i Det asiatiske Compagni og boede i 1770'erne i København. Derfra flyttede han til Køge, hvor han blev omtalt som »overassistent på Kina« eller

»kinafarer«. ²³ Senere flyttede han til Nyborg og etablerede sig som købmand. ²⁴ En femte, Eckart Beck, var auditor og blev i 1805 byfoged og borgmester i Korsør, fire år senere i Slagelse. ²⁵ Søsteren Frederikke Elisabeth blev gift med sognepræsten Poul Wellejus i Herlufmagle, ²⁶ og endelig kom en anden søster, Agathe, til at bo på Falster, hvor hun siden 1768 var gift med godsinspektør Hans Jensen Smidth på Corselitze. ²⁷ Også søskendeflokkens niece Thomasine Lund forlod Fyn. Hun blev kammerpige hos grevinde Danneskiold-Samsøe på Gisselfeld og i 1778 gift med sognepræsten i Nordby på Samsø. ²⁸

Vi ved ikke, hvornår Albrecht Gottlob Beck flyttede til Gisselfeld. Første gang han omtales der, er i 1778, da han var fadder ved en barnedåb i Braaby, hvor en datter af skovfoged Tranberg i Doblerhuset ved Gisselfeld blev døbt. Ved den lejlighed benævnes han »mons. Albrecht Beck på Gisselfeld«, og det kunne tyde på, at han var ansat på godskontoret. Allerede året efter blev han konstitueret birkeskriver i Gisselfeld Klosters birk, og i 1781 tog han den juridiske eksamen for ustuderede og kunne ligesom sin far og mindst tre af sine brødre kalde sig exam.jur. ²⁹ I januar/februar 1782 beskikkedes han som »adjungerende og succederende birkedommer« i Gisselfeld Klosters birk samt i Bregentved Birk. ³⁰ Titlerne indebar, at han skulle varetage embedet for sin syge storebror, birkedommer Niels Beck, og at han havde løfte om at efterfølge broderen, der døde i juni 1782. ³¹

Albrecht Beck og Maria

Da Albrecht Beck omtales første gang på Gisselfeld, var han blandt andet i selskab med den da 17-årige Maria Michelsen, der var gudmor til skovfogedens datter. Med udnævnelsen til kommende birkedommer fik Beck mulighed for at stifte familie, og den 8. februar 1782 blev han viet til Maria ved en ceremoni i hendes hjem, dvs. fiskemestergården på Gisselfeld. ³² I denne periode var der gået mode i hjemmevielser blandt folk uden for bondestanden. Vielsen blev naturligvis foretaget af birkedommerens storebror, sognepræsten i Braaby, og forlovere var godsforvalter Johan Neergaard og forpagter Peter Qvistgaard, begge på Gisselfeld og begge tilhørende det samme sociale lag som brudeparret.

Birkedommeren hørte til en befolkningsgruppe på landet, der var knyttet til godserne, og som i deres levevis skilte sig klart ud fra den store mængde af bønder og husmænd. De kunne som Beck beklæde embeder ved underretterne, eller de var ansat på godserne som forvaltere eller kontorister. Også forpagterne af avlingen på godsernes hovedgårde samt skovridere og gartnere hørte til gruppen, hvorfra nogle medlemmer svang sig op i godsejerstanden. Ægteskaber blev normalt indgået

inden for samme gruppe, og det var også her, man hentede faddere til sine børn. Mændene blev omtalt med deres stilling i godssamfundet + efternavn, og hvis de ikke besad noget embede, blev de tituleret *monsieur* eller *seigneur*, deres hustruer var *madame* og deres døtre *jomfru*. Nogle få opnåede en titel og dermed plads i rangen, som f.eks. godsforvalter Johan Neergaard, der blev kammerråd.

Albrecht Beck og Maria adskilte sig ikke fra så mange andre af deres ligestillede. De var langt fra velhavende, men bestræbte sig efter bedste evne på at leve i overensstemmelse med deres stand. Deres første bolig fik de hos fiskemesteren, men uden mulighed for at føre egen husholdning. De har dog sandsynligvis haft deres egen stue, for birkedommeren kunne stille deres møbler og andre ejendele i pant, da han i sommeren 1782 optog et lån på 300 rigsdaler hos smeden i Vester Egede.³³ Beck havde ganske vist et embede, men penge har han næppe haft mange af, og han måtte tilmed overtage en gæld på 341 rigsdaler, da han tiltrådte birkedommerembedet efter sin afdøde bror.

Birkedommer Becks lån hos smeden i Vester Egede giver indblik i, hvad familien havde af bohave m.m. De ejede nogle få værdifulde ting som f.eks. to temaskiner af kobber, der blev vurderet til 15 rigsdaler, og to spiseskeer og syv teskeer samt en mælkeske af sølv til i alt 12 rigsdaler. Som sædvanligt dengang repræsenterede seng med sengetøj en stor del af hjemmets værdi. Sengestedet med sirtses omhæng, en olmerdugsyne, tre bolsters underdyner, fire puder, tre par fine hørgarnslagner, seks par blågarnslagner og seks pudevår blev vurderet til i alt 90 rigsdaler. De fleste af møblerne, herunder dommerens skrivebord, var af fyrretræ, blandt andet et chatol, der beskrives som mahognifarvet – den træsort familien sikkert havde valgt, hvis de havde haft råd til det. Der var desuden en blåmalet egekiste, et lille egechatol og et egefløjtbord samt en dragkiste af egetræ. Møblernes værdi udgjorde tilsammen 79 rigsdaler. Familien havde også et par køer, og Beck havde måttet anskaffe en hest, for han skulle langt omkring for at passe sine to embeder, hvoraf det på Gisselfeld havde tingstedet så langt væk som i Tybjerg (tolv kilometer i luftlinie fra Gisselfeld).

Birkedommerfamiliens første barn blev døbt allerede i august 1782 og blev opkaldt efter sin oldefar: Hans Rasmussen Beck.³⁴ Med fire generationer under samme tag begyndte der for alvor at være trængsel i fiskemestergården, og det blev værre, da de næste børn kom i hastig rækkefølge: i 1783 endnu en søn, der blev døbt Herman efter sin morfar, i 1784 en datter, der fik navnet Else Margrethe efter sin farmor, og i 1785 Thomas, der blev opkaldt efter sin farfar. Birkedommeren prøvede nu at få vandmøllegården Bæks Mølle stillet til rådighed af Gisselfeld, og

han fremhævede i sin ansøgning om bolig, at det var nødvendigt at have nogle køer og andre små kreaturer, når man skulle bo på landet. Han fik ikke Bæks Mølle, men fik i stedet lov til at overtage den hidtidige lægebolig i Braaby, der var blevet ledig efter lægens død i 1784. Lægeboligen var ganske vist et jordløst hus, men han fik græsning til sine kreaturer på Gisselfelds hovmark.³⁵

Den tidligere lægebolig ligger stadig midt i Braaby. Det er en bindingsværksbygning, men det fremgår af den beskrivelse, der findes af huset fra 1794,³⁶ at det havde en noget anden standard end den, der var almindelig i bønders og husmænds huse på dette tidspunkt. Huset var på seksten fag, hvoraf de fjorten var af bindingsværk og kæmningsværk med fodtømmer på stengrund. Væggene var udmuret med brændte mursten. De to sidste fag havde klinede vægge og blev vurderet langt lavere. Benævnelsen kæmningsværk dækker over en konstruktion, hvor bjælkerne ligger oven på tagremmen i stedet for at være stukket gennem stolperne, som var det almindelige i bøndernes bygninger på dette tidspunkt. Kæmningsværket gav større loftshøjde i stuerne. Huset var indrettet med en stor stue, forstue, dagligstue, fadebur, sovekammer og gæstekammer samt folkestue, køkken, spisekammer, saltekælder og bageovn. En separat bygning på et enkelt fag benævnes *apartementshus* med dør og *indretning*, dvs. et lokum, noget man aldrig fandt ved bøndergårde dengang. I udhusene var der hestestald og vognskur samt tørvehus. Der hørte to brønde til huset.

Børneflokket voksede stadig i løbet af 1780'erne. Der blev født tre drenge i årene 1788-90, men kun den ene, Christoffer From Beck, overlevede. Så fulgte to piger, Agathe Kirstine og Karen, i henholdsvis 1791 og 1793. Den 15. marts 1794 fødte Maria endnu en søn, men denne gang gik det galt, og Maria døde sent samme aften. Den lille dreng overlevede, og den 18. marts 1794 skrev A.G. Beck dødsannoncen, som den 24. marts blev bragt i Kiøbenhavnske Tidender (Berlingske Tidende). Beck mestrede tidens sædvanlige stil, og det lykkedes ham at formulere den lange dødsannonce i én eneste sætning: »Dydens og Retskaffenhedens troe Tienerinde, den ømmeste Moder og kiærligste Ægtemage, min uforglemmelige kiære Kone, Maria Michelsen, behagede Alfaderen ved Døden at bortkalde fra mig og 8 smaae uopdragne Børn i hendes Alders 34te Aar, kort efter at hun var forløst med en Søn den 15de hujus om Aftenen sildig, hvilket for mig og mine Børn høistbeklagelige Dødsfald herved sørgeligst bekiendtgjøres for Paarørende og Venner, forvisset paa, at vores Uhæld opvækker en oprigtig Medlidenhed hos enhver, uden skriftlig Bevidnelse. Braabye, den 18de Martii 1794. A.G. Beck«. Den nyfødte blev døbt Marcus den 26. marts, men døde umiddelbart

efter og blev begravet sammen med sin mor på Braaby kirkegård den 29. marts.

Albrecht Gottlob Becks og børnenes videre skæbne

Albrecht Beck stod i en alder af 37 år som enkemand med syv børn, hvoraf den ældste var knap tolv år. Den næstældste søn Herman blev sendt til Trondheim, hvor birkedommerens yngste bror Frederik Beck dengang var præst og realskolebestyrer.³⁷ Herman blev student der i 1803, hvorefter han begyndte at studere jura i København og tog første del, men hans *omstændigheder* (formentlig pengemangel) førte ham bort fra studiet, og han tog stilling som litterær telegrafist, dvs. han blev ansat ved den optiske telegraf, hvor han på en station havde ansvaret for at modtage og videresende meddelelser. Han kvittede dog ikke juraen helt, men tog 1808 den danske juridiske eksamen. Ved den lejlighed oplyste han, at han havde dyrket *praktisk jura* hjemme hos sin far.³⁸ Herman kom ikke til at bruge sin juridiske eksamen. Han blev landmand, forpagtede en gård under Vemmetofte og døde allerede i 1827, 44 år gammel. De sidste år var han syg, og han skrev selv om sine kår, at han var fattig og havde ni børn. Det lykkedes hans enke at få pension, fordi hendes mand havde været ansat ved den optiske telegraf.³⁹

Thomas kom i skole på Herlufsholm, og efter studentereksamen studerede han kirurgi i København. Han nåede imidlertid ikke at blive helt færdig med uddannelsen, før han i lighed med mange andre halvfærdige kirurger blev ansat i flåden, der under Englandskrigen havde hårdt brug for kirurger, og han tilbragte et par år på Christiansø.⁴⁰ I 1810 vendte han tilbage til København, og året efter giftede han sig med en enke der.⁴¹ Efter et mellemspil i Slagelse, hvor hans ældste søn blev døbt i 1812, blev han forpagter på Lundbygaard.⁴² Allerede i 1815 måtte han imidlertid opgive forpagtningen og flyttede med familien til Præstø, hvor han kom til at arbejde som læge, idet han blev amanuensis for dr. Holtermann i Næstved. Det var ikke helt efter reglerne, for som ikke fuldt uddannet kirurg måtte han egentlig ikke arbejde på egen hånd. Der blev klaget, og et forsøg på at få en midlertidig autorisation mislykkedes. I forbindelse med denne ansøgning oplyste Holtermann i april 1816 over for Sundhedscollegiet, at Thomas Beck ville flytte til Næstved for at overholde reglerne.⁴³ Det er det sidste, vi hører til ham. Ifølge notat i Enkekassen døde hans kone i 1818.⁴⁴ Samme år kom hans to sønner i pleje hos familien, den ældste hos hans far og den yngste hos hans bror Herman. I forbindelse med skiftet efter birkedommer A.G. Beck i 1825 omtales Thomas som den afdøde søn,⁴⁵ men hvor og hvornår han døde er det ikke lykkedes at finde ud af.

De to sidste af brødrene, der nåede voksenalderen, blev landmænd på egnen. Den ældste, Hans, kendes som forpagter på tre af egnens store gårde: Strandegaard, Hesede og Vallø, og tidligere var han forpagter på den fynske herregård Bramstrup. Han giftede sig med sin kusine Else Margrethe fra Fyn og døde som *forhenværende forpagter* i København i 1844.⁴⁶ Christoffer var i mange år forpagter på Rosendal, men måtte fratræde, da han ikke kunne klare sine økonomiske forpligtelser. Siden blev han gæstgiver i Rødby og levede sine sidste år i Slagelse hos en søn.⁴⁷

Den ældste af døtrene, Else Margrethe, blev gift i 1805. På det tidspunkt var hendes far flyttet til gården Christianslund i Vester Egede, og vielsen, der blev foretaget af birkedommerens yngste bror Frederik Beck, fandt sted hjemme, ligesom da hendes forældre i sin tid blev gift.⁴⁸ I 1805 var Frederik Beck kortvarigt i Danmark. Han var i trekvart år stiftsprovst i Odense, men rejste senere samme år tilbage til Norge for at tiltræde embedet som biskop i Oslo. Else Margrethes mand var forpagter på Lindersvold, Hans Christian Prætorius. I 1811 købte han Roskilde Kro ved Herstederne, men den beholdt han kun i fire år,⁴⁹ hvorefter han blev købmand i Køge. Siden flyttede familien til Helsingør, hvor Else Margrethe døde i 1833.⁵⁰

Agathe Kirstine blev gift i Vester Egede kirke i 1811. Også denne gang kunne der hentes en præst inden for familiens kreds, idet brudgommens søster var gift med sognepræsten i Bringstrup.⁵¹ Agathe Kirstines mand var den kun nittenårige søn fra Vibygaard Jørgen Carl Qvistgaard. De nygifte boede først på Christianslund, derefter i birkedommerens tidligere hus i Braaby. På et tidspunkt omtales Qvistgaard som »forhenværende forpagter«, men det står lidt uklart, hvad han egentlig lavede. I 1834 var han toldbetjent i Køge, og senere blev han told- og konsumtionsbetjent i Næstved.⁵²

Den yngste af pigerne, Karen, blev boende hjemme hos sin far, som ikke giftede sig igen, og da hun blev voksen, forestod hun hans husholdning. Hun giftede sig først som 35-årig i 1828, tre år efter sin fars død. Hendes mand var exam. jur. Frederik Christian Ranløv, der havde arbejdet som fuldmægtig hos hendes far. Han blev vistnok senere godsforvalter, men det vides ikke hvor. Som enke boede hun i København.⁵³

Allerede inden Marias død havde birkedommeren fået en af Braabys bondegårde i fæste. I forbindelse med byens udskiftning i 1794 blev gården flyttet ud til den vestlige sognegrænse. Tre år senere fik birkedommeren arvefæsteskode på gården, som nu havde fået navnet Conradsfeld efter Gisselfeld Klosters overdirektør Conrad Danneskiold-Samsøe.⁵⁴ Alene navngivningen viser, at der ikke længere var tale om en alminde-

lig bondegård. Inden udstedelsen af arvefæsteskødet opførte Gisselfeld driftsbygninger på gården, og Beck byggede selv et veludstyret teglhængt stuehus efter at have optaget lån hos godsforvalteren på Gisselfeld.⁵⁵ Beck beholdt ikke Conradsfeld længe. Allerede i 1800 solgte han gården til en af A.G. Moltkes mange sønner. Det er tvivlsomt, om birkedommeren nogensinde nåede at flytte ind på Conradsfeld, for da der blev foretaget folketælling i 1801, boede han stadig i den tidligere lægebolig i Braaby. Kort tid efter flyttede han til gården Christianslund i Vester Egede, som tidligere havde været birkedommerbolig. Lensgreve J.G. Moltke på Bregentved, der jo var en af hans arbejdsgivere, havde netop købt Christianslund, som nu blev stillet til rådighed for birkedommeren. Præsten L.M. Wedel, som besøgte Vester Egede på en af sine rejser omkring 1800, omtaler Christianslund som en stor velbygget gård med en køn have, mange smukke værelser, veldyrkede jorder og en lille skov. Han nævner, at gården har været beboet af adskillige fornemme folk og er et behageligt sted.⁵⁶ Her døde birkedommer Beck den 21. marts 1825.

Albrecht Gottlob Beck nåede at være birkedommer i ikke mindre end 43 år. Det var ikke noget lukrativt embede, og det var almindeligt at bestride flere af den slags embeder for at opnå et rimeligt udkomme. Det gjaldt også Albrecht Beck: Foruden at være birkedommer i Bregentved birk og Gisselfeld Klosters birk blev han birkeskriver begge steder, og han blev også både birkeskriver og birkedommer ved de to små birker Jomfruens Egede og Tybjerggaard.⁵⁷ Derudover havde han forskellige midlertidige opgaver, bl.a. som medlem af administrationskommissionen for baroniet Gavnø i perioden 1816 til sin død.⁵⁸

Men birkedommeren synes livet igennem at have haft en presset økonomi, der var præget af et utal af lån, veksler og nye lån. Han trådte også til og hjalp både sine sønner og i hvert fald den ene svigersøn med lån og kautioner, og det kunne langt fra altid ske uden tab. Flere af sønnerne hørte som forpagtere til den befolkningsgruppe, der blev hårdest ramt af de dårlige tider for landbruget efter Englandskrigen og statsbankerotten, og ingen af dem klarede sig særlig godt. I 1822 fik også hans svigersøn, købmand Hans Christian Prætorius i Køge, alvorlige økonomiske problemer, og birkedommeren købte købmandsgården, dvs. han lånte hele købesummen og lejede gården ud til svigersønnen.⁵⁹ Men en vis optimisme var der dog plads til. Beck havde tre lodsedler, og i 1823 skrev han ned, hvordan han ønskede en eventuel gevinst anvendt efter sin død: Først skulle der afdrages på gæld i boet, derefter skulle resten fordeles mellem hans seks levende børn og Thomas' to sønner.⁶⁰ Desværre kom der ikke nogen gevinst.

Trods økonomisk modgang levede birkedommeren standsmæssigt på Christianslund. Ved sin død i 1825 efterlod han sig et rigt møblement, hovedsageligt i mahogni. Der stod et klaver i en af stuerne, og på væggene hang en mængde billeder.⁶¹ Der blev heller ikke sparet på noget ved begravelsen: Karen Beck bestilte vin og rom i København, et par kransekager i Næstved, en kalkun på Lindersvold, oksekød, flæsk og fisk samt en hel tønde brændevin foruden kaffe og melis samt hvedebrød. Der blev lånt ligvogn på Vemmetofte, og kisten, som Gisselfelds snedker leverede, var rigt udsmykket, bl.a. med billedhuggerarbejde bestilt i København. De malede blikskjolde med navn og data, som man satte på alterstagerne under begravelsen, blev også bestilt i København sammen med sort krepflor og hvidt calicot til at drapere over pladerne. Alt i alt løb de direkte begravelsesudgifter op i 226 rigsbankdaler og 8 skilling, og de afledte udgifter, herunder sørgetøj til Karen og til Thomas' søn, der boede på Christianslund, beløb sig til 58 rigsbankdaler og 5 mark.⁶²

Men birkedommer Beck døde forgældet. Skiftebehandlingen af boet trak ud i hele fem år, for det viste sig vanskeligt at rede alle tråde ud og få adskilt embedets pengesager fra birkedommerens private. Men da skiftet endelig var afsluttet i 1830, viste det sig, at gælden langt oversteg aktiverne, selv om indboet havde indbragt 2.624 rigsbankdaler ved auktion. Boets samlede aktiver var på 9.620 rigsbankdaler, medens gælden løb helt op i 21.689 rigsbankdaler.⁶³ Alle Becks ejendele skulle naturligvis gøres i penge, men hans tøj fik Thomas' to sønner lov til at overtage. Lensgreve A.W. Moltke skulle som hovedkreditor godkende dette, hvilket han gjorde med en bemærkning om, at han anså det for upassende at bortsælge en sådan afdød embedsmands ubetydelige gangklæder, og det var ham ligegyldigt, hvordan de blev fordelt mellem arvingerne.⁶⁴

Pyramiden

Det mest bemærkelsesværdige minde, birkedommer Beck efterlod sig, er den lille pyramide på Braaby kirkegård. Pyramiden er hugget i fakse-marmor, og netop denne slags kalksten blev brudt i den del af Fakse Kalkbrud, som tilhørte Bregentved. Her var man i 1750'erne begyndt at bryde disse såkaldte bloksten, der kunne bearbejdes af en stenhugger, og som bl.a. blev anvendt til talrige prydenstande i haverne på Bregentved og Glorup. Lensgreve J.G. Moltke gav tilladelse til, at birkedommeren fik brudt bloksten til to gravsten. De to gravsten blev hugget af tre af kalkbruddets stenhuggere, men der har sandsynligvis kun været tale om en meget grov tilhugning. Som restprodukt ved tilhugningen kunne der

En stor ligsten af faksemarmor har i mange år ligget som trædesten foran Braaby Kirkes indgang. I 2001 blev den taget op og vendt. Indskriften er slidt af med undtagelse af et enkelt ord i øverste højre hjørne. Stenen har med sin riffelhuggede kant samme stilpræg som pyramidens fodstykke. Den er 162 cm lang, 100 cm bred og 19,5 cm høj. Muligvis A.G. Becks egen ligsten. Foto: Jørgen Pedersen.

føres en favn brudsten (den sort, der blev brugt som bygningssten) til indtægt på kalkbruddets regnskab, og stenbryderlønnen for denne favn sten blev ført til udgift på regnskabet.⁶⁵

De to gravsten, der omtales i kalkbrudsregnskabet, kan være pyramiden og dens fodstykke, men det er nok mere sandsynligt, at hele pyramidemonumentet blev betragtet som den ene helhed, medens den anden er identisk med den lidt større ligsten, der i efteråret 2001 dukkede frem på Braaby Kirkegård efter at have været anvendt som trædesten ved kirkens indgang. Denne sten har helt samme stilpræg som pyramidestenen, men i modsætning til pyramiden synes den at have været forsynet med en indskrift, der har dækket hele stenen. Kun nogle få bogstaver – [DE]N SALIG^E – i øverste højre hjørne er bevaret.⁶⁶ Beck fik måske hugget både den usædvanlige pyramide til Maria og en sten med en mere oplysende indskrift, der siden skulle anbringes på hans egen grav. I forbindelse med birkedommerens begravelse er der ikke bogført udgifter til en gravsten, hvilket bestyrker antagelsen af, at Beck havde sørget for sin egen gravsten samtidig med, at han bestilte pyramiden, da Maria var død i 1794. Godsforvalter Rasmussen nævner birkedommer Becks grav-

minde blandt dem, der i 1860'erne fandtes på kirkegården i Braaby, men uden at oplyse, hvordan det så ud.⁶⁷

Birkedommeren fik uden tvivl Bregentveds stenhugger Peter Willemann til at hugge pyramiden og hans egen ligsten. Der har næppe været andre i nærheden, der kunne udføre arbejdet, og selve skrifttypen stemmer nøje med andre indskrifter, som Willemann har udført. Peter Willemann var tysker og blev ansat som stenhugger i Bregentveds kalkstensbrud i 1773.⁶⁸ Det kan dokumenteres gennem regnskaberne, at han stadig var i arbejde så sent som i 1792, og han døde først i 1801. Som et kuriosum kan nævnes, at han forsøgte at blive skoleholder i Freerslev i 1776, men fik det svar fra lensgreven, at denne skulle besætte sådanne stillinger med *studerte* personer, og at Willemann som udlænding desuden ikke besad de nødvendige færdigheder i det danske sprog – han skrev da også tysk, når han udstedte regninger!

Tilbage står spørgsmålet om, hvorfor Beck valgte en så usædvanlig form på den gravsten, han satte over Maria. Fritstående gravminder var noget forholdsvist nyt på dette tidspunkt. Inde i kirkerne var både ligsten i kirkegulvet og epitafier på væggen af gode grunde flade. Ude på kirkegårdene blev der også lagt flade ligsten. De moderne fritstående monumenter blev som regel placeret op mod en mur eller en hæk og manglede derfor ofte udsmykning på bagsiden. Pyramiden i Braaby er derimod et ægte fritstående monument – man kan kun læse indskriften, hvis man bevæger sig hele vejen rundt om den.

Pyramiden blev opfattet som symbol på evigheden eller som symbol på dyd og standhaftighed, og det er jo sikkert dyden, Beck har haft i tankerne. Pyramiden har også været sat i forbindelse med frimurerne, idet den blev opfattet som oprindelsen til al bygningskunst, men Beck var ikke frimurer. Pyramidens kortfattede indskrift, der er helt rensat for den sædvanlige lovprisning af den afdødes fromme levned, tyder på, at A.G. Beck var fortrolig med oplysningstidens fornufsprægede teologi. Men ad hvilke kanaler en ung birkedommer havde fået denne påvirkning, kan ikke påvises. Ideen til pyramiden kom måske fra stenhugger Willemann. Han arbejdede for Wiedewelt, som stod for det meste af udsmykningen i både Bregentveds og Glorups haver, og som har skabt flere pyramidelignende gravmæler, bl.a. det tidligere omtalte i Sct. Bendts i Ringsted.

Noter

Størstedelen af arkivundersøgelserne til denne artikel blev foretaget i perioden 1995-2000. Siden er internettet med dets genealogiske databaser kommet til, og ikke overraskende viser det sig, at flere slægtsforskere har haft fat i familien Beck, der med de store børneflokke i 1700-tallet har en omfattende efterslægt.

1. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*. Bind 1. 1936. Side 598. Karin Kryger: *Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820*. København 1985. Side 46-47. Ulla Kjær og Poul Grønder-Hansen: *Kirkerne i Danmark. Bind 2. Den protestantiske tid efter 1536*. 1989. Side 117.
2. Nu afdøde klostergartner Christian Thomsen havde hørt historien, da han kom til Gisselsfeld i 1939.
3. Landsarkivet i København. Gisselsfeld Klosters birk. Skøde- og panteprotokol. A. 1771-1814. Fol. 181-84.
4. O.F.C. Rasmussen: *Optegnelser om Gisselsfeld*. Næstved 1868. Side 214.
5. Bregentved godsarkiv (på Bregentved). VII C: 3-8. Kopibøger over A.G. Moltkes skrivelser vedr. grevskabet Bregentved. 1750-62. Her nævnes svineslagter Hans Rasmussen flere gange. Omtalen af ham som en velhavende mand er fra bind 7, side 607. Forpagtningskontrakt vedr. fiskeriet på Bregentved: bind 7, side 293-304. Forpagtningskontrakt vedr. avlingen på Bregentved: bind 7, side 745-75. Oplysningen om forpagtningen af fiskeriet på Gisselsfeld stammer fra registraturen over Gisselsfelds Klosters arkiv (kopi på Landsarkivet i København. Der er ikke adgang til arkivet).
6. Københavns Stadsarkiv. Kopulationspenge 1744-62. Kopulationspenge betalt 29. maj 1758. Nielsen fandt sted i Nikolaj sogn, hvis kirkebog er brændt.
7. Landsarkivet i København. Københavns skiftekommission. Forseglingsprotokol XVIII, 1759-62. Fol. 405-07. Behandlingsprotokol X, 1754-61 og XI, 1761-71, passim. (Sidehenvisninger i Landsarkivets register til behandlingsprotokollen).
8. København Vor Frue sogns kirkebog: Karen Kirstine døbt 14.6.1759. København Nikolaj sogns kirkebog: Maria døbt 13. januar 1761.
9. Rigsarkivet. Danske kancelli. Sjællandske registre. 1760-61. Fol. 608-09. Nr. 390.
10. Fodby sogns kirkebog begynder først 1721. Dog er præstens egne børns dåb ført ind fra 1710, og i 1715 er Michel Rasmussen fra Fodbygaard fadder til en af dem. Da Herman Michelsen blev indskrevet som lærling hos en hørkræmmer i København i 1733, anføres det, at han er født på Fodbygaard, er søn af Michel Rasmussen og 17 år gammel (Københavns Stadsarkiv. Hørkræmmerlavet. Drengenes indskrivningsbog 1726-67, side 42-45).
11. Braaby sogns kirkebog. Forpagter på Hirsset (=Hesede) Michel Rasmussen er i 1729 fadder til forpagteren på Gisselsfelds søn.
12. Københavns Stadsarkiv. Hørkræmmerlavet. Svendenes indskrivningsbog 1724-1861. Under 13.6.1740. Hørkræmmerlavet. Protokol over indskrevne laugsmedlemmer 1735-1861. Under 30.11.1746.
13. Kolby sogns kirkebog. 11. november 1762.
14. H. Hjorth-Nielsen: *Danske prokuratorer med kongelig bevilling 1660-1869*. København 1935. Side 351.
15. Ilsøe, Grethe: *Juridisk eksamen for studerede. Kollektiv biografi af 1. kandidatgeneration (eksamensårgangene 1736-65)*. I: Personalhistorisk tidsskrift. 1985. Side 111-48.
16. H. Hjorth-Nielsen: a.a. side 31. Eiler Nystrøm: *Christian Frederik v. Beck og hans slægt*. København 1907. Note side 64-65, hvori gøres rede for, at Thomas Beck ikke er af samme slægt som Chr. Frederik v. Beck. Landsarkivet i Odense. Middelfart byfoged. Skiftedokumenter 1643-1775. Skifte efter Thomas Becks enke 1772-73. Heri bl.a. Thomas Becks eksamensbevis fra 1737.
17. Braaby sogns kirkebog 1723-1814. Side 139-144 har sognepræst Andreas Teilmann i 1847 skrevet om tidligere præster i embedet, herunder pastor Beck.
18. Ovennævnte skifte efter Thomas Becks enke (note 16).
19. *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religion*. 1805. Side 329-39. Heri biografi over Frederik Julius Beck i forbindelse med hans indsættelse som biskop i Oslo i 1805.
20. Brev i skifte efter Thomas Becks enke (note 16).
21. A. Falk Jensen og H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736-1936. Candidati politici 1852-1936. Candidati actuarii 1922-1936*. Bind 1-5. 1954-59.
22. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
23. København Helligånd sogns kirkebog. En søn (Johan Thomas) døbt 21.7.1779. Køge sogns kirkebog. En søn (Hans Gotfred Beck) døbt 12.7.1782. Folketælling 1787. Sønder Dalby sogn. Faxe herred. Præstø amt. Hos sognedegn Møldrup er flere børn indlogeret som privatelever, herunder en søn af Ole Cosmus Beck.
24. Folketælling 1801.
25. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
26. Folketælling 1801, Herlufille by i Herlufimagle sogn, Tybjerg herred, Præstø amt.
27. Wilhelm von Antoniewicz: *Danske patricierslægter*. Bind 1. 1956, side 171-72.
28. Braaby sogns kirkebog.
29. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
30. Landsarkivet i København. Sorø Amts Retsbetjentarkiver. Registratur.
31. Haslev sogns kirkebog. Birkedommer Niels Bech af Statuf begravet 7. juni 1782.
32. Braaby sogns kirkebog.
33. Landsarkivet i København. Gisselsfeld birk. Skøde- og panteprotokol. A. 1771-1814. Fol. 10-11.
34. Alle børnene døbt i Braaby kirke, jfr. kirkebogen. I forbindelse med et foredrag i 1998 om pyramiden og familien Beck kom der hen-

- vendelse fra efterkommere af landinspektør Andreas Woll Schønning og hans kone Sophie Frederikke Beck i Braaby. I denne familie mente man, at Sophie Frederikke Beck var datter af birkedommer A.G. Beck. Det er imidlertid ikke tilfældet, men alle forsøg på at finde hendes herkomst har hidtil været forgæves. Schønning og hans kone blev viet i Aversø i 1800, og birkedommer Beck var den ene af forloverne, ligesom han blev lavværge for Sophie Frederikke Beck, da hendes mand døde i 1813.
35. Landsarkivet i København. Gisselsfeld Klosters Arkiv. Sager vedr. Gisselsfeld Klosters administration. 1783-97. Pakke B.
 36. Landsarkivet i København. Gisselsfeld Klosters birk. Brandtaxationer. 1793-99.
 37. Frederik Julius Beck blev senere biskop i Oslo, jfr. note 19.
 38. Rigsarkivet. Københavns Universitet. Retsvidenskabeligt fakultet. Petita til juridisk eksamen.
 39. Spjellerup sogns kirkebog. Om de fattige kår: Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skiftedokumenter 1830. Birkedommer Becks bo. Bilag 98. Om pension: Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
 40. Marcus Christian Beck: *En københavnsk grosserer's ungdomserindringer 1787-1816*. 1910. Genoptryk 1968. (Memoirer og Breve, 12). Side 169 og 180. Thomas Beck omtales i forbindelse med et mytteri på Christiansø i august 1809.
 41. Trinitatis sogn. Kirkebog. Viet 6.11.1811, nr. 160. Thomas Becks kone var Maren Birgitte Lassen, født 1774.
 42. Slagelse, Sct. Mikkel's sogns kirkebog: Sønnen Albrecht Gottlob Lassen Beck døbt 1.8.1812. Lundby sogns kirkebog: sønnen Hans Marius Beck fremstillet i kirken 21.4.1815.
 43. Rigsarkivet. Sundhedsstyrelsen. Journalsager 1815. J.nr. 54 og 113.
 44. Set i databasen på hjemmesiden www.fogsgaard.org. Dødsstedet oplyses ikke, og det er ikke lykkedes at finde ud af, hvor familien boede i 1818, eller om Thomas Beck levede på dette tidspunkt.
 45. Jfr. også note 60.
 46. Almindeligt Hospital. København. Kirkebog. Dødsfald nr. 231. 19. 9.1844
 47. Slagelse Sct. Mikkel. Kirkebog. Dødsfald 1.7.1869.
 48. Vester Egede kirkebog.
 49. *Trap Danmark*. 5. udg. Bind 5, side 991.
 50. Helsingør Sct. Olai. Dødsfald 18.12.1833.
 51. S.V. Wiberg: *En almindelig dansk præstehistorie*. Genoptryk. 1959-60. Under Bringstrup og Sigestered pastorat.
 52. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a. Qvistgaard er omtalt under sin svigersøn, Stephan Peter Hansen.
 53. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
 54. Landsarkivet i København. Gisselsfeld birk. Skøde- og panteprotokol. A. 1771-1814. Fol. 81-84.
 55. Landsarkivet i København. Gisselsfeld Klosters birk. Brandtaxationer. 1793-99. Conradsfeld takseret 1797.
 56. L.M. Wedel: *Indenlandske Reise igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser*. Bind 2. Odense 1806. Side 2.
 57. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: a.a.
 58. P. Jensen: *Gavnø*. 1902. Side 182.
 59. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skiftedokumenter 1830. Birkedommer Becks bo. Bilag 9b og 17 b.
 60. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skiftedokumenter 1830. Birkedommer Becks bo. Unummereret bilag.
 61. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skifteregistreringsprotokol 1821-29. Fol. 126 ff.
 62. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skiftedokumenter 1830. Birkedommer Becks bo. Bilag 23.
 63. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skifteprotokol 1830-32. Fol. 31.
 64. Landsarkivet i København. Tybjerg herred. Skiftedokumenter 1830. Birkedommer Becks bo. Bilag 99.
 65. Landsarkivet i København. Bregentved godsarkiv. Godsregnskab med bilag. 1795 (VI M2). Heri regnskab for Fakse Stenbrud 1795. Ifølge regnskabsnotiserne er gravstenene brudt i 1794.
 66. I Danmarks Kirker. *Sorø Amt*. Bind 1. Side 596 omtales denne gravsten. Det anføres, at årstallet 1730 [!] er det eneste af indskriften, der kan tydes.
 67. Rasmussen: a.a. side 317.
 68. Arne Majvang: *Haslevs historie*. Bind 2, Bregentved. 1972. Side 121.

Margit Baad Pedersen, født 1946. Mag.art. i europæisk etnologi. Har som leder af Haslev Museum 1983-1999 bl.a. beskæftiget sig med stationsbyhistorie samt i forbindelse med registrering af bevaringsværdige gravminder også med kirkegårdenes kulturhistorie. Har bl.a. udgivet: *Huse af kalk. Kalksten fra Fakse som lokal bygningssten*. 2005. Adresse: Dyssevej 30, Vester Aaby. 5600 Faaborg. E-post: margit.baad@mail.dk.

Pensionatets historie i Danmark fra 1880-1960

Af Mette Tapdrup Mortensen

Denne artikel præsenterer nogle foreløbige resultater fra et igangværende ph.d.-projekt ved Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet og Den Gamle By i Århus. Projektet undersøger boligmuligheder for enligt stillede i danske byer i perioden 1880-1960. En af mulighederne var at bo på pensionat, og det er forfatterens håb, at læserne af Personalthistorisk Tidsskrift kan bidrage med yderligere viden om pensionatets historie.

»Pensionat«. I dag et forældet ord, der smager af klunkemøbler, tantefrisurer og mærkelige ugifte eksistenser. Men i perioden 1915-1950 var der i gennemsnit ca. 350 pensionater opført i rubrikken »pensionater« i den årlige udgave af Kraks Vejviser for København.¹ Tilsvarende fandtes i mange af landets provinsbyer pensionater, der tilbød middag og/eller værelser til mennesker, som typisk var enligt stillede, det vil sige en broget gruppe af unge (ugifte eller forlovede), midaldrende (der havde udskudt eller fravalgt ægteskab) og ældre (enker, enkemænd og ugifte).

Denne artikel vil fokusere på de københavnske pensionater, fordi fænomenet var mest udbredt i hovedstaden.² Her blev »Foreningen af københavnske Pensionater« stiftet i 1905. Den bestod i hvert fald frem til anden verdenskrig, og udgav i perioder et medlemsblad.³ I 1920'erne og 1930'erne, hvor antallet af pensionater i Kraks Vejviser var størst, hed formanden fru Mathilde Behrens. Hun drev selv et pensionat på Gl. Strand i København, og i anledningen af hendes 40 års jubilæum i 1945 skrev en journalist: »I mere end en Menneskealder har Fru Mathilde Behrens indsnuset Duften fra Kanalernes Brakvand og Fiskekassernes ramme Saltvands-Parfyme – en krydret Atmosfære, der fortsætter helt op ad Trappen til hendes landskendte Pensionat. Hundreder af kendte Ansigter og anonyme Personligheder har i Aarenes Løb boet i hendes Stuer«.⁴

De mest aktive medlemmer i pensionatsforeningen var, som fru Behrens, indehavere eller bestyrere af store, velrenommerede københavnske pensionater, og formålet med en forening var at højne standarden i 'pensionatsstanden'. I erklæringen om at højne standarden lå en impli-

cit kritik af de mange kvinder i København, der i korte eller længere perioder havde logerende og/eller kostgængere. De mere etablerede værtinder mente nemlig, at husmødrene var med til at give standen et tvivlsomt ry. I pensionatsbladene var der mange skrivelser om, hvad et rigtigt pensionat var, med et stærkt fokus på det erhvervsmæssige i driften som gennemgående. Ved at fremhæve, at det var en forretning båret af en professionel tilgang til faget, og at det var en fuldtidsbeskæftigelse for mere end én person, kunne de veletablerede pensionater adskille sig fra de husmødre, som forsøgte sig i branchen. Sammenblandingen af hjem og marked var på en gang pensionatets varemærke, men samtidig et paradoks, der havde betydning for den måde, pensionater blev omtalt på i offentligheden. I sammenligning med hoteller var der f.eks. en hel anden forventning til hjemlig service i et pensionat, og det var samtidig mangelen på samme, der var temaet, når middagsbladene gik i kødet på den københavnske pensionatsstand.⁵

De pensionater, der enten var opført i en vejviser, var medlem af pensionatsforeningen, eller havde en annonce i et dagblad, var ganske rigtigt kun den synlige del af markedet. I en by er der altid en strøm af mennesker, hvis ophold kun er midlertidigt, og som derfor er på udkig efter et nemt sted at bo. Derfor var logerende og pensionærer et hyppigt forekommende fænomen i første halvdel af 1900-tallet. Det var typisk unge mennesker i 20'erne, der endnu ikke var gift. Lige såvel som deres ophold på forskellige adresser i byen ofte var kortvarigt, var opholdet i singletilværelsen – eller forlovelsen for de fleste også kun en periode. I den periode havde de brug for midlertidige steder at bo, og kan ses som løs kapital i bevægelse. Hvad enten de organiserede damer i pensionatsforeningen syntes om det eller ej, kunne pensionærer være en enkel løsning på forskellige problemer, f.eks. økonomiske, hvilket var tilfældet for familien Andersen på Amager.⁶

I 1908 satte fru Andersen et skilt op i vinduet på en lejlighed i Holmbladsgade: »Pensionat, Middagsmad eller fuld Kost«. Bag skiltet lå historien om en snedker, som var blevet arbejdsløs, en familie på fem, der måtte flytte til en mindre lejlighed, og en hustru, der nu igen gjorde, hvad hun før havde gjort: forsørgede familien ved at udvide husstanden med betalende gæster. Pensionatet blev hurtigt en succes, for jernstøberiet og slagteriet på samme gade havde masser af sultne medarbejdere. En større lejlighed, på samme gade, blev fundet, og 35 pensionærer blev hver dag bespist, men kun to af dem boede hos familien. Den arbejdsløse snedker skrællede nu kartofler og gulerødder, mens børnene udbragte middagsmaden til ældre pensionærer, der ikke var mobile.

Et andet eksempel på en pensionatsindehaver, der ikke var opført i

Kraks Vejviser og højst sandsynligt heller ikke havde annoncer i dagblade, var Kirstine Rasmussen født 1871 i Viborg.⁷ I 1892 fik hun plads i København, hvor nogle af hendes søstre allerede boede: »Jeg havde blandt andet taget plads i Pensionat for at sætte mig ind i disse forhold«. Hun havde forskellige pladser, indtil hun i 1917 fik en lejlighed sammen med sin søster, der var danseskolelærerinde: »vi havde et par Logerende, som boede hos os i nogle Aar, og jeg fik flere Spisegæster, det var svært nok, der var jo den 1ste Verdenskrig, der var vanskelig med mange Ting, og selv om den hørte op, var der stadig Krig i alt, saa slide i det maatte jeg, men det var dog et Hjem.»

Søsteren døde i 1927, men Kirstine Rasmussen fortsatte pensionatet: »de samme Logerende blev boende endnu ca. 5 Aar. De blev gift om-trent samtidig, saa skulde jeg have nye. Jeg fik igjen to der boede hos mig nogle Aar.« Men tiderne var blevet dårlige for udlejning i ældre ejendomme, bl.a. fordi der var kommet nye moderne lejligheder med centralvarme, varmt vand og vaskekumme. Det kunne Kirstine Rasmussen ikke konkurrere med og stoppede derfor med at have pensionærer i midten af 1930'erne: »Jeg var da ogsaa blevet en del ældre nu, saa jeg holdt op med Pension. Jeg havde slidt, men var dog ikke heel slidt op«.

Fra de to ovenstående eksempler vil jeg fremhæve to pointer. Den første er, at pensionatet var en udvej på forskellige situationer, der havde det tilfælles, at de handlede om at forbedre en levesituation. For familien Andersen var pensionatet en løsning på en økonomisk krisesituation. For Kirstine Rasmussen og hendes søster var det et svar på ønsket om at få sit eget. Kirstine Rasmussens erhverv var husholdning og efter at have forestået det for andre i 25 år, gjorde hun det nu for sin søster, sig selv og et par andre – men det var hele tiden hendes eget hjem.

Den anden pointe er, at det var meget almindeligt, at et pensionat havde langt flere spisende end boende pensionærer. Måltidet var nemlig ofte en større kilde til indkomst end selve udlejningen. Derfor var det tiltagende antal kantiner, marketenderier, cafeterier etc., der fra 1920'erne og frem overtog mange af pensionatets kunder, en af de faktorer, der gjorde det svært at drive et økonomisk rentabelt pensionat.

At det var fru Behrens, fru Andersen og frk. Rasmussen, der drev pensionat, var ikke nogen tilfældighed: ni ud af ti danske pensionater blev drevet af en kvinde, heraf de fleste enker eller ugifte.⁸ Netop kvindernes dominans på området var temaet for en mandlig lederskribent i det første nummer af det føromtalt pensionatsblad i 1905. Han skrev bl.a., at hovedparten af pensionaterne i København var en biforretning for husmødre og forudså, at foreningen havde en stor opgave forude: »Det siger sig selv, at det er forbundet med store Vanskeligheder at reformere end-

sige forbedre en Stand, hvis Udøvere rekrutteres fra saa højest forskelligartede Samfundslag, som Tilfældet er med de Damer, der her i Kjøbenhavn leder Pensionaterne.«⁹ Ifølge skribenten var det største problem, at selv om kvinderne var gode nok til den husmoderlige del af ledelsen, var de langt dårligere end mænd, når det kom til økonomi og regnskab.

Skribentens påstand var selvfølgelig udfordret af det faktum, at langt de fleste pensionater mere eller mindre succesfuldt blev drevet af en kvinde. Og at fokusere på økonomisk indtjening som succeskriterium var også at forpasse den væsentlige pointe, at kvinder, der drev pensionat, ikke nødvendigvis selv brugte økonomisk indtjening som succeskriterium. For nogle af dem var det måske vigtigere at skabe et rart og populært hjem – både for sig selv og for deres pensionærer. Kirstine Rasmussen er et eksempel. Når hun skriver om »dårligere tider« som årsagen til at lukke pensionatet, kan det tolkes økonomisk, men ligeledes kulturelt i den forstand, at fænomenet ikke længere havde samme berettigelse som boligform. At drive et pensionat var ikke bare en forretning – det var en levemåde.

Pensionatsværtinder havde både i samtiden og i eftertiden et noget blandet image både i erindringer, i medier og i fiktion. Vekslede fra det hyggeligt omsorgsfulde over det uengagerede sløsede til det mandhaftigt kontrollerende. Den huslige service, der blev tilbudt, og som på mange måder mindede om moderlig omsorg, blev forvekslet med omklamring og blev latterliggjort. Forsøget på at opretholde en vis moralsk standard kunne også ses som utidig indblanding eller jomfrunalsk snerpethed. Og at være både omsorgsfuld og servicerende og samtidig husstandsoverhoved var modsætningsfyldt. Ligeledes kunne forsøget på at holde prisen for kost og logi nede tolkes som nærighed. Det er i øvrigt interessant, at mange af stereotyperne om pensionatsværtinder og livet på et pensionat også findes i litteratur på den anden side af Atlanten i 1800-tallet.¹⁰

Et stereotypt billede var det, for i virkeligheden var der selvfølgelig mange forskellige slags pensionater med ligeså mange forskellige værtinder. Men hvorfor boede folk overhovedet på pensionat? Bl.a. fordi en by med et stigende antal funktionærer og job i servicefag havde brug for boligtyper, der passede til enligt stillede mennesker med lange arbejdsdage. Mennesker, der ikke havde råd til eller mulighed for egen bolig og derfor heller ikke havde nem adgang til selv at lave mad: kontorfunktionærer, telefonistinder, ekspeditricer, lærere og lærerinder o.s.v. For dem kunne pensionatet være en løsning – om end ikke altid elsket så i hvert fald et, der dækkede vigtige behov for en tid. Netop at sige noget om, hvem der boede på pensionaterne, er vanskeligt, fordi mange kun opholdt sig midlertidigt.¹¹ Men fra folketællinger og Kraks Vejviser er det

muligt at finde nogle oplysninger. F.eks. var der omkring 1880 i Blaa-gaardsgade to pensionater, der udelukkende havde arbejdere som kunder. Samme år lå der på Frederiksborggade 50, 4 sal. et pensionat, hvis beboersammensætning var som følger, alder i parentes:¹² Cecilie Frederikke Proschowsky (51), fraskilt pensionatsbestyrerinde, Ebba Anna Gissella Proschowsky (20), bestyrerindens ugifte datter, Henriette Elisabeth Winzer (64), enke, der lever af livrente, Louise Simmelhag (35), ugift, hvis erhverv desværre er ulæseligt, Marie Elisabeth Markussen (54), enke efter læge, der lever af formue, Vilhelm Johannes Ambrosius Markussen (20), stud.jur, Thora Vilhelmine Krüger (32), ugift lærerinde, Sophie Hedevig Utke (24), ugift lærerinde, Johanne Marie Utke (19), ugift lærerinde, Hans Anton Magnus Skjold (24), ugift kontorist, Erik Petersen (27), ugift handelsbogholder, Karl Kvide (22), ugift. Derudover to kvindeligt tyende og en mandlig kusk. Altså et middelstandspensionat.

Et eksempel på et mere homogent pensionat med arbejdere fra samme arbejdsplads lå på Sønderboulevard i begyndelsen af 1900-tallet. Her boede Niels Pedersen født 1875 med sin hustru.¹³ Parret fik et pensionat i en fireværelses lejlighed, og med nærheden til den nye godsbanegård var det nemt at leje ud til hans arbejdskammerater: »min Hustru maatte jo være med til at arbejde ved siden af, ellers kunde vi ikke klare os, og den Gang fik Konerne ikke meget for deres Arbejde. En Storvask der strakte sig fra Kl 7 om Morgenen til 7 Aften, og der blev betalt 150 Øre og Kosten, saa det var jo et haardt Slid for en Kone.« Pensionatet var altså en bedre løsning end at vaske, men stadig et hårdt slid med 22 pensionærer på kost og enkelte med logi – heldigvis fik konen en pige til at hjælpe sig.

Ovenstående var en smagsprøve på det større forskningsprojekt, som forfatteren er i gang med. Det overordnede perspektiv er at undersøge, hvordan måder at bo på og bo sammen på har forandret sig i perioden – med fokus på den del af befolkningen, der for en periode eller hele livet var enligt stillede. En af de bemærkelsesværdige forandringer var velfærdsstatens fokus på kernefamilien og dens udbredelse som den 'normale' levemåde. Samtidig har velfærdsstatens sociale reformer og sikring af f.eks. boliger til ældre og studerende haft betydning for pensionaternes forsvinden. Velfærdsstaten overtog simpelthen forpligtelsen til at finde bolig til nogle af de grupper, der ellers ville finde hjem på et pensionat.

Efterlysning

Kildemateriale til enligt stillede måder at bo på i byen – f.eks. på pensionat – er ikke mangfoldig. Derfor har jeg brug for hjælp.

Jeg vil gerne i kontakt med både mennesker, der selv har boet på pensionat eller på hotel i en længere periode, har spist på et pensionat eller et hotel, er kommet der som gæst eller måske selv har haft et pensionat. Det kan være over hele Danmark.

Jeg er også interesseret i andenhandsberetninger. Selv om du ikke har boet der, så har måske en af dine forældre, bedsteforældre, en onkel eller tante eller andre, du har hørt om.

Jeg vil desuden gerne i kontakt med alle, der kan bidrage til pensionatets kulturhistorie. Man kan sige, at jeg leder efter erindringsspor. Det kan være både små og store, f.eks. vil jeg også gerne have tip til romaner og film, der enten har pensionatet som tema, eller hvor det bare indgår som boform for nogle af de medvirkende.

Noter

1. Rubrikken blev indført i 1905, hvor der kun var opført 65 pensionater, men allerede 10 år senere i 1915 var der ca. 430. Inden da kunne pensionater findes i navne- og gaderegistret.
2. Det overordnede projekt interesserer sig også for fænomenets udbredelse i danske provinsbyer – i særlig høj grad Århus.
3. Foreningen og bladet skiftede navn flere gange i perioden 1905-1939. Bladet udkom hver 14. dag eller månedligt, alt efter hvor aktiv den siddende redaktør var. Bladet udkom kun i perioderne: 1905-1907, 1921-1939. Fra 1929-1932 var der en konkurrerende forening med eget blad, og denne forenings hovedformål var at interessere sig mere for provinsen.
4. Walter Schwartz, 'Pensionatet skal være et Hjem', *Politiken*, 2. februar 1945.
5. Se f.eks. Ekstra Bladet 7.-14. november 1922.
6. Selmi Andersen, 'Erindringer fra Amager', *Historiske Meddelelser om København*, 1994, s. 189-219.
7. Nationalmuseet, NIHA, Husvæsen 5, nr. 784.
8. Navnet er opdigtet, men kendt af forfatteren.
9. Dette kan bl.a. ses ved at gennemgå tal fra erhvervstællingen i 1935, der havde pensionater med som kategori. *Statistisk Tabelværk*, 5. række, litra A, nr. 21, 1939, erhvervstællingen 1935. For de originale indleverede skemaer se: Rigsarkivet, 1308, Danmarks Statistik. Erhvervstælling 1935. Detailhandel 76b-76d. Hele landet m.m. 28. maj.
10. *Pensionatet*, nr. 1, 15. november 1905.
11. Et klassisk eksempel er Thomas Butler Gunn: *The Physiology of New York Boarding Houses*, 1857, der er en humoristisk-satirisk fremstilling på baggrund af forfatterens egne erfaringer med at bo på pensionat.
12. Pensionater måtte ikke tage kunder ind for mindre end en uge. Dette var for at undgå konkurrence med byens hoteller.
13. Ifølge Kraks Vejviser for København 1880.
14. Nationalmuseet, NIHA, Arbejdsmand 10, nr. 160. Navnet er opdigtet, men kendt af forfatteren.

Mette Tapdrup Mortensen født 1975 er indtil februar 2010 ph.d.-stipendiat ved Dansk Center for Byhistorie, der er et samarbejde mellem Aarhus Universitet og Den Gamle By i Århus. Har tidligere skrevet artikler om Peder Madsens Gang i København: Mette Mortensen: »Hvor er kvinderne henne?«, *Arbejderhistorie*, nr. 2-3, 2006, s. 1-20. Mette Mortensen: »Familien Holm i Peder Madsens Gang«, *Personalthistorisk Tidsskrift*, nr. 1, 2005, s. 1-23. Mette Mortensen: »Et skjul for al slags elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne«, *Historiske Meddelelser om København*, nr. 97, 2004, s. 52-76. Adresse: Ydunsvej 13, 8230 Åbyhøj, email: hismem@hum.au.dk.

50 år som arkivgæst

Af Svend Jacobsen

Den rent praktiske måde at dyrke slægtsforskning på er ikke den samme i vore dage som for 50 år siden, ikke mindst er forholdene som arkivgæst meget anderledes. Forfatteren, som har været aktiv slægtsforsker siden 1958, causerer her lidt over udviklingen i løbet af perioden ud fra personlige oplevelser.

De første besøg

Engang i 1958 – jeg husker ikke præcis hvornår – besøgte jeg et arkiv for første gang. Dette første besøg blev efterfulgt af mange, vel efterhånden godt 3000 besøg, så netop i år – 50 år efter – føles det naturligt at lade tankerne glide tilbage og fundere over, hvad man har oplevet, og hvad der er sket i løbet af denne årrække. Betragtningerne er rent subjektive, så andre kan sagtens have haft helt andre oplevelser, ligesom jeg selvfølgelig kan huske forkert med hensyn til enkelte konkrete facts.

Det var en noget nervøs gymnasieelev, der en forårsdag i 1958 begav sig ind ad den tunge dør til Rigsarkivets bygning i Slotsgården i København og gik op ad vindeltrappen til 1. sal og ind i det smukke forrum med våbenskjoldene. Formålet med besøget var at se en folketælling fra Ågerup Sogn ved Holbæk fra 1880, hvor jeg vidste, at min morfar havde boet som en lille dreng med sine forældre, og jeg ville finde ud af, hvor disse var født.

Det var svært at forberede sig på forhånd, for der var ikke mange hjælpemidler dengang. Slægtsforskernes bibel var Fabritius og Hatts håndbog,¹ den eneste bog om slægtsforskning, der fandtes, og den havde jeg nærlæst flere gange. Det var og er en fremragende bog, men uanset hvad man i øvrigt kan mene om denne bogs fortræffeligheder, så kan man ikke sige, at den giver nogen praktiske anvisninger på, hvordan man gør, når man f.eks. skal bestille en bestemt folketælling. Men på en eller anden måde fandt jeg da ud af, at man på bestillingssedlen skulle angive sogn, herred og amt, og derefter blev der så hentet et læg frem med folketællingslisterne fra 1880 fra Ågerup Sogn, lagt ind i brunt karpapir.

Senere fulgte så det første besøg på det sjællandske landsarkiv, hvor

man på den væsentligt mindre læsesal satte sig ved et af de to lange borde og på må og få udfyldte en lille kvadratisk lap affaldspapir, som brugtes som bestillingsseddel. Endnu mindre var læsesalen på Landsarkivet i Viborg, som jeg besøgte første gang i sommerferien 1960. Den lå i stueetagen i villaen ved siden af den meget smukke arkivbygning.

Fremdeles var det jo sådan, at der ikke var mange hjælpemidler, når man sammenligner med vore dages talrige publikationer med praktiske anvisninger, vejledningsfoldere, akivalieoversigter m.m. Jeg vidste, at der var kommet nye kirkebøger i 1814 og igen i 1892, men hvis man bestilte alle bøgerne fra den mellemliggende periode på én gang, vidste man ikke, om det drejede sig om 3 eller 15 bøger. Da jeg for første gang i Viborg bestilte Ribe Domsogns kirkebøger for en længere periode, kom arkivbetjenten stønnende med en favnfuld bøger, som han smed foran mig med et stort brag med en bemærkning om, at 'nu havde jeg da vel nok at beskæftige mig med et stykke tid'. Jeg følte mig altid meget dum, men hvad skulle man gøre? »Serviceminded« var vist ikke et ord, der var opfundet endnu, men jeg oplevede bestemt arkivpersonalet som generelt meget venligt, måske på en lidt overbærende måde, over for en ung mand, der ikke rigtigt vidste, hvordan man gjorde.

Senere blev det muligt i kartotekssystemet på læsesalen i Viborg at se de enkelte sognes kirkebøger med sognenumre og bindnumre, så man kunne bestille lige præcis de bøger, man ønskede, samtidig med at der (meget forståeligt) blev indført den begrænsning, at man kun kunne bestille 6 bind ad gangen. Dette er måske ikke særlig interessant, men for mig var det dengang et kæmpeskridt fremad.

I sommerferien 1961 besøgte jeg for første gang Landsarkivet i Aabenraa, og her oplevede jeg en endnu mindre læsesal, ikke større end en almindelig stue, og nærmest med et spisebord midt på gulvet med plads til 4 personer på hver langside, hvor arkivbetjenten havde den ene plads. Snakken gik livligt blandt de besøgende på læsesalen om det, man fandt, om den endeløse trafik på hovedvejen udenfor, om ringridning og om diverse nyheder fra byen og egnen. Dette er noget, der ikke har ændret sig gennem årene. Der snakkes stadigvæk meget på den sønderjyske læsesal; så sent som i marts i år, da jeg sidst var der, gik samtalen livligt rundt omkring. Ejendommeligt nok synes jeg ikke, det virker irriterende, men hører til stedet, og jeg har i årenes løb selv deltaget i mange hyggelige samtaler.

Snakken dernede i det sønderjyske blev ofte ledet af den karismatiske arkivbetjent Autzen Jørgensen, som jeg mindes med stor taknemmelighed. Godt nok har jeg med tiden opdaget, at ikke alt, hvad han dengang fortalte mig, var rigtigt, men hans venlighed og imødekommenhed med

hensyn til at forklare mig om de specielle forhold vedrørende slægtsforskning i Sønderjylland har været stærkt medvirkende til, at sønderjysk slægtshistorie blev mit hovedinteresseområde. Og den hjertelige måde, han gennem de næste 10-12 år modtog mig på, hver gang jeg i en ferie dukkede op, næsten som en personlig ven, gjorde, at man straks følte sig hjemme.

Udviklingen tager fart

Efter disse erindringer om de første besøg på arkivlæsesalene m.m. kan jeg så lade tankerne glide frem mod vore dage og den kolossale udvikling, der er sket. Ikke meget, for ikke at sige ingenting, er som for 50 år siden. Meget skematisk kan man vel sige, at udviklingen er foregået på to områder:

1) Konsekvenserne af den stigende interesse for slægtsforskning, som vel startede forsigtigt i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne, og som for alvor tog fart i 80'erne, og

2) Udviklingen af den publikumsservice, som i løbet af samme periode fandt sted i offentlige institutioner, og dermed også på arkiverne.

Som følge af det første blev pladsforholdene hurtigt alt for trange på de gamle læsesale², jeg har beskrevet ovenfor, og nye og større blev indrettet, ikke mindst i de helt nye arkivbygninger, der ligeledes skød op i løbet af 60'erne og 70'erne.³ I Viborg er det, så vidt jeg husker, den fjerde læsesal, der nu er i brug i løbet af 50 år, og selv den sidste meget store, og efter min mening smagfuldt indrettede læsesal i den gamle magasinbygning, var en overgang ved at være for lille. Jeg husker i hvert fald talrige feriemorgener i Viborg, hvor jeg ikke turde andet end at møde op uden for døren senest 8.45 uanset vejret. Men det gav da anledning til mangan en hyggelig snak med andre forskere, der var i samme situation og også var mødt tidligt op for at sikre sig en plads.

En anden konsekvens af den stærkt stigende publikumsinteresse var selvfølgelig det øgede pres på arkivalierne, så meget forståeligt startede der en udstrakt kopiering af de mest benyttede. Så vidt jeg husker, var xeroxkopier i store bind samt mormonernes film de første, der blev tilbudt på det felt. Det stillede igen yderligere pladskrav, så arkivgæsterne også kunne sidde og læse i kopibindene eller se filmene. Jeg husker, at jeg en årrække i 70'erne ofte sad i diverse ydmyge baglokaler til Rigsarkivets læsesal og så på mormonfilm, inden man dør, vist som det første sted, fik indrettet en særlig film læsesal og en særskilt kopilæsesal med selvekspedition – et kolossalt fremskridt. Sidenhen fik vi så mikrokortene, efter min mening en genial måde at »opbevare« arkivalier på. Tænk f.eks. på, hvor få ringbind der skal til for at rumme hele 1787-folketæl-

lingen på mikrokort sammenlignet med mængden af store tunge bind med originalerne eller xeroxkopierne.

Den udvidede brug af kopier, film o.l. har selvfølgelig også en bagside. Det er mit indtryk, at kopieringen ofte er foregået meget hurtigt, og det forstår jeg godt nødvendigheden af, men somme tider har kvaliteten ikke kunnet følge med. Enkelte gange støder jeg stadigvæk på kirkebøger, der i kopi eller på mikrokort er så godt som ulæselige, men hvor jeg fra tidligere ved, at originalen kan læses⁴.

Endelig har man jo, ved brug af de mest almindelige arkivalier, ikke mere mulighed for at opleve glæden ved at sidde med de oprindelige protokoller, mærke det historiske sus ved tanken om, at man sidder med noget, der er skrevet for flere hundrede år siden. Så meget desto større bliver oplevelsen, når man en gang imellem kan gøre det alligevel, som da jeg for nylig sad med det ældste Haderslev Amtsregnskab fra 1595/96, en herlig gammel folioprotokol med mange hundrede blade, smukt indbundet i et velbevaret, gulligt bind, uden manglende, løse eller beskadigede sider, og endnu med rester af de små »snørebånd«, man kunne binde, når bogen var lukket. Det er en helt speciel fornemmelse at blade i en sådan over 400 år gammel protokol, hvor man enkelte steder stadig kan høre sandet knase mellem siderne, og jeg vil ønske for alle slægtsforskere, især de, der er startet i kopi- og filmalderen, at de på et tidspunkt vil opleve det – og nyde det!

Med hensyn til begrebet publikumsservice er der unægtelig sket utrolig meget på de sidste 50 år, og det vil føre for vidt at gå i detaljer. Men kartotekskasser, ringbind med indholdsoversigter, siden hen foldere og trykte vejledninger til fri afbenyttelse, oplysninger og oversigter på internettet, alt sammen gør, at der ikke mere er nogen undskyldning for ikke at vide, hvad der findes af materiale, og man har alle muligheder for at forberede sig grundigt til et arkivbesøg. Arkivernes personale er blevet mere servicemindede, den »venligt overbærende« holdning er for længst afløst af en udstrakt imødekommenhed over for alle tænkelige spørgsmål.

Et andet udslag af den service, der nu er til stede, er, at film og mikrokort af f.eks. kirkebøger og folketællinger for hele landet findes på alle arkivernes læsesale, så undersøgelser i jyske kirkebøger ikke nødvendigvis skal henlægges til de årlige feriebesøg.

De seneste år

I de allerseneste år har jeg så oplevet endnu et par skridt i udviklingen. En nyskabelse er den udvidede brug af selvekspedition. At f.eks. lægdsrullerne og alle nyere kirkebøger er sat frem på det sjællandske landsar-

kiv og Nygaards sedler på Rigsarkivets læsesal betragter jeg som et stort fremskridt. Men sammenlignet med de foregående 10-20 år er det helt afgørende nye: Slut med kødannelser, slut med nødvendigheden af at møde før åbningstid, hvis man vil være sikker på at få et læseapparat, og man kan opleve en fredag formiddag på Rigsarkivets filmlæsesal helt alene. Arkivalier Online har gjort sit indtog og har effektivt fået arkivgæsterne til at blive hjemme. Og et stort fremskridt er det da også, at man kan »gå på arkivet« uden for åbningstid.

Dermed er det lille tilbageblik på 50 år slut. Meget er sket, noget kan måske betragtes som et tab, men alt i alt er slægtsforskning blevet praktisk nemmere og først og fremmest langt lettere at få begyndt på. Udviklingen vil naturligvis fortsætte på dette som på alle andre områder og sikkert med mindst samme fart. Hvad vil det næste blive? Elektronisk bestilling af arkivalier hjemmefra, som så småt er begyndt, vil nok være én ting, flere typer af arkivalier på Arkivalier Online en anden – det er vanskeligt at forudsige, men jeg glæder mig til at følge, hvad der sker, om end det ikke bliver i yderligere 50 år.

Noter

1. Albert Fabritius og Harald Hatt: *Håndbog i Slægtsforskning*, 1. udg. 1943, 3. og sidste udg. 1963.
2. En statistisk oversigt over antallet af besøgende kan f.eks. ses i Harald Jørgensen: *Nordiske arkiver*, Kbh. 1968, s. 97.
3. F.eks. i København 1966, i Viborg 1964 og i Aabenraa 1974.
4. F.eks. kirkebogen for Ballum Sogn i Sønderjylland i perioden omkring 1805-10, som er skrevet med en meget bleg, gulbrun blæktype.

Svend Jacobsen, f. 1942, cand. scient. 1965, lektor (matematik) fra 1966 ved Rysensteen Gymnasium, vicerektor fra 1987, pensioneret 2002. Har skrevet diverse artikler til *Personalthistorisk Tidsskrift* om sønderjyske slægter, senest i 2007:1 og 2008:1 om herredsfoged Troels Winther på Astrupgård og hans efterslægt.

Generalforsamlingen 2008

Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie afholdt generalforsamling onsdag den 21. maj 2008 kl. 19.30 på Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, København NV.

Formanden Birgit Flemming Larsen bød velkommen og orienterede om aftenens program.

Herefter afvikledes generalforsamlingen, der ifølge vedtægterne havde følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Bestyrelsens beretning
3. Regnskab og fastsættelse af kontingent
4. Valg
 - a) På valg til bestyrelsen var:
Finn Grandt-Nielsen, Poul Steen, Hans Worsøe, Charlotte S.H. Jensen
 - b) På valg til revisorer var:
Tommy P. Christensen, Jens Worsøe
 - c) På valg til revisorsuppleant var:
Jørgen Mikkelsen
5. Indkomne forslag
6. Eventuelt

Til dirigent valgtes Peter Korsgaard, som kunne konstatere, at generalforsamlingen var lovligt indkaldt.

Formanden fik ordet til bestyrelsens beretning:

Beretning for året 2007

Skulle vi sætte en overskrift over året 2007, kunne det være ordet »samarbejde«. Som berettet på sidste års generalforsamling har de tre danske landsdækkende organisationer indenfor genealogien taget skridt i retning af et tættere samarbejde. Det er egentlig naturligt at gøre det, for som Charlotte S.H. Jensen så rammende har udtalt, så har vi ALT tilsammen: DIS-Danmark har et velrenommeret medlemsblad, webressourcer og et digitalt netværk. SSF har et stort lokalt netværk med mange slægts-historiske aktiviteter. Samfundet har det gode tidsskrift, vejledningskom-

petencerne og kontakten til det videnskabelige netværk. Ser vi rundt i det nordiske netværk, finder vi også dér sammenlægninger og udstrakt samarbejde mellem foreningerne i de enkelte lande.

Vi har i 2007 haft yderligere to møder med repræsentanter fra de tre foreninger, hvor vi »har følt hinanden på tænderne«. Hvis vi går lidt videre frem i tid ud over 2007, kan sløret løftes for, at vi i april 2008 følte, at tiden var moden til at afholde et møde for alle tre bestyrelser. Mødet forløb i en god atmosfære, og der kom mange gode idéer på bordet. På tværs af bestyrelserne blev der nedsat tre grupper til at arbejde videre med en fælles internetportal med tanken om at afholde en stor dansk slægtsforskerdag samt med planer for digitalisering af relevante arkivgrupper. Det er meningen at afholde lignende møder én gang om året.

Der er taget beslutning om at igangsætte projektet med affotografering og digitalisering af Københavns Politis Registerblade. Statens Filmningscenter i Viborg har påtaget sig opgaven.

På de næste Svenska Släktforskar dagar i august 2008 i Malmö vil de tre foreninger have en stor fælles dansk stand. Temaet er afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge efter Roskildefreden 1658 for netop 400 år siden og de genealogiske konsekvenser heraf.

Personalhistorisk Tidsskrift

Personalhistorisk Tidsskrift (PT) er ifølge traditionen også i 2007 udkommet med to numre på i alt 325 sider. PT 2007:2 er et temahæfte med personalhistorisk/slægtshistorisk fokus på Københavns bombardement og belejring i 1807. I fremtiden vil der ind imellem komme flere temahæfter, som giver en god mulighed for at behandle et bestemt emne både i bredde og dybde. Men i lighed med 2007:2 vil temahæfter desuden stadig indeholde en række tekster om forskellige andre emner [ingen planer om temahæfter foreløbig, red.]

Den opmærksomme læser vil have bemærket, at vi i allerede fra PT 2006:2 har indledt en lille serie om dagligdagsskriftens udvikling i Danmark. Vi håber, at artiklerne vil være til nytte og gavn for vore læsere.

Vi sætter til stadighed kvaliteten højt og bestræber os på at leve op til de krav, der stilles til et tidsskrift som vores, når det gælder grundighed, videnskabelig forsvarlig omgang med kilder, alsidighed m.m.

Redaktionen af Personalhistorisk Tidsskrift har i 2007 bestået af Michael Dupont, Stella Borne Mikkelsen, Anne Dorthe Suderbo og Susanne Jensen. Vi vil gerne takke redaktionen for et veludført stykke arbejde, der har givet et godt resultat. Stella Borne Mikkelsen afgik som redaktør fra PT 2007:1, men har lovet at fortsætte som korrekturlæser. Fra 2008 bliver Susanne Krogh Jensen (anmelderredaktør) afløst af Sanja Tuxen.

Tak til Susanne for indsatsen som anmelderredaktør.

Der skal ligeledes rettes megen tak til de mange artikelforfattere, som har ønsket at få deres artikler publiceret i Personalhistorisk Tidsskrift.

Vi nyder stadig godt af Ida Dybdals meget grundige korrekturlæsning og siger hende hjertelig tak.

Andre publikationer

Arne Julin og Poul Steen har tilendebragt arbejdet med at indskanne *Dødsfald i Danmark 1881-1923*, der bygger på de udgivne årsoversigter af døde fra Personalhistorisk Tidsskrift. Efter indskanning er oplysningerne akkumuleret til ét register. Personerne i registret søges på deres efternavn. Der skal lyde en kæmpetak til Arne Julin og Poul Steen for den store og ihærdige indsats, der er lagt i dette nyttige register, som nu vil være tilgængeligt på en CD-rom til en pris på kr. 175.

Flemming Aagaard Winther har udgivet bogen *Præstefruen i Lyngaa og hendes familie. En genealogisk undersøgelse*. Denne udgivelse tilbyder forfatteren gratis til Samfundets medlemmer mod betaling af forsendelsesudgifter. Vi vil gerne takke Flemming Winther for dette generøse tilbud.

Hjemmesiden

www.genealogi.dk har i det forløbne år haft 37.126 besøg og 211.248 sidevisninger. Websitens brugere anvendte i gennemsnit 3,09 minutter på webstedet og så 5,69 sider. Langt den største part af websitens brugere er danskere, fulgt af svenskere, nordmænd og amerikanere i nævnte rækkefølge. Der synes at være en vis østdansk overvægt, således har siden f.eks. flere brugere i Odense end i Århus. Af den aktuelle årsstatistik fremgår det, at et meget stort antal brugere (ca. 70 %) er nye brugere af websiten. Dette må til dels tilskrives, at statistikprogrammet ikke har været i funktion i et fuldt år. De fire mest populære sider var almen info til slægtsforskning, kirkebøger, gotisk skrift samt sider om Personalhistorisk Tidsskrift. Det skal anføres, at de sidstnævnte har en relativt høj synlighed i søgning efter f.eks. enkelte slægtsnavne m.m.

Økonomi og medlemstal

I 2007 har Samfundet modtaget økonomisk tilskud på kr. 10.000 fra Alfred Goods Fond. Som tidligere nævnt er vi meget afhængige af dette tilskud, som bl.a. gør det muligt for redaktionen at forsyne hæfterne med smukke illustrationer og professionelt udførte tavler og skemaer. Vi har endvidere planer om at bringe engelske resuméer af større artikler. Vi skylder derfor Fonden megen tak for den trofaste støtte.

Vi kommer desværre ud af året 2007 med et underskud. Det skyldes

for en stor del den u hensigtsmæssige opbevaring af vores lager. Dette har vi heldigvis fundet en løsning på nu. Der er ryddet ud i de gamle publikationer, og der er fundet en langt billigere løsning på opbevaring af restlageret.

Hvad værre er: vore forhåbninger om en øget medlemstilgang – begrundet dels i udgivelsen af vores nye folder og dels i lanceringen af den nye hjemmeside – er ikke blevet opfyldt. Ved regnskabets slutning pr. 31.12.2007 lå antallet af betalende medlemmer på 875. 745 medlemmer har pr. dags dato betalt kontingent for 2008. Det betyder, at vi har en del resteranter. Forhåbentlig vil påmindelsen i indkaldelsen til generalforsamlingen bære frugt.

Vi er naturligvis meget kede af, at medlemstallet er gået ned og vil derfor appellere til de trofaste medlemmer om at agitere for et medlemskab af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie i familie- og vennekredse.

Hvem Forsker Hvad

Vi er i den situation, at *Hvem Forsker Hvad* mangler en ny redaktør. Beth Jeppesen havde bebudet sin afgang som redaktør pr. 31.12.2007, men da det ikke har været muligt at finde en afløser, har Beth velvilligt lovet at tage endnu en tørn med redaktionsarbejdet. 2007-udgaven er en lidt tyndere sag end normalt, med kun 171 indlæg. Det er set før, så vi kan håbe, at antallet stiger til næste år. Økonomien er til gengæld fin, idet regnskabet viser et overskud på ca. kr. 17.000. Vi håber meget at finde en ny redaktør, så udgivelsen af den årlige HFH kan sikres.

Akivalieronline

Der skal ikke siges så meget om arkivalieronline her. Vi vil henvise til PT 2008:1, hvor landsarkivar Chr. R. Jansen beretter om status og fremtidige opgaver. Samfundet er repræsenteret i arkivalieronline's brugerråd, og der har i årets løb været afholdt to møder.

Nordisk samarbejde

Der var inviteret til fest i Finland i anledning af, at Genealogiska Samfundet i Finland kunne fejre sit 90 års jubilæum i forbindelse med den årlige Finlandssvenska Släktforskarkonference i oktober 2007. Efter festlighederne og de mange foredrag holdt Nordgen sit årlige møde med repræsentation fra alle de nordiske lande undtagen Island. Fra Samfundet deltog formanden. Det ser ud til, at den planlagte nordiske ordbog for slægtsforskere nu endelig snart ser dagens lys. Vi regner med, at det bliver en netudgave, som vil være tilgængelig fra vores hjemmeside.

Afslutning

Hvis vi til slut skal komme med nogle ønsker for det kommende år, vil det først og fremmest være et ønske om en medlemstilgang. Dernæst vil vi håbe på et fortsat nyttigt og frugtbart samarbejde med DIS og SSF til gavn for medlemmerne. Endelig vil vi som vanligt opfordre til at komme med gode idéer og positiv kritik.

Dirigenten Peter Korsgaard efterlyste bemærkninger til beretningen. Svend Jacobsen spurgte, om bestyrelsen havde gjort sig tanker om, hvad der var grunden til det faldende medlemskab.

Birgit Flemming Larsen svarede, at grunden kunne være for lidt synlighed. Distribution af den nye folder burde kunne hjælpe. Endvidere er der planer om at arrangere foredragsaftner i efteråret, hvor det vil være muligt at agitere for medlemskab.

Kommentar fra Georg Agerby, der fortalte, at han for første gang i al sin medlemstid af Samfundet var glad for, at der nu skete noget i Samfundet. Noget han havde efterlyst i alle 25 år. Endvidere mente Agerby, at de tre organisationer skulle have fælles hjemmeside ligesom i Sverige. Birgit Flemming Larsen udtrykte glæde over Agerbys ros. Charlotte S.H. Jensen gav i princippet Agerby ret med hensyn til hjemmesiden.

Gitte Bergendorff Høstbo fortalte, at der i øjeblikket blev arbejdet på en fælles genealogisk portal i samarbejdsudvalget, men at arbejdet tog sin tid, da alle tre store hovedforeninger i Danmark (DIS-Danmark, Samfundet og SSF) havde svært ved at blive enige om, hvad en sådan portal skulle indeholde, og hvorledes udformningen skulle være.

Knud Prange fik ordet og kunne fortælle, at det ikke kun er i Samfundet, at medlemstallet går tilbage. Også andre tidsskrifter har svært ved at holde på medlemmerne.

Herefter fulgte en livlig diskussion med flere indlæg med forslag og bemærkninger til indholdet i Personalhistorisk Tidsskrift.

Birgit Flemming Larsen takkede for en god debat med mange gode forslag, som bestyrelsen og redaktion kan arbejde videre med.

Da der ikke var yderligere bemærkninger, blev beretningen godkendt.

Regnskab og fastsættelse af kontingent

Finn Grandt-Nielsen fremlagde det reviderede regnskab og budget. Der var stor tak til Gitte Bergendorff Høstbo for hendes medvirken til salget af Samfundets publikationer. Bestyrelsen foreslog uændret kontingent, hvilket blev godkendt.

Regnskab og budget blev godkendt uden bemærkninger.

Valg

På valg til bestyrelsen var Finn Grandt-Nielsen, Poul Steen, Hans Worsøe og Charlotte S.H. Jensen. Alle var villige til genvalg. Arne Fyrsten ville meget gerne se de opstillede, og de blev præsenteret for forsamlingen. Alle blev genvalgt.

Stella Borne Mikkelsen og Gitte Bergendorff Høstbo ønskede begge at udtræde af bestyrelsen i utide på grund af travlhed med andre arbejdsopgaver. GBH lovede dog fortsat at hjælpe med salg af Samfundets udgivelser. I stedet for SBM og GBH blev Michael Dupont og Anne Dorthes Suderbo valgt ind i bestyrelsen for et år.

På valg til revisorer var Tommy P. Christensen og Jens Worsøe. Begge var villige til genvalg. De blev genvalgt.

På valg til revisorsuppleant var Jørgen Mikkelsen, som ligeledes var villig til genvalg. Blev genvalgt.

Indkomne forslag

Der var ingen indkomne forslag.

Eventuelt

Lene Olsen stillede spørgsmål om, hvad man gør med sit slægtsforskningsmateriale, når man dør. Stella Borne Mikkelsen mente ikke, at det var foreningens arbejde at varetage denne opgave.

Gitte Bergendorff Høstbo orienterede om, at der for 4 år siden blev lavet et »Testamente for mine arkivalier«, som kunne købes af SSF for 1 kr. pr. kopi i godt papir, og som kan udfyldes og sendes til et arkiv, der derefter kan tage stilling til modtagelsen. Se evt. www.ssf.dk/testamente.htm hvor bestilling til testamentet findes.

Afslutning

Dirigenten sluttede generalforsamlingen og takkede for god ro og orden. Formanden takkede Peter Korsgaard for kompetent udførelse af dirigenthvervet.

Referent *Gitte Bergendorff Høstbo*

Herefter fulgte foredraget *Slægtsforskerne og Kort&Matrikelstyrelsen* ved overtopograf Anders Færch Jensen og arkivar Peter Korsgaard.

Resultatopgørelse for 2007

<i>Indtægter</i>	2007	2006
Kontingentindbetalinger ¹	218.417	188
Tilskud til Personalhistorisk Tidsskrift	10.000	20
Salg af bøger og hefter	19.357	7,7
Renter	4.032	1,9
Portorefusion	<u>2.188</u>	<u>2</u>
<i>Indtægter i alt</i>	253.994	220
<i>Udgifter</i>		
<u>Personalhistorisk Tidsskrift</u>		
Trykning	144.105	125
Forsendelse	51.964	48
Øvrige omkostninger	2.807	3,8
PR	<u>0</u>	<u>1,2</u>
	198.876	178
<u>Bøger og hefter</u>		
Trykning, indkøb og opbevaring	23.850	4,8
Forsendelse og medlemsadministration	<u>2.236</u>	<u>6,7</u>
	26.086	11,5
Møder og rejser		
Administration	27.472	21
Administration	20.898	23
Gebyrer	1.824	2
Kontingent	<u>600</u>	<u>1</u>
	50.794	47
<i>Udgifter i alt</i>	275.756	238
<i>Årets driftsresultat</i>	-21.762	-19

Balance pr. 31. december 2007

<i>Aktiver</i>	2007	2006
Likvid beholdning (inkl. hensættelser) ²	80.902	112
Tilgodehavender ³	<u>2.488</u>	<u>7</u>
<i>Aktiver i alt</i>	83.390	119
<i>Passiver</i>		
Forudbetalte kontingenter	33.909	52
Skyldige omkostninger ⁴	10.396	5,6
Hensættelser	<u>70.000</u>	
	114.305	
<i>Egenkapital</i> – saldo primo 2007	-9.153	
Årets underskud	<u>-21.762</u>	
Saldo ultimo	<u>-30.915</u>	<u>-9</u>
<i>Passiver i alt</i>	83.390	119

Måle, den 17. februar 2007
Finn Grandt-Nielsen (sign.)

Samfundets regnskab for 2007 er revideret, hvorved er konstateret, at de i foranstående resultatopgørelse og balance angivne beløb er korrekt overført i overensstemmelse med »kassebog« og bankopgørelser.

København den 21. maj 2008
Jens Worsøe (sign.)

den 21. maj 2008
Tommy P. Christensen (sign.)

1. 875 betalende medlemmer.

2. Girokonto 2.730, bankkonto 2.917 og opsparingskonto 75.255.

3. Uafregnet bogsalg 2.588.

4. PT øvrige 488 samt leje af boglager og afvikling af samme i januar 2008: 9.908.

Nyt fra Norden

Af Birgit Flemming Larsen

Sverige

Farvel til Ted Rosvall. Efter 8 år som formand for Sveriges Släktforskarförbund har Ted Rosvall besluttet at takke af. Ted har været en fremragende samarbejdspartner i Nordgen, og vi er mange, der vil savne hans energi, initiativrigdom og store viden. Tak for godt samarbejde.

Sveriges Släktforskarförbund har sammen med sit medlemsblad udsendt et 64-siders hefte om svenskere/skandinavere i Sydafrika. Forfatteren er Christer Blomstrand, og heftet hedder »Afrikafararna«. Tidsmæssigt dækker heftet perioden fra 1656 til et stykke op i 1900-tallet og indeholder en række historier om enkeltpersoners oplevelser som udvandrere til Afrika, beretninger fra de to Boer-krige, erindringer, breve og fine fotos. Enkelte danskere er nævnt i listen over Skandinaver i Namibia 1775-1905. (ISBN 978-91-975775-9-5).

Svenska Släktforskar dagar 2009 afholdes i Falköping den 21-23 august med overskriften »Från Megalit till Megabitt. Släktforskning i forntid, nutid och framtid«. Læs mere på <http://fsffalbygden.se>

Norge

»Slekt & Data«, medlemsbladet for DIS-Norge, har i nr. 1-2008 fokuseret på temaet *Engelsk genealogi for nybegynnere* baseret på bogen *Genealogy for beginners* og giver en fin introduktion til de vigtige slægtsforskningskilder, kirkebøger og folketællinger.

I nr. 2-2008 er temaet folketællinger i Norge. Temaet dækkes af en række artikler af stor nytte for den, der har norske aner.

Finland

I *Genos*, Genealogiska Samfundets tidsskrift nr. 2-2008, skriver redaktøren Tiena Miettinen en leder om faren ved de alternative historier, der opstår, når kilderne enten er forfalskede, eller der er huller og mangler i kildematerialet. Her kan slægtsforskernes følelser let vinde over fornufte og derved bringe forskningen på afveje. Det lønner sig at være ekstra kritisk overfor ældre tiders slægtstræer, der fører tilbage til kejsere og konger. Lederen nævner flere eksempler på forfalskede kilder og hæfter sig især ved den franske slægt Bourbon, hvor det hævdes, at Marie

Antoinettes søn Ludvig Karl overlever og altså ikke dør i fængslet i 1795. En prøjsler ved navn Karl Wilhelm Naundorff hævder i 1830'erne at være Ludvig Karl, og hans efterkommere tror derfor, at de tilhører slægten Bourbon og forlanger at få deres herkomst officielt bekræftet. En fransk domstol giver familien lov til at anvende slægtsnavnet »de Bourbon« i 1913. I begyndelsen af dette århundrede løses gåden ved hjælp af genteknologi.

Kraks Blå Bog 2008/09

Af Hans H. Worsøe

Kraks Blå Bog 2008/09. 8.019 biografier over nulevende danske, færøske og grønlandske kvinder og mænd. Gads Forlag. 1280 s., kr. 1485,00. ISBN 978-87-12-04412-3.

Det har længe været et ønske for *Personalhistorisk Tidsskrift* at bringe en omtale af det vigtige opslagsværk Kraks Blå Bog og de ændringer, der er foretaget gennem de seneste år. Når det netop sker nu, skyldes det hovedsagligt to ting: Gads Forlag har overtaget udgivelsen, hvilket har gjort det muligt at få tilsendt et anmeldereksemplar, og en fødselsdagsartikel i *JyllandsPosten*. Denne henviste til de uheldige sider ved den for nogle år siden indførte praksis at forkorte ældre personers biografier til næsten ingenting, men udtalte desuden en formodning om, at der skulle ligge en fast aldersgrænse til grund for udvælgelsen af de personer, hvis biografier beskæres drastisk. Denne formodning har ved en nærmere undersøgelse (se nedenfor) vist sig ikke at holde stik.

I størrelse og udstyr adskiller den foreliggende udgave sig ikke fra de foregående karakteristiske Blå Bøger, og foruden biografier over nulevende indeholder den også lister over biograferede afdøde 2004-2008. Værket er udkommet siden 1910 og er således nu nær et 100-årsjubilæum. I 2004 udkom et register over de hidtil biograferede med angivelse af sidste årgang med fuld biografi og/eller dødsdata, i alt 18.723 navne. Tør man håbe på en ny og ajourført udgave af et sådant register i jubilæumsåret – gerne i fri handel, da det har stor selvstændig nytte-værdi?

Som der står i pressemeddelelsen fra forlaget, skal Blå Bog være et spejlbillede af det danske samfund. Den foreliggende udgave indeholder 8019 biografier af »personligheder, som hver for sig har markeret sig inden for et eller flere områder af dansk samfundsliv«. Det defineres ikke nærmere, hvilke områder der er tale om, men der tilstræbes en så omfattende dækning som muligt. Hovedvægten ligger uden tvivl på erhvervsliv og politik samt kunst, ligesom personer, der beklæder rimeligt højstående stillinger inden for offentlig administration, er selvsikrede. Tidligere var det især den statslige administration (lønramme 34 og op-

efter), men nu også den kommunale. De forandringer, der er sket i samfundets opbygning i de 99 år, Blå Bog har eksisteret, har naturligt afspejlet sig i udvælgelsen af de biograferede. I mange år var der en stor overvægt af mænd i Blå Bog. Dette problem har redaktionen længe været opmærksom på og med stor succes afhjulpet gennem nyoptagelse af kvinder. I år er der i alt nyoptaget 219 personer, hvoraf 30 % (ny rekord) eller i alt 65 er kvinder, der indtager positioner som direktører, politikere, filminstruktører, skuespillere, borgmestre, journalister og så en enkelt teolog. Mændene repræsenterer stillinger som tidligere landsholdsmålmand (først nu!), formand for LO, direktører, teaterdirektører, TV-mænd og en ny minister, som er selvskreven. Siden 1989 har kongehuset også været med i Blå Bog, Marie Cavallier må dog vente, da hendes bryllup med prins Joachim først fandt sted efter redaktionens slutning. Til gengæld er den tidligere prinsesse, nuværende grevinde, Alexandra gledet ud, uden at man kan se, hvornår hendes sidste biografi var at finde (2006/07).

Her nærmer vi os det problem, der har været medvirkende til ønsket om en fyldigere omtale. Tidligere var det en selvfølge: én gang i Blå Bog, altid i Blå Bog. Da man imidlertid kun vil have personer med, som nyder almen respekt og tillid, bliver man slettet efter fængselsdom eller tilsvarende, og vel at mærke helt slettet. Det blev især tydeligt efter retsopgøret, men forekommer stadig. Hvis man skulle skrive en nekrolog efter nyligt afdøde Mogens Glistrup, måtte man således tilbage til årgang 1983 for at finde hans biografi. Dette system har fungeret, og ingen har haft alvorlige indvendinger mod det. Modsat Blå Bog anlagde redaktionen af Dansk biografisk leksikons 3. udgave ikke moralske synspunkter, og her vil man blandt de 12.000 biograferede også finde folk, som kun har gjort sig negativt bemærket.

Da Dansk biografisk leksikon afsluttede 3. udgave i 1984, var 1500 af de biograferede personer stadig i live. Yngst var Michala Petri (f. 1958), men ellers var langt de fleste født før 1940. I mellemtiden er godt og vel 1000 døde, og i efteråret 2008 er der kun ca. 435 tilbage. Af disse er ca. 60 aldrig blevet optaget i Blå Bog, hvorimod de resterende ca. 375 findes i Blå Bog 2008/09, enten med fuld biografi eller med de fra 2003 indførte stærkt reducerede biografier (i det følgende kaldet kortbiografier). Disse 375 personer danner grundlaget for den følgende undersøgelse af Blå Bogs udvælgelse af personer, hvis betydning skønnes at være reduceret så kraftigt, at en kortbiografi er tilstrækkelig. Jeg er mig fuldt bevidst, at undersøgelsen ikke yder erhvervslivets folk retfærdighed, da de udvalgte personer alle er omfattet af Dansk biografisk leksikons optagelseskriterier, som netop med hensyn til erhvervslivet adskiller sig væ-

sentligt fra Blå Bogs. Den skulle dog gerne give et generelt indtryk af den ændring, der fra og med årgang 2003/04 er sket med Blå Bog.

Som omtalt ovenfor har antallet af biograferede i Blå Bog været i stadig vækst, hvilket naturligvis må bekymre en redaktion, ikke mindst med de stadigt stigende trykkeomkostninger. Bogen skulle jo gerne være til at betale for andre end virksomheder og biblioteker. Et magisk tal for, hvad en håndterbar bog kan rumme, synes at være 8000 biografier, og i begyndelsen af første årti i dette århundrede rykkede denne grænse nærmere. I 2003 gik der tilsyneladende nærmest panik i redaktionen. Med årgang 2003/04 begyndte den – formentlig for at spare plads og dermed omkostninger – at skelne mellem to slags biografier: De sædvanlige, hvor de biograferede selv leverer teksten, som derfor kan være af stærkt varierende omfang, og en helt ny form for kortbiografier, hvor der kun anføres navn, fødselsdag, titel, årstal for sidste fuldstændige biografi – og ordensdekorationer (!), men ikke ægtefælle (død eller levende).

Et tilfældigt eksempel på en sådan kortbiografi fra seneste udgave ser sådan ud: »Jørgensen, Holger, oberst, K. Ht,H.p.p.; f. 23/9 1925 i Vennebjerg, Lønstrup (se Blå Bog 2002/03) Udenl. orden.U.N.E.F.«

Hvor mange af den slags biografier, der findes i Blå Bog 2003/04, har det ikke været muligt at få oplyst fra redaktionen, men det er mange hundrede. Kriterierne er heller ikke blevet meldt offentligt ud, blot at man stadig skal markere sig inden for dansk samfundsliv for at bibeholde sin fulde biografi. »Oprydningen« fortsatte med noget mindre styrke i årgang 2004/05, hvorefter tempoet blev sat ned, men også i årgang 2008/09 er der nye kortbiografier. Biografier af denne karakter er uden personalhistorisk interesse og ubrugelige til udarbejdelse af fødselsdagsomtaler og nekrologer eller blot almindelig personalhistorisk orientering. Groft sagt fortæller de blot, at personen så vidt vides stadig er i live. Skal man effektivt bruge Blå Bog til personalhistoriske opgaver, er det nu nødvendigt at have alle årgange fra og med 2002/03 til rådighed, hvilket må betegnes som en alvorlig forringelse af brugsværdien af den aktuelle udgave.

Den ovenfor omtalte fødselsdagsartikel i *JyllandsPosten*, som aktualiserede ønsket om en omtale af Blå Bog i *Personalhistorisk Tidsskrift*, stod i avisen den 6. juni i år. Den havde overskriften »Et omfattende otium« og var skrevet i anledning af den stadigt meget aktive fhv. rigsantikvar Olaf Olsens 80 års fødselsdag. Artiklen begynder, som følger:

»Dr. phil. Olaf Olsens otium er sjældent aktivt og omfattende, selv om det ikke fremgår af de nyeste udgaver af Blå Bog, der kun ofrer et par linjer og henviser til de tidligere udgaver, fordi han har overskredet op-

slagsværkets aldersgrænse. Humoren fejler ikke spor, når hovedpersonen konstaterer, at hans data er fjernet »formentlig på grund af formodet senilitet«.«

Trods Olaf Olsens stadig omfattende engagement i kulturlivet er hans biografi reduceret til denne kortbiografi: »Olsen, Olaf fhv. rigsantikvar, professor, dr. phil., M.i&a ; f. 7/6 1928 i Kbh (se Blå Bog 2004/05).« Fint nok, at det oplyses, at han har modtaget Medaljen Ingenio et Arti, men besynderligt, at der ikke henvises til hans hustru Rikke Agnete Olsen, som biograferes på den følgende side, hvorfra der henvises til Olaf Olsen med ordene »se Blå Bog« – men det får man altså ikke meget ud af!

Olaf Olsens kortbiografi rejser spørgsmålet, om det virkelig kan passe, at der er en fast aldersgrænse, således at alle født 1928 blev overført til kortbiografier i 2004, som antydet af *JyllandsPosten*?

Det måtte undersøges, og det viste sig hurtigt, at denne formodning var forkert. Der er ikke nogen fast aldersgrænse. Det får igen én til at spørge: hvordan finder udvælgelsen så sted? Dette måtte undersøges, men det skal siges med det samme, at det ikke er lykkedes at finde noget fast kriterium for overførsel til kortbiografi. Til gengæld er der fundet mange uforståelige nedgraderinger. Da det ville være en uoverkommelig arbejdsbyrde at gennemgå alle årgangene siden 2003/04, har jeg udvalgt den ovenfor nævnte personkreds, nemlig de ca. 375 nulevende, der er optaget både i Blå Bog 2008/09 og i Dansk biografisk leksikon med alle de skævheder, det giver på grund af de forskellige optagelseskriterier. Tallene er behæftet med nogen usikkerhed, bl.a. da nogle dødsfald kan være overset, således som Blå Bog har overset, at Sv. Cedergreen-Bech er død 13. april 2007.

Af praktiske grunde har jeg delt de biograferede op i grupper efter fødselsår. Ældste gruppe er de omkring 100-årige (fødselsårgang 1910 og tidligere) med fhv. landsarkivar Harald Jørgensen (f. 03. jan. 1907, sidste biografi 2002/03) som den ældste. Alle i denne gruppe har fået kortbiografier fra og med 2003/04 udgaven, undtagen redaktør Bjørn Svensson (f. 1910), hvis biografi først blev forkortet året efter. Umiddelbart forekommer det ikke rimeligt, at han ikke stadig har en fuld biografi, da han løbende med sine polemiske indlæg er med til at præge kulturlivet (senest i august 2008 i Weekendavisen). I gruppen fødselsårgang 1911-1920 er der allerede overtal af personer, der stadig har fuldstændig biografi, 27 mod 19 kortbiografier. Ældste nulevende med fuld biografi er filologen Eli Fischer Jørgensen (f. 11. febr. 1911), men yderligere to af denne årgang har fuld biografi (ingeniør Børge Rambøll og arkitekt Poul Cadovius). Blandt de øvrige med fuld biografi findes na-

turligvis Mærsk Mc-Kinney Møller (f. 1913) og Lise Nørgaard (f. 1917). På trods af disse undtagelser gik det også hårdt ud over årgangene 1911-1920 ved den første oprydning. Ikke færre end 20 fik deres sidste fulde biografi 2002/03, her iblandt fhv. rigsbibliotekar Palle Birkelund og skuespilleren Palle Huld (begge født 1912), overinspektør Holger Rasmussen (f. 1915) og overbibliotekar Torben Nielsen (f. 1918). I næste årgang af Blå Bog røg yderligere 3 ud, bl.a. retssociologen Agnethe Weis Bentzon (f. 1918) og året efter yderligere en: arkitekt Poul Erik Skriver (f. 1918).

En langt større gruppe af de nulevende, der er biograferet i Dansk biografisk leksikon, udgøres af fødselsårgangene 1921-1931 med 144 personer, hvoraf de 100 stadig har fuld biografi. Kun 44 er blevet reduceret til kortbiografier jævnt fordelt på alle gruppens fødselsårge. I 2003 fandt 21 forkortelser sted, 18 i 2004, 4 i 2005 og én i 2008: fhv. minister Knud Hertling (f. 1925). Blandt de øvrige med kortbiografier er, foruden den allerede nævnte fhv. rigsantikvar Olaf Olsen (f. 1928), ministrene Holger Hansen og Niels Anker Kofoed (begge f. 1929), forfatteren Thøger Birkeland (f. 1922), dramatikeren Ernst Bruun Olsen (f. 1923), sydslesvigernes stadig aktive talsmand Karl Otto Meyer (f. 1928) og kunsthistorikeren Mogens Bencard (f. 1930).

Fra den sidste og største gruppe, der er omfattet af undersøgelsen, nemlig fødte efter 1931, er der kun én, der er reduceret til kortbiografi, komponisten Henning Christiansen (f. 1932, sidste fulde biografi 2005/06). Alle de ca. 150 øvrige har stadig deres fulde biografier.

Således som billedet tegner sig, har det for undertegnede ikke været muligt at se noget sagligt mønster i udvælgelsen (har de glemt at returnere korrektoren?). Det kan blot fastslås, at der med indførelserne af kortbiografier i Blå Bog 2003/04 skete en omfattende reduktion af antallet af fulde biografier. Overførelserne til kortbiografi blev fortsat i Blå Bog 2004/05, men siden har man været mere tilbageholdende uden dog helt at afskaffe ordningen.

Som konstateret er der ikke nogen fast grænse for, hvor gammel man skal være for at blive henvist til en kortbiografi, hvorimod der synes at være en nogenlunde fast grænse for, hvor tidligt man kan risikere, at ens biografi bliver reduceret, nemlig omkring det fyldte 70. år. I den nyeste udgave er der f. eks. fundet en oberst født 1938 med kortbiografi fra og med Blå Bog 2008/09 – men mon ikke han er den yngste?

En optælling af kortbiografier i 10% af siderne i Blå Bog 2008/09 giver som resultat, at der her stadig er 99 kortbiografier, af hvilke 66 er fra 2003, 21 fra 2004, 9 fra 2005, medens tallene for de følgende årge er for små til at regne videre på. De 10% ganget op til hele værket svarer til

et totalt antal på omkring 1000 kortbiografier. Tallene bekræfter også, at der er sket en kraftig opbremsning i antallet af nye kortbiografier i de senere år.

Der er undervejs observeret et par tilfælde, hvor man har reduceret en lang biografi til ca. 10 linjer. Det gælder således diplomaten Eigil Jørgensen, f. 1921, hvis biografi stadig indeholder flere personalhistoriske oplysninger (bl.a. ægtefælles data), derefter 5 linjers tekst, alle ordnerne og bemærkningen »Se i øvrigt Blå Bog 2002/03«. Ved den store udrensning har man altså ikke villet reducere Eigil Jørgensens biografi totalt. En sådan løsning forekommer umiddelbart tiltalende, og hvis denne omtale skulle munde ud i et ønske, skulle det være, at fremtidige reduceringer, som redaktionen af økonomiske og pladsmæssige grunde vel næppe helt vil stoppe med, kunne finde lignende udtryk som ved Eigil Jørgensens biografi, der jo stadig er brugelig til en personalhistorisk orientering. Altså en slags kompromis mellem den lange biografi skrevet af den biograferede selv og den for alle utilfredsstillende kortbiografi forfattet af redaktionen, dog helst med alle de grundlæggende personhistoriske data. Til gengæld kunne man nok undvære omtalen af de udenlandske ordenstildelinger.

Det er vel for meget at ønske, at man i Blå Bogs 100-års jubilæumsudgave til næste år vil rette op på nogle af de værste synder, der er begået ved at overføre folk til kortbiografier. Forhåbentlig vil man overveje de mellemlange biografier eller i det mindste fremover følge den mere forsigtige kurs, som de seneste årgange er udtryk for, således at Kraks Blå Bog fortsat kan være den værdifulde personalhistoriske opslagsbog, som mange gennem årene har benyttet og påskønnet.

Anmeldelser

Amsinck, Georg T.: En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsråd Garlieb Amsinck. Eget forlag, Vangede 2005. 377 s. ill. indb. ISBN 87-986789-1-4. Pris: 298 kr.

Koudal, Jens Henrik: Grev Rabens Dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet. Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2007 (Folke-mindesamlingens kulturstudier bind 10), 318 s., ill. indb. ISBN 10: 87-7674-173-7. Pris: 278 kr.

Tilværelsen som godsejer i Helstaten i 1700-tallet er på det seneste blevet gjort til genstand for to monografier, som hver på sin måde beskriver baggrund og sammenhænge for denne samfundsgruppe med udgangspunkt i to slægter fra henholdsvis hertugdømmet Holsten og kongeriget Danmark. Det førstnævnte arbejde på basis af samtidige papirer og sekundærlitteratur, det andet især på grundlag af hovedpersonens dagbog.

Dagbøger fra 1700-tallet er sjældne. Når der ses bort fra deputeret i Dansk Kancelli, Bolle Luxdorph, hvis dybt interessante dagbøger blev udgivet af Ejler Nystrøm, og fra Bernstorffernes og Reventlowernes papirer, som blev udgivet af hhv. Aage Friis og Louis Bobé, er det yderst begrænset, hvad der foreligger indenfor denne genre for den periode. En kort oversigt om denne kildegruppe kan findes i Ole Feldbæks bidrag til »Gyldendals Danmarkshistorie« fra 1982 om perioden 1730-1814 (bind 4, s.18f. og s. 340).

På den baggrund må det hilses velkommen, at der nu foreligger en biografi over grev Otto Ludvig Raben (1730-91), baseret på og med talrige uddrag fra hans dagbøger, som indtil 1991 havde været ukendt

for offentligheden. Grev Raben blev greve efter sin storebroders tidlige død, og efter at have tilbragt fire år i Paris for at lære sprog udnævntes han i 1763 til kongens ceremonimester, i hvilken sammenhæng han var involveret i bisættelsen af kong Frederik V i 1766. Hans opgaver som ceremonimester ophørte imidlertid reelt ved kong Christian VII's tronbestigelse samme år. Herefter helligede Raben sig tilværelsen som godsejer på Álholm på Lolland, familielivet med Anna Buchwaldt fra Holsten (slægten Buchwaldt er en af de oprindelige elleve familier, som udgjorde de såkaldte »originarii« i det slesvig-holstenske ridderskab) og deres syv børn.

Det ville være naturligt at forvente, at grev Raben i kraft af sin slægt og sin uddannelse havde indtaget en mere fremtrædende rolle i samfundslivet f.eks. som officer eller som embedsmand i Helstatens centraladministration. Men som det fremgår af forrige afsnit er dette ikke tilfældet: grev Raben indtog, bortset fra den korte periode som ceremonimester, ingen rolle i så henseende, således som det på det tidspunkt var tilfældet for andre af hans ligemænd. Forfatteren konkluderer i bogens sidste afsnit (»gåden Raben«), at Raben nok mere var en iagttager af livet omkring ham end en handlingens mand, og at livet på godset på Lolland sammen med familien tiltalte ham mere end en tilværelse ved den enevældige konges hof i København. Bemærkelsesværdigt er det i denne sammenhæng, at da han umiddelbart efter hjenkomsten fra Paris indbydes til middag med tre af kongens centrale kancellichefer (Holstein fra Danske Kancelli, den ældre Bernstorff fra Tyske og Berckentin fra Kommercekollegiet), afstedkommer det

ingen ansættelse i centraladministrationen.

Forfatteren, som er seniorforsker ved Dansk Folkemindesamling, kommer i sin omhyggelige gennemgang af grev Rabens liv ind på mange sider af hans tilværelse: familielivet på Ålholm, vinteropholdene i København og besøgene hos hustruens familie i Holsten, pligterne som godsejer, hans interesse for naturen (han opbyggede en samling konkylier) og for musik. Han spillede således på fløjte og efterlod en større samling noder m.v., som nu beror i Det Kongelige Biblioteks Musikafdeling. Oveni dette må forfatterens kyndige gennemgang af karakteren af det samfund, Raben levede i, fremhæves. Dette gælder beskrivelsen af rangsamfundet og de vilkår, det havde for den enkelte borger, og af det enevældige hofs betydning og funktion.

En på flere områder anderledes vinkel i belysningen af levevilkårene som godsejer i perioden giver Georg Amsinck i sin biografi om »En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsråd Garlieb Amsinck«. Amsinck ser sit arbejde som et bidrag inden for mikrohistorien til at belyse Garlieb Amsincks virke som godsejer samt agrarforholdene i Østholsten, hvor den fremherskende driftsform var godsherskabet, for ad den vej at yde sit bidrag til makrohistorien (Godsejerskabet var fremherskende i Centraleuropa øst for Elben og i Østholsten og var karakteriseret ved tilstedeværelsen af en eller to store hovedgårde, hvor driften var den vigtigste indtægtskilde, til dels baseret på livegne). For så vidt kan hans arbejde ses som en del af den omfattende tyske forskning omkring agrarforholdene øst og vest for Elben, og det er også i den tradition, at hans arbejdes bidrag til makrohistorien skal vurderes; af den grund kunne man have ønsket sig, at bogen var forsynet med et resumé på tysk.

Amsinck, som stammede fra en velhavende, borgerlig familie fra Hamburg, blev født i 1765; hans ægtefælle kom fra Lübeck. Efter et aktivt liv, som dog også var præget af stridigheder med både bønderne

på hans godser og offentlige instanser, døde han i 1812, kun 56 år gammel. I kraft af arv kunne han erhverve godset Nütschau i Østholsten, som han afhændede for at købe godset Rethwisch. Efter at have frasolgt to gårde under dette gods købte han i 1796 godset Schöneweide for i 1812 at gå konkurs. Herefter flyttede han til Wandsbeck udenfor Hamburg, hvor han tilbragte sine sidste år i fattigdom. Han blev aldrig adlet, og hans tilknytning til ridderskabet skete derfor indenfor kredsen af de såkaldte »ikke-receptii«, d.v.s. de godsejere af borgerlig herkomst, som ikke blev optaget i ridderskabet. Af indlysende grunde var forholdet mellem de ikke-adelige godsejere og de adelige tit spændt. Dette forhindrede dog ikke Amsinck i at være på venskabelig fod med bl.a. grev Ernst Schimmelmann, ligesom det heller ikke hindrede ham i deltagelse i debatten om bl.a. livegenskabets ophævelse.

Den historiske baggrund for Amsincks liv – Helstaten, det enevældige styre, ridderskabet og kollegiernes embedsmænd – samt hans forhold til statslige og lokale myndigheder beskrives omhyggeligt, ikke mindst den juridiske baggrund for den komplicerede injuriersag, han blev kastet ud i. Der er således tale om et detaljeret arbejde, som hviler på en omfattende udnyttelse af såvel arkivalier i Rigsarkivet, det slesvig-holstenske landsarkiv og Hamburgs statsarkiv som sekundærlitteratur. Bogen har sin styrke i gennemgangen af personen Amsincks liv, hans virke som godsejer og hans forhold til ridderskabet og det enevældige styre – men nok i mindre omfang i forfatterens egne vurderinger af de politiske forhold under enevælden, som sine steder kan diskuteres.

Man kunne efterlyse en afdækning af Amsincks holdninger, når det drejer sig om national identitet, i og med at hans baggrund som godsejer i Holsten var temmelig atypisk: han var født i Hansestaden Hamburg, fandt sin ægtefælle i anden Hansestad, men hans livsgerning skete i Helstaten, nærmere bestemt i Holsten, hvor

Danmarks konge var hertug. For den gryende tyske nationalfølelse var Preussens nederlag i 1806, Frankrigs i Rusland i 1812 og den napoleonske ordens sammenbrud i Tyskland i 1813 de afgørende milepæle, og bestræbelserne for at få vakt en tysk nationalfølelse i det tysktalende, men helstatstro Holsten var en opgave, som nationaltsindede tyskere udenfor Holsten med ildhu kastede sig over. Men hamburgeren Am-sinck fastholdt sin loyalitet overfor kong Frederik VI så sent som i 1807 – efter op-hævelsen af Holstens status som hertugdømme og dets indlemmelse i Danmark (s. 304). Dette aspekt havde man gerne set udbygget.

*Peter Hertel Rasmussen, ministerråd,
cand.mag.*

Glebe-Møller, Jens: Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden. Museum Tusulanums forlag 2007. 134 sider. ISBN 13 978-87-635-0513-0. Pris: 148 kr.

Johan Friedrich Struensee (1737-1772) hører til blandt dansk histories mest spændende skikkelser, og hans skæbne er da også allerede velbeskrevet. Det har især handlet om hans vej til indflydelse, hans reformer og styre, men naturligvis også hans forhold til den sindssyge Christian VII og dronning Caroline Mathilde. *Struensees vej til skafottet* – den makabre titel leder tankerne hen mod en historisk thriller, det er der imidlertid ikke tale om, og undertitlen *Fornuft og åbenbaring i oplysningstiden* fortæller, at der frem for alt er tale om en idé/kirkehistorisk studie, skrevet af en mand med gode forudsætninger for den slags, nemlig den teologiske professor emeritus Jens Glebe-Møller.

Bogen bygger på præsten Baltasar Münters 38 samtaler med Struensee i dennes sidste tid i fængslet (marts-april 1772) på vej mod skafottet. Igennem disse mange samtaler lykkedes det Münter, ifølge ham selv i hvert fald, at omvende Struensee. Omvendelsesberetningen blev udgivet i samtiden, hvor den blev en europæisk best-

seller og udkom i 20.000 eksemplarer!

Eftertidens interesse for disse samtaler har imidlertid ikke været så stor, og det kan måske undre al den stund, at de handler om en tidligere stærkt indflydelsesrig mand, der afventer sit endeligt. Når de mange samtaler ikke for alvor har vakt Struensee-forskningens interesse, skyldes det naturligvis, at de først og fremmest har Baltasar Münter som suveræn dukkefører. Glebe-Møllers projekt er imidlertid at læse, hvad bogens undertitel også forklarer, forholdet mellem fornuft og åbenbaring i oplysningstiden dvs. konflikten mellem indflydelsen fra den franske oplysning vs. den tyske oplysning med henholdsvis Struensee og Münter som repræsentanter, og dermed vise at oplysningstiden også i Danmark er andet og mere end materialisme og stringent rationalisme.

Bogen fortæller naturligvis også historien om den tyske læge Struensee, der i 1768 blev den sindssyge Christian VII's livlæge, hvorefter han hastigt avancerede til geheimekabinetminister og reelt regerede som diktator i Danmark-Norge i 16 måneder, inden han blev fældet ved et paladskup. Ligeså kometagtig Struensees karriere havde været, ligeså brat endte den med hans henrettelse i 1772. Struensee selv var i sin ungdom rundet af pietismen, men til forskel for den pietistiske præst Münter, fattede Struensee sympati for og fik også kontakt med flere af den franske oplysningens store navne som: d'Alembert, Helvetius, Diderot og d'Holbach, der var både materialister og fornuftsdyrkere. Og blandt andet med baggrund i ovennævnte tænkere påbegyndte Struensee sine reformer, der dog snart kom i konflikt med samtidens tro og moral. Blandt disse reformer er Struensees lov om trykkefriheden måske den mest kendte.

Hvilke af de franske inspiratorer Struensee læste flittigt er svært at sige, men Glebe-Møller bruger ikke mindst oplysningerne om Struensees bibliotek til at sandsynliggøre, hvem der kunne være tale om, og det er et ganske spændende udred-

ningsarbejde – selvom der naturligvis ikke er nogen garantier for, at Struensee nu også havde læst de bøger, der stod i hans bibliotek.

I samtalerne mellem Struensee og Münter berøres flere klassisk filosofiske problemer som fx sjæl-legeme spørgsmålet. Her gik Struensee i Münters udlægning ind for, at mennesket var en sjælløs maskine, at himlen og udødeligheden blot var fiktioner, og moral var lig nyttemoral. Spørgsmålene synes også umiddelbart at være orkestreret af præsten snarere end af statsmanden, og langsomt men sikkert lykkes det Münter ved fornuftens hjælp gennem 38 samtaler at redde Struensee ud af vildfarelserne.

Det er svært at sige, hvor godt det egentlig lykkes for Glebe-Møller at læse Münters og Struensees samtaler som en kilde til dansk oplysningstids idéhistorie. Det skyldes naturligvis, at det hele stammer fra Münters pen – og selvom han har haft mange og lange samtaler med Struensee, så ved man som læser, at Münters projekt var Struensees omvendelse, og det opbyggelige resultat var jo dermed givet på forhånd. Struensee fungerer nærmest som stråmand for den radikale franske oplysning, som Münter selv iscenesætter og skyder ned igen og dermed demonstrerer sin egen wolffianske og tysk inspirerede neologiske positioner overlegenhed i forhold til rå fransk materialisme. Münters samtaler med Struensee må derfor først og fremmest læses til belysning af, hvad den i Danmark fremherskende tysk inspirerede oplysning fandt det nødvendigt at advare imod.

Münters tekst er et partsindlæg, og når Glebe-Møller et sted i bogen kalder Münters beretning for fiktion, altså et mik mellem fiktion og fakta, er det nok at tillægge Münters tekst for meget betydning. Dertil er Münters projekt for tendentiøst. Bogen om Struensee er afslutningsvis forsynet med et underholdende afsnit, der antageligt er skrevet af Struensee selv fra hans tid som læge i Altona *Lobrede auf die Hunde und das Album Graecum* (Lovprisning af

hundene og hundelortet), hvori man får en fornemmelse af den frække Struensee, der satiriserer over samtidens præster, munke og andre af moralens vogtere, der prækede vand, men drak vin – og som i moralsk henseende langt blev overgået af hundene.

Struensees vej til skafottet er ikke noget særligt indfølt portræt af hverken Münter eller Struensee. Det er en saglig bog, der på bedste akademiske facon redegør for et åndshistorisk emne, men det er samtidig en tør bog, der savner lidt frækhed her og der i form af et par provokationer, og den lever i den forstand slet ikke op til sin bloddryppende titel.

John V. Jensen, Museumsinspektør for
Museet for Varde by og omegn

Hoff, Annette: *Gehrdt de Lichtenberg. Storkøbmand, godssejer, pengeudlåner og fabrikant. Horsens Museum og Dansk Center for Hvergårdsforskning, Gl. Estrup, 2007. 368 sider. ISN 978-87-90555-13-9. Pris: 295 kr.*

Niels Ryberg, Friedrich Wilhelm Otte, Thomas Angell og Christen de Linde er nogle af de store købmænd fra enevældens monarki, hvis liv og værk er blevet genstand for store monografier i de seneste årtier. Vægtningen af stoffet har dog været ret forskellig i de fire bøger af hhv. Aage Rasch, Lars Henningsen, Ida Bull og Esben Graugaard m.fl., og det afspejler forskelligheder i såvel købmændenes aktivitetsområder og strategier som kildematerialets art og forfatterens interessefelt. Eksempelvis har Ida Bull anvendt de omfattende privatarkiver fra en række handelshuse i Trondheim til at sætte fokus på købmændenes sociale netværk, og hvordan disse blev anvendt. Bull har dog samtidig – ligesom de øvrige nævnte forfattere – søgt at give et bredt billede af de biograferede købmænds økonomiske aktiviteter og slægtsforhold m.v. Det samme er tilfældet i Annette Hoffs værk om Horsens-matadoren Gehrdt de Lichtenberg (1697-1764). Men denne bog har også sin helt egen profil, som er præget af, at Lichtenberg har efterladt sig et

usædvanligt stort antal fysiske spor – fra nipsgenstande til markante bygningsværker. Det har da tydeligvis også været en særlig spore for den erfarne museumsinspektør Annette Hoff at dokumentere disse efterladenskaber og sætte dem ind i en bredere forståelsesramme. Derimod findes der ikke noget privatarkiv efter Gehrdt de Lichtenberg, men Annette Hoff har haft adgang til andre væsentlige arkivalier i slægtens eje, ligesom hun har gennemført en grundig gennemgang af relevante statslige og lokale arkiver i ind- og udland.

Lichtenberg var »født med en sølvske i munden« som enebarn i det største handelshus i Horsens. Han overtog selv virksomheden i 1729, men Annette Hoff mener, at kramhandelen i gården var ophørt allerede på dette tidspunkt. Og ganske vist kan det påvises, at Lichtenberg i de følgende år drev en vis handel med korn, tømmer og enkelte andre varer, men at dømme efter acciseregnskaberne fra Horsens gjorde han kun brug af en enkelt krejert på beskedne 14 kommercelæster, som lå i pendulfart mellem Horsens, Vejle og det sydlige Norge. Studier i Rigsarkivets søpasprotokoller og forskellige arkiver i Lübeck, Hamburg og Amsterdam giver heller ingen oplysninger om Lichtenberg, så det tyder på, at han ikke lod sig friste til at gå ind i tidens »florissante« fjernhandel, hvad der unægtelig virker temmelig påfaldende, når man tager hans formue i betragtning og sammenligner med andre danske fremtrædende købmænd i 1700-tallet. Det virker da også, som om Lichtenbergs handel og søfart – der kan dokumenteres indtil 1741 – primært havde til formål at understøtte hans virke som gods-ejer og at skaffe materialer til hans byggearbejder. Man kan derfor spørge, om det ikke er lidt vildledende, at ordet »storkøbmand« optræder i bogens undertitel (og ovenikøbet som det første ord).

Annette Hoff's bog er først og fremmest en beskrivelse af, hvordan en købstadsborger gradvis udviklede sig til en storgodsejer, og hvordan han målbevidst forsøgte at iscenesætte sit eget og familiens liv. To vigtige

trin i denne proces var adlingen i 1739 og udnævnelsen til etatsråd i 1749. Sidstnævnte skete i øvrigt under Frederik V's besøg i Horsens, hvor kongen tilbragte en nat i Lichtenbergs bolig, der nogle år forinden var blevet ombygget fra købmandsgård til herskabeligt palæ. Den vigtigste faktor bag hans fremdrift synes at have været en veludviklet evne til at begå sig på Snapstinget i Viborg. I et af bogens korteste, men mest interessante kapitler fremlægger Annette Hoff en analyse af hans udlånsvirksomhed på Snapstinget mellem 1730 og 1764, sådan som den fremgår af landstingets skøde- og panteprotokoller. Det drejer sig om 78 udlån på til sammen ca. 314.000 rdl., og Hoff beregner, at de i alt må have givet ham renteindtægter på ca. 40.000 rdl. eller mere. Hovedparten af lånerne var ejere af mindre herregårde, og lånene blev normalt ydet med pant i deres jordegods eller dele deraf. Og selv om de fleste af lånene blev indfriet til tiden, kom Lichtenberg i besiddelse af store mængder jord som uindløst pant. Lichtenberg foretog dog også en del jordopkøb, især på auktioner, og på højdepunktet i midten af 1750'erne besad han hele otte herregårde rundt om i Jylland. Godsmængden var så stor, at det ville have været muligt at oprette et grevskab. Imidlertid valgte han i stedet at afhænde en herregård eller godskompleks til hver af børnene i forbindelse med, at disse indgik passende (dvs. adelige!) ægteskaber.

I 1700-tallet var kirker et glimrende investeringsobjekt for godsejere, der følte behov for at udstille deres velstand ved at udstyre dem med et smukt inventar. Lichtenberg opnåede i alt patronatsret til 20 kirker, og mange af dem – især Nørup Kirke – kom til at nyde godt af hans virkelyst. Men samtidig blev familiens våben »med rund hånd strøet ud over altertavler, stolestader og andet kirkeinventar.« Da Lichtenberg havde en udpræget forkærlighed for bestemte kunstnere og håndværkere, kom flere af kirkerne til at ligne hinanden temmelig meget. Annette Hoff taler ligefrem om løgkuppen som Lichtenbergs varemærke.

Bogen indeholder en fyldig – ja nærmest overvældende – dokumentation for resultaterne af de mange bygge- og indretningsprojekter på herregårde og kirker. Men aller mest indgående er dog beskrivelsen af palæet i Horsens, og her er det absolutte højdepunkt den minutiøse gennemgang af de store bog- og møntsamlinger samt kunst-kammeret, hvor det er muligt at fastslå den præcise placering af hver eneste af de 525 genstande. Gennem en analyse af dette materiale kan Annette Hoff bl.a. påvise, at Lichtenberg valgte at opbygge sin samling efter de samme principper, som lå til grund for kongens kunstkammer. Hoff mener, at Lichtenbergs samlinger havde til formål at signalere kultiveret rigdom og æstetisk sans. Hun bemærker i denne forbindelse, at bogsamlingen på godt 1000 bind »efter alt at dømme snarere var resultatet af et vedholdende indkøb af stort set alle tilgængelige nyudkomne danske bøger i perioden« end et specialbibliotek for hans særlige interesser.

Mens læserne således får et fint indblik i Lichtenbergs hjemlige forhold, selvopfattelse og personlige strategi, hører vi ikke så meget om forholdet til hans undergivne på godserne og hans relationer til bysbørnene i Horsens. Det fremgår dog, at han både i købstaden og landsognene interesserede sig en del for børnenes skolegang, ligesom han flere steder søgte at forbedre vilkårene for de fattige. Men bortset fra dette samt beskrivelsen af hans indsats for forbedring af byens havneforhold i 1730'erne får vi praktisk taget intet at vide om hans rolle i bysamfundet – herunder om han i kraft af sin rigdom udøvede en væsentlig uformel indflydelse på byens styre, eller om han valgte at leve tilbage trukket og bruge alle sine kræfter på godsdrift, byggeri, ægteskabsplanlægning m.m.

Trods denne kritik må det understreges, at Annette Hoff har leveret en imponerende indsats i sin kortlægning af Lichtenbergs liv og værk. Der er også god grund til at rose hende for, at fremstillingen er gjort så kildedenær. Læserne bliver løbende orienteret om, hvilket kildemateriale der er i brug, og hvilke oplysninger dette kan give. Bogen

kan derved også på nogle felter tjene som inspiration til at anvende tilsvarende kilde-materiale til andre undersøgelser. Det kan endvidere bemærkes, at forfatterens tidligere ansættelser ved flere landbrugsmuseer er kommet bogen til nytte gennem mange gode beskrivelser af landbrugsmæssig art. Endelig bør det fremhæves, at Kirsten Nijkamp har leveret en lang række fotografier af meget høj kvalitet, og at Narayana Press har gengivet dem på ypperligste vis. Bogen om Gehrdt de Lichtenberg er kort sagt en ualmindelig smuk bog.

*Jørgen Mikkelsen, arkivar, ph.d.,
Landsarkivet for Sjælland m.m.*

Kirkebak, Mikkel: Schalburg – en patriotisk landsforræder. Gyldendal, 2008, indb., ill., 520 s. ISBN 978-87-02-06493-3. Pris: 399 kr.

Navnet Christian Frederik Schalburg (1906-1942) hænger uløseligt sammen med besættelsen 1940-45 – både i forbindelse med Frikorps Danmarks indsats, men nok i højere grad som synonym for tysk terror i besættelsens sidste år, personificeret i det berygtede Schalburg-korps, oprettet efter hans død. Men personen bag navnet Schalburg har indtil nu været en temmelig ukendt størrelse, hvilket må undre, når man tænker på den overvældende opmærksomhed, som fortsat omgærder besættelsestidshistorien og ikke mindst på den opmærksomhed, som i de senere år er viet dem »på den anden side«, inkl. de østfrontfrivillige. Denne mangel er der med Mikkel Kirkebæks bog om Schalburg nu rådet bod på. Bogens forhistorie skal findes i det forhold, at Schalburgs eneste søn, Aleksander Schalburg, for et par år siden tog kontakt med historikeren Mikkel Kirkebæk for at fortælle sin historie om faderen og give Kirkebæk adgang til familiens arkiver. Med udgangspunkt i dette arkiv, kombineret med en bred udnyttelse af øvrigt materiale i danske og i mindre omfang udenlandske arkiver og den meget omfattende sekundærlitteratur, har Kirkebæk nu skrevet en veldokumenteret, grundig og

læseværdig fremstilling af en person, hvis liv var kort, men som i kraft af de myter, hans liv og død skabte, var med til at skabe nogle af rammerne for eftertidens opfattelse af besættelsestiden.

Schalburg blev født i czar-tidens Rusland som søn af en dansk far og en russisk mor; familien måtte flygte for den russiske revolution og tog ophold i Danmark, hvor den og Schalburg indgik i det hviderussiske emigrantmiljø. Schalburg blev officer i Livgarden og i kraft af sin indgroede antikomunisme, som sammen med hans antisemitisme også manifesterede sig i hans udnævnelse til landsungdomsfører i det nazistiske ungdomskorps i Danmark, NSU, i januar 1939, var det oplagt, at han drog til Finland efter Vinterkrigens udbrud i efteråret 1939 for at kæmpe mod Sovjet. P.g.a. våbenstilstanden blev der ikke noget af dette, og for at gøre ondt værre, oplevede han i Finland Tysklands kampløse besættelse af Danmark i 1940. Det er næppe for meget sagt, at disse begivenheder hensatte Schalburg i en eksistentiel krise, hvor den bristede tro på de danske politikere og det danske forsvars manglende vilje og evne til at ville forsvare Danmark fik ham – den inkarnerede officer, for hvem kampen var det altafgørende – til at overveje andre måder at komme i krig på. F.eks. ved at genindtræde i Finlands hær, i den rumænske Jerngarde eller i Waffen-SS, hvor Schalburg i september 1940 indtrådte som SS-Hauptsturmführer – på et tidspunkt, hvor Tyskland kun var i krig med Storbritannien og hvor ikke-angrebspacten med Sovjetunionen på overfladen stillede sig hindrende i vejen for, at Schalburg kunne komme til at bekæmpe kommunismen med våben i hånd.

Med sine mådelige militære kundskaber fra uddannelsen i Danmark passede Schalburg perfekt til Waffen-SS, som i modsætning til Værnemagten prioriterede den nazistiske verdensanskuelse højere end formelle militær kundskaber. Og da operation »Barbarossa« løb af stablen den 22. juni 1941, kom det store øjeblik for Schal-

burg, som nu var midt i den afgørende kamp mod kommunismen. I kraft af sine ubestridelige evner som fører af mennesker i krig, hans begejstring for det at være i krig og hans betydelige mod fik Schalburg hurtigt en høj stjerne i SS-division »Wiking« under fremrykningen ind i Ukraine i 1941. Disse egenskaber og hans nazistiske overbevisning var udslagsgivende for, at Reichsführer-SS Himmler i februar 1942 overdrog ham føringen af Frikorps Danmark, som var under uddannelse i Posen-Treskau. I foråret 1942 kom Frikorpset i ilden syd for Ilmen-søen, hvor Schalburg faldt den 2. juni 1942.

For den nazistiske bevægelse var Schalburgs død et ufatteligt og uopretteligt tab, og hans død mindedes ved en stort anlagt mindehøjtidelighed i Odd-Fellow-palæet. Der oprettedes en minddefond for at hjælpe pårørende til de danske østfrontfrivillige med fru Schalburg som præsident. Og for Himmler stod hun og sønnen Aleksander som inkarnationen af de rette germanske dyder, hvorfor han gjorde sit til, at alt blev lagt til rette for, at de kunne indtage deres positioner i den nazistiske efterkrigstids SS-adel ved at give dem godset Murke i Warthegau, det nuværende Polen, og sikre sønnen optagelse i en af de nazistiske eliteskoler, NAPOLA, hvor det Tredje Riges kommende førerelite formedes. Det er noget af et scoop, at Kirkebæk har afdækket dette aspekt, som indtil nu har været totalt ukendt. Og i 1943 oprettedes Schalburgkorpset, som i kraft af sin terror i form af mord på danske statsborgere og terrorsprængninger (benævnt »schalburgtage« i folkemunde) både under krigen og i efterkrigstiden for den danske befolkning blev ensbetydende med tysk terror.

I efterkrigstidens Danmark kom navnet Schalburg derfor til at betyde stort set det samme for den altovervejende del af befolkningen, nemlig et synonym for tysk terror. Men for det fåtal, som personligt havde kendt Schalburg, var billedet mere ambivalent. Det er indlysende, at de danskere, som oplevede Schalburg i division »Wiking«

eller Frikorpset, fastholdt deres store beundring af ham. Mere interessant bliver det, når man kommer til dem, der som rekrut eller officerskollega oplevede Schalburg i Livgarden eller i Den Danske Finlandsbataljon. Mange, men ikke alle, og inkl. dem, som senere gik ind i modstandsbevægelsen, omfattede Schalburg med respekt. Symptomatisk herfor står den fremtrædende modstandsmand, nedkastningschefen Jens Tolstrups positive vurdering i et interview med Ninka (s. 424).

Det er lykkedes Mikkel Kirkebæk at skrive en helstøbt og spændende biografi med mange hidtil ukendte detaljer, som kommer godt rundt omkring personen Schalburg. Der tegnes et billede af en person, der taget hans i flere henseender positive sider gik helt fejl i sin opfattelse af, hvad det danske samfund kunne acceptere, da besættelsen den 9. april 1940 blev en kendsgerning. Bogen er forsynet med et stort antal hidtil ukendte fotos og må betragtes som landvinding for studiet af Danmark i mellemkrigstiden og besættelsestidens første år. Herefter udestår kun en biografi af Schalburgs forgænger som chef for Frikorpset, oberstløjtnant C.P. Kryssing, som opnåede at blive den danske officer, der opnåede den højeste rang i Waffen-SS, men som – med et lån fra en nyligt bogudgivelse – to gange gik »over stregen«: dels ved at melde sig til tysk tjeneste og dels ved ikke at være nazist. For begge dele måtte han bøde.

At det sidste ord næppe er skrevet om Schalburgs forhold til kongehuset og ret beset kræver en udnyttelse af kongehusets arkiv (hvilket mangler i denne udgivelse) ændrer ikke ved denne bedømmelse. Og i småtingsafdelingen: man kunne have ønsket sig, at forfatteren i sin vurdering af Schalburg som frontofficer havde ladet sig inspirere af Stephen G. Fritz' bottom-up tilgang i studiet af den tyske soldat i 2. verdenskrig i »Frontsoldaten – the German Soldier in World War II« (University of Kentucky, 1995).

Peter Hertel Rasmussen, ministerråd,
cand.mag.

Larsen, Christian (udg.): *Registre til Kirkehistoriske Samlinger 1849-2006*. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København 2007. 602 sider. ISBN 978-87-89203-23-2. Pris 395 kr. (plus porto og ekspedition). For medlemmer af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie: 250 kr. (plus porto og ekspedition).

Siden 1849 har Selskabet for Danmarks Kirkehistorie udgivet Kirkehistoriske Samlinger, hvilket i alt er blevet til mere end 70 bind og hæfter med over 37.000 sider om kirkehistorie. I Kirkehistoriske Samlinger finder man bl.a. kildeudgivelser samt politisk-, kultur-, lokal- og personalhistorie.

Det længede ventede registre til Kirkehistoriske Samlinger er udgivet af arkivar Christian Larsen, men har i ca. 40 år været undervejs. Det er inddelt i fire hovedafsnit, nemlig et emneregister, et stikords- og stedregister til emneregistret, et forfatterregister samt et personregister. Emneregistret består af underafsnit om emner som fx reformationen, filippismen og ortodoksien, hvilket giver mulighed for på tværs af navne registret at finde det, man søger. Registrats opbygning bygger bl.a. på den, der er anvendt i Kirkehistorisk Bibliografi fra 1979.

At udarbejde et register kan være en tidskrævende, svær og ofte utaknemmelig opgave; men det er yderst nødvendigt for at få overskueliggjort en lang årrække af artikler og småstykker. Uden et godt register kan det være en næsten umulig opgave at finde frem til det, man leder efter. Da personregistret fylder omkring 500 sider af udgivelsen, vil det især for personalhistorikere og genealoger kunne blive en værdifuld indgang til ny viden. Derfor kan jeg heller ikke andet end at anbefale denne udgivelse.

Michael Dupont, redaktør

Nørgaard, Erik: *Jane Horney*, Gyldendal 2007. 244 sider, ill. ISBN: 978-87-02-05698-3. Pris: 299 kr.

Stikkerlikvideringerne er måske det mest betændte og stadig åbne sår efter det retsopgør, som fulgte besættelsen. Der blev

lagt låg på, primært af Frode Jakobsen, som i Frihedsrådet var ansvarlig for de illegale styrker, og som i samlingsregeringen efter befrielsen blev minister uden portefølje, men med direkte ansvar for, at stikkerlikvideringerne ikke blev draget ind i retsopgøret. Hensynet til modstandsbevægelsens omdømme og til de involverede modstandsfolk vejede tungere end hensynet til de efterladtes mulighed for at få oprejsning for uskyldigt likviderede.

Det har naturligvis givet anledning til danselsen af myter. Og en af de mest sejlvuede er den om Jane Horney. Hun var en ung, smuk og livlig svensk-dansk kvinde med en meget direkte erotisk udstråling og en glubende appetit på mænd og eventyr. I en tid, hvor bevægelsesfriheden var voldsomt indskrænket, rejste hun forholdsvis frit mellem Sverige, Danmark og Tyskland. Hun boltrede sig i mange kredse, både de 'rigtige' og de 'forkerte'. Og overalt trak hun et spor af elskere efter sig. Det står – på trods af mange konspirationsteorier – fast, at den danske modstandsbevægelse likviderede hende i januar 1945. Men var hun skyldig i at være stikker og tysk agent, og var der nogen, som havde mere personlige end professionelle motiver til at likvidere hende?

De spørgsmål har været vendt mange gange siden hendes død. Den svenske regering rejste forgaves sagen over for den danske efter befrielsen. En stormombrust svensk-dansk TV-serie i form af et dokudrama forsøgte i 1985 at frikende Jane Horney, og journalisten og forfatteren Erik Nørgaard skrev i 1987 et omfattende dokumentarisk værk om hende. Med den opblussende interesse for besættelsen kommer Erik Nørgaard nu igen, denne gang med adgang til yderligere kildemateriale og i en strammere bogform.

Erik Nørgaard har en mission. Han vil frikende Jane Horney for de beskyldninger, som i sidste ende førte til hendes død. Hun har nok leget med ilden, både af naivitet og af eventyrlyst, men hun har i Nørgaards øjne ikke overtrådt kridtstregen. Lykkes missionen så? Det gør den faktisk i den forstand, at

Nørgaard får gennemhullet væsentlige dele af de påstande og indicier, som lå bag beslutningen om likvideringen. Et fungerende retssamfund med adgang til det kildemateriale, som Erik Nørgaard har gravet frem, ville ikke have dømt hende. Han viser også, hvordan de ansvarlige for beslutningen efterfølgende forsøger at fralægge sig deres ansvar. Det står mindre klart, om de i virkeligheden vidste bedre, og om nogen havde personlige grunde til at stræbe Jane Horney efter livet. I det farverige persongalleri omkring hovedpersonen nævner forfatteren flere, som meget vel kan have haft grumsede motiver, og som derfor kandiderer til konspirationsteorier, men deres handlinger og vidnesbyrd kan i mange tilfælde lige så godt forklares ud fra en mangelfuld viden på tidspunktet og en svigtende hukommelse efterfølgende. I hvert fald kan kildematerialet ikke strækkes til at udpege en egentlig skyldig.

Bogen bærer som nævnt præg af, at Nørgaard på forhånd har besluttet sig for Jane Horneyes uskyld. Stort set alle vidnesbyrd, som taler til hendes fordel, medtages ukritisk, mens alle belastende udsagn analyseres for umøjagtigheder, erindringsforskydninger og direkte bevidste fejl. Det er forfatteren selv klar over, for han opfordrer til, at en historiker tager tråden op for at finde sandheden om Jane Horney.

Emnet er elementært spændende, og det samme gælder bogen. Hovedpersonens liv over stok og sten – og via mange senge – ruller sig ud for læseren i hastigt tempo og i letlæst form. Vi bliver både godt underholdt og meget klogere på begivenhederne i Jane Horneyes liv. Erik Nørgaard har sat sig ind i sit stof og forstår at formidle det. Men man kan godt savne et mere nuanceret syn på Jane Horney som person. På dette punkt skygger bogens mission for indblikket.

Jan Tuxen, projektkoordinator

Vejledning til forfattere

Denne vejledning angiver kun nogle overordnede retningslinjer for korrekt levering af manuskripter. Manuskripter kan sendes hele året. Tekstfiler bedes leveret i word-format. Billedfiler i jpg- eller tif-format og i en opløsning på minimum 300 dpi.

Manuskripter bør ikke – uden forudgående aftale – overstige 15 sider à ca. 3800 enheder. Som tommelfingerregel fylder 15 manuskriptsider med et passende antal illustrationer omkring 20 trykte sider.

Gældende dansk retskrivning skal følges, og anvendelse af fremmedord eller meget specielle fagudtryk bør begrænses og som minimum forklares første gang, de optræder. Usædvanlige og selvopfundne forkortelser frabedes.

Benyt almindelig 12 punkt skrift, normal linjeafstand og margener. Orddelinger og anvendelse af specielle koder og lignende må som hovedregel ikke forekomme. Forsøg ikke at efterligne det layout, vi anvender – det ordner trykkeriet for os – men brug gerne andre artikler som inspiration.

Citater skrives med almindelig typer (ikke kursiv) og anføres i citationstegn. Titler på bøger og tidsskrifter (både i selve artiklen og i noteapparatet) skrives med kursiv og uden anvendelse af citationstegn. Enkelte ord, der ønskes fremhævet, kan skrives med kursiv. Anvend aldrig understregninger eller fed skrift (undtagen i overskrifter).

Noter skrives som slutnoter og med anvendelse af arabertal (1, 2, 3 ...). Noterne skal være overskuelige, og henvisninger til litteratur og arkivalier skal være så fyldestgørende og utvetydige, at læseren uden besvær kan genfinde disse. Anvend www.bibliotek.dk til kontrol af litteraturhenvisninger og www.daisy.sa.dk til kontrol af arkivalier. Følgende standarder bedes følges: Henvisning til monografier: Sofus Elvius: *Danske patriciske Slægter*, 1891, s. 13-22. Henvisning til artikler i tidsskrifter: Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet, i *Fortid og Nutid*, 2003:2, s. 100-103. Henvisning til arkivalier: Landsarkivet i København: Helsingør byfoged: Pasprotokol 1841.

Artikler og småstykker indledes med en manchete på 4-8 linjer, hvor temaet, formålet og hovedresultaterne præsenteres. Artikler og småstykker afsluttes med en kort præsentation (2-4 linjer) af forfatteren. Denne bør som hovedregel indeholde navn, fødselsår, stilling og evt. ansættelsessted, relevante publikationer, adresse og evt. e-mail-adresse.

Da redaktionen tilstræber at gøre tidsskriftet så indbydende som muligt, skal artiklerne forsynes med et passende antal illustrationer, der kan uddybe og supplere teksten. Sammen med manuskriptet leveres illustrationerne med tilhørende billedtekster, alt sammen i separate billed- og tekstfiler. Indsæt ikke illustrationerne i manuskriptet, men angiv tydeligt hvor de skal anbringes. Forfatteres ønsker om størrelser, farver og placering vil så vidt muligt blive fulgt. Eventuelle udgifter til illustrationer kan refunderes, men skal i alle tilfælde aftales med redaktøren.

Alle artikler bliver læst og kommenteret af mindst to personer – i eller udenfor redaktionens snævre kreds. Redaktionen forbeholder sig ret til at foretage ændringer i manuskriptet. Sådanne ændringer forelægges i alle tilfælde for forfatterne. Når manuskriptet er endelig godkendt og sendt til trykkeriet, modtager forfatteren en førstekorrektur. Her har forfatteren mulighed for at ændre mindre meningsforstyrrende fejl (f.eks. slåfejl), men større rettelser (f.eks. udvidelser af tekst og noter) kan ikke påregnes at blive fulgt af redaktionen.

Alle forfattere af større artikler modtager ti frieksemplarer af det pågældende hæfte. Forfattere af småstykker modtager fem frieksemplarer og anmeldere ét frieksempplar.

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 2008

Ved Arne Julin

Personerne anføres som hovedregel på deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Sammensatte navne, f.eks. Lente-Adler, sættes på første dels begyndelsesbogstav, altså i det nævnte tilfælde på L. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f.eks. sættes des Vignes under V. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Aabling, slægt, 49, 72
Aagaard, slægt, 44 – Knud, provst, 70 – Laurids Christensen, præst, 270
Aamund, Jane, forfatterinde, 24, 60
Aas, slægt, 48, 71 – Karen Andersdatter, g. Lønne, 71
Aaskov, slægt, 44
Abell, Kjeld, 153
Aberth, John, forfatter, 170
Abildgaard, Jacob Terkildsen, præst, 145
Adeler, Laura, forfatter-synonym, 111, 113
Adrian, slægt, 53
Adriansen, Herman, købmand, 256
Agerbeck, Andreas, læge, 28, 63
Agerby, Georg, genealog, 62, 327
Ahlburg, Kaj, genealog, 62
Ahlefeldt-Laurvig, slægt, 26
Ahrensberg, slægt, 38 – Cathrine Elisabeth, g. Kauffeldt, 67 – Hans Wandal Pedersen, sognepræst, 38 – Margrethe, g. Tøxen, 40 – Niels Hansen, sognepræst, 40
Albrecht, Christian, 35, 64
d'Alembert, 341
Alexandra, grevinde, 334
Alpen, Dortha, g. Flyng, 55 – Johan, handelsmand, 55
Alsted, proprietærslæggt, 41 – slægt, 69 – Bendt, 69 – Frits Emil, af Kobbeltgård, 69 – Jakob Peter Mynster, rektor, 69
Alver, Brynjulf, 293
Amédée, Jean, 168
Amsinck, Garlieb, justitsråd, 339-341 – Georg T., 339-340
Andreasdatter, Maren, g. Lydiksen, 22-23
Anders, provst i Lund, 183, 188
Andersdatter, Anne, g. Johansen, 50, 72 – g. Michelsen, 50, 72 – g. Møller, 42 – Anne Marie, g. Oksen, 65 – Catharina, g. Hansen, 71 – Karen, g. Block, 68 – Kirsten, 64 – g. Nielsen, 68 – Maren, g. Teilmann, 50 – Maria, g. Nielsen, 71 – Marie, g. Beyer, 50 – g. Kramer, 50
Andersen, familie på Amager, 313-314 – Anders, gårdmand i Nørre Vollum, 48 – Andreas, sognepræst i Bylderup, 64 – Anne Christine, g. Bergmann, 68 – Boe, rådmann, 32 – Broder, gårdmand, 68 – D., 72 – H. C., digter, 36, 52, 65 – Hans, 71 – gårdmand i Forballum, 65 – ridder, til Estrup, 187 – Iver, gårdmand i Sønder Vollum, 48 – gårdmand og kniplingshandler, 41 – Jens, 10 – gårdmand i Ottersbøl, 65 – Jørgen, gårdmand i Havervad, 71 – Mads, gårdmand, 70 – Momme von, gårdmand, 64 – Niels, 65 – gårdmand i Gjesing, 36 – gårdmand på St. Hebo, 37 – Sydvestjysk, 22 – Niels Schack, præst, 71 – Peder, gårdmand i Bønderby, 41 – Peter Obeling, lokalhistoriker, 72 – slægt- og lokalhistoriker, 49 – Rasmus, fisker i Bangsbostrand, 62 – Selmi, 317 – Svend Kønning, købmand, 252-254 – von, slægt, 31
Andreasdatter, Anna, g. Lorentzen, 30 – Tønder, 22 – Gunder, Emmerlev, 22 – g. Laustsen, 31 – Ingeborg, Felsted, 22 – g. Jensen, 34 – Karen, g. Thomsen, 32 – Højer, 22 – Maren, 29
Andresen, Anna, forfatterinde, 109
Angel, slægt, 42 – Hans Peter, købmand, 70
Angeli, Regnard de St. Jean d', greve, 92, 99
Angell, Thomas, købmand, 342
Antoniewitz, Wilhelm von, 62, 310
Appel, slægt, 36 – Cornelius, højskoleforstander, 66 – Elin Høgsbro, politiker, 66 – Jacob Christian Lindberg, minister, 66
Appelgreen, slægt, 53
Arctander, slægt, 54 – Hans Nicolai, amtmand, 73
Arends, provst, 64 – slægt, 30 – Barbara

- Elisabeth, g. Tscherning, 64 – Johannes Joachim, provst, 34 – Katrine Marie, g. Groth, 64**
Arendtsen, Claus, i Kærgård, 64
Arhning, J. O., 192
Arnórsdóttir, Agnes, 193
Arrøe, Jochum Jørgen, Kbh., 30
Asmussen, Jes, gårdmand i Nørballe, 64
Astrup, g. Borckgrevinck, 73 – g. Leganger, 73 – g. Synnestvedt, 73 – norsk slægt, 51 – provst, 39 – slægt, 59 – Hans, res. kapellan, 52 – Margrethe, g. Hygum, 52 – Maria Finde, g. Fleischer, 73 – Nicolai, foged, 51-52 – sognepræst, 73 – Niels, sognepræst, 52 – Niels Nielsen, provst, 51-52
Atzersen, Lauritz, i Nørballe, 64
Augsburg, slægt, 42 – H. V., kommandørkaptajn, 69 – Henrik Vilhelm, kommandørkaptajn, 42 – Jens Jannik, apoteker, 69
Aulin, 73 – slægt, 53
Baastrup, Mads, 155
Bachmann, slægt, 42 – Christian Nissen, vandmøllejejer, 70
Bagge, se også Pedersen – Christoffer Pedersen, købmand, 145
Bagger, familie, 28 – slægt i Sverige, 55 – Caspar August, sognepræst, 62 – Johan Olofsen, sognepræst, 55 – Ludvig Hemmer, provst, 62
Bajer, slægt, 38 – Frederik, politiker, 38, 66
Balslev, familie, 24 – slægt, 25, 60 – Carl Andreas, landinspektør, 61 – Christian Frederik, sognepræst, 60-61 – Lars Chr., 60
Balthazar-Christensen, slægt, 63 – Eggert, direktør, 63 – Torben Volmer, dommer, 63
Bang, slægt, 25 – Anna Eleonora, g. Pontoppidan, 61 – Jørgen Hansen, sognepræst, 61 – Laurids Jørgensen, gårdmand, 60 – Magdalene Elise, g. Heilmann, 60 – Maren, g. Buhl, 60 – Nina, 211 – Offer, sognepræst, 25 – Oluf, 61 – Peter, fra Bang & Olufsen, 49
Banner, slægt, 146
Barfod, slægt, 46, 71 – Gustav Oluf Valdemar, sognepræst, 71 – Jørgen, 71
Barrett, W. P., 239
Barsballe, slægt, 36
Barsbøl, 66 – slægt, 36
Bartholin, familie, 239 – Caspar, 225 – Thomas, læge, 230, 233-234, 240
Bartskær, Hans Christensen, lægeforfatter, 211 – Henrik, Helsingør, 207
Basballe, 66
Bauer, korporal i Helsingør, 267
Baumgarten, Torkil, 60, 144-146
Bech, Andreas, læge, 75 – M. C., 67
Beck, familie, 309-310 – Albrecht Gottlob, birkedommer, 294, 296, 299-304, 306-309, 311 – Albrecht Gottlob Lassen, 311 – Christian Frederik v., 310 – Christoffer From, 303 – Eckart, borgmester, 301 –
Frederik, præst og realskolebestyrer, 304 – Frederik Julius, biskop, 305, 310-311 – Hans Christoffer From, sognepræst, 299-300 – Hans Gotfred, 310 – Hans Marius, 311 – Hans Rasmussen, 302 – Karen, 307 – Marcus Christian, grosserer, 311 – Niels, birkedommer, 300-301, 310 – Ole Cosmus, købmand, 300, 310 – Sophie Frederikke, g. Schønning, 311 – Søren Lintrup, byfoged, 300 – Thomas, 310-311 – amanuensis, 304 – byfoged og tolder, 299-300
Becker-Christensen, Henrik, 117
Begtrup, slægt, 39 – Erik Worm, sognepræst, 67 – Holger, 67 – Holger Christian, højskoleforstander, 67 – Lena, g. Vedel-Petersen, socialrådgiver, 72
Behrens, Mathilde, pensionatejer, 312, 314
Beier, slægt, 47
Bencard, Mogens, kunsthistoriker, 337
Bendesen, Johanne Emilie, g. Møller, 64
Bendix, Kaj, 73 – sanger, 52 – Victor, komponist, 73
Bendixsen, slægt, 25 – Christine Antoinette, g. Malling, 61 – Eske, rådmand, 61 – Marie Elisabeth, g. Lützhof, 61
Benedictow, Ole Jørgen, norsk historiker, 164, 170
Bennassar, Bartolomé, 240
Bennedsen, Niels, gårdmand i Buntje, 48
Bentsen, Eiler, tjenestekarl i Helsingør, 250 – Peder, færgemand i Helsingør, 251
Bentzon, Agnete Weis, rettsociolog, 337 – Eva Weis, malerinde, 36
Benzon, slægt, 26 – Abigael, g. Biering, 62 – Dorteia Benedicte, g. Biering, 62 – Lorenz Jacob, købmand, 62 – Niels, købmand og postmester, 62 – Valdemar, grosserer, 62
Berckentin, 339
Berg, Emilie, forfatterinde, 109
Bergdolt, Klaus, forfatter, 171
Bergmann, familie, 40 – Christen Jørgensen, gårdmand og kirkevæрге, 68
Bergsøe, fabrikanten, 26, 62 – slægt, 34 – Jørgen Vilhelm, forfatter, 62 – Sophus Andreas, sognepræst, 64
Bernhoft, Henning, 60
Bernstorff, 339
Bernstorff-Gyldensteen, slægt, 54 – Andreas Erik Henrik Ernst, greve, 73
Bertelsen, Bertel Nielsen, gårdmand i Bodsbol, 69 – Catharina, g. Paulsen, 63 – Gyde Marie, g. Alsted, 69 – Jef, husmand i Spandet, 70 – Jürgen, købmand i Aabenraa, 31 – Peder, Nordborg, 217
Beyer, slægt, 38, 45 – slægt i Skærbæk, 36 – Alfred, sognepræst, 66 – Ancke, g. Andersen, 41 – g. Schack, 44 – Andreas, gårdmand på Bosholm, 41 – Andreas Pedersen, 69 – Anne Sørensdatter, 71 – g. Bonnicksen, 44 – g. Jensen, 44 – Cathrine, g. Madsen, 70 – Christian Pedersen, 45 – Claus, kirkevæрге,

- 70 – **Elsabe**, g. Petersen, 42 – g. Terp, 69 – **Elsabe Pedersdatter**, 69 – **Fedder Pedersen**, Brøns, 22 – på Astrupgård, 45 – **Frode**, 70 – **Hanne**, g. Augsburg, 69 – **Hans**, gårdmand i Trelborg, 69 – **Hans Feddersen**, gårdmand, 45, 50 – **Hans Jessen**, gårdmand i Rejsby, 41 – **Herlig**, g. Outzen, 71 – **Herlig Sørensdatter**, g. Hansen, 44 – **Karen Feddersdatter**, g. Ewald, 46 – **Karen Feddersen**, g. Ewald, 71 – **Karen Hansdatter**, g. Schack, 71 – **Karen Pedersdatter**, g. Madsen, 42 – **Kirsten Pedersdatter**, g. Pedersen, 41 – **Kirstine**, g. Hansen, 44 – g. Iversen, 41 – **Kirstine Pedersdatter**, 68-69 – **Maren**, g. Boesen, 69 – g. Lindberg, 66 – **Marie Hansdatter**, g. Schack, 71 – **Mette Marie**, g. Sørup, 69 – **Niels Feddersen**, gårdmand, 45 – **Niels Jensen**, 69 – amtsrådsmedlem, 68 – **Peder**, 42 – **Peder Andersen**, handelsmand, 41-42 – **Peder Pedersen**, 69 – **Peter Andersen**, sognepræst, 41 – **Peter Tychsen**, 69 – møller, 42 – **Søren Pedersen**, gårdmand i Skast, 44 – **Seem**, 22
- Beyerholm, Broder Lauridsen**, gårdmand, 40
- Bidstrup, Julius**, 63
- Biering**, 26 – **Christian Adolph**, postmester, 62 – **Johan Frederik**, sognepræst, 62
- Bilfeldt**, familie, 24 – slægt, 60 – **Arcadia Sophie Emilie**, g. Hoffmeyer, 60 – **Hans Mathiesen**, værtshusholder, 60 – **Juliane Jensine Emilie**, g. Hoffmeyer, 60 – **Otto**, 60 – **Sophie Margrethe Augusta**, g. Hoffmeyer, 60
- Bille**, slægt, 39 – **Nicolai**, krigsassessor, 67
- Birkeland, Thøger**, forfatter, 337
- Birkelund, Palle**, 146 – rigsbibliotekar, 337
- Bisgaard, Lars**, lektor, 172, 192-193
- Bissen, H. V.**, billedhugger, 74
- Bjerrum**, slægt, 41, 44-45, 70 – **Anders**, professor, 71 – sprogprofessor, 45 – **Anders Poulsen**, smed, 71 – **Jannik Petersen**, professor, 69 – **Kirstine**, g. Meyer, 69 – **Simon Hansen**, gårdmand i Varming, 70
- Bjørn**, slægt, 51 – **Christine Marie**, g. Lorenzen, 73 – **Johannes**, gårdejer, 71 – **Johannes Nicolai**, 51, 73 – gårdmand, 45 – **Peder**, gårdmand, 45 – sognefoged, 51
- Blichert**, slægt, 25 – **Hans**, købmand, 61 – **Larsine Knudine**, g. Estrup, 61 – **Peter Arild**, sognepræst, 61 – **Peter Daniel**, købmand, 61
- Blichfeldt**, slægt., 143-144, 147 – **Christen**, 144 – **Christen Ottesen**, 143-145
- Blichfeldt**, slægt, 145 – **Ragnar**, 145
- Blichfeldt-Petersen, Aage**, aktuar, 143, 145
- Blixen-Finecke**, slægt, 26
- Block**, slægt, 40 – **Søren Nielsen**, skrædder, 68
- Blomstrand, Christer**, forfatter, 331
- Blume**, slægt, 44 – **Jef Bertelsen**, husmand i Spandet, 70
- Blücher-Altona, Conrad Daniel**, greve, 83-84, 95, 98
- Boas**, familie, 63 – slægt, 28 – **Harald**, landsdommer, 28 – **Johan E. V.**, zoolog, 28 – **Johan Eric**, godsforvalter, 63
- Bobé, Louis**, 59, 339
- Boeccaccio**, forfatter, 239
- Boesdatter, Anna Margrethe**, 64 – g. Lyddesen, 33
- Boesen**, slægt, 42 – **Marie**, 68 – **Peder Pedersen**, gårdmand, 69
- Boëthius**, slægt, 63 – **Jacob**, brygger, 63 – **Johannes**, sognepræst, 63
- Bojesen**, slægt, 56, 75 – **Magnus**, 75 – **Olufa**, g. Finsen, 75 – **Severin Adrian**, kancelliråd, 75
- Bonnicksen, Anders**, 44
- Borchhorst, Kjeld Mouridsen**, 60 – sognepræst, 23
- Borchsenius, Valborg**, elevskoleleder, 153
- Borckgrevinck**, slægt, 52
- Borge, Victor**, 153
- Bornemann, Johannes**, borgmester, 13, 19
- Borrig, Cathrine**, g. Lindbæk, 62-63
- Bossen, Christen**, 63 – digefoged, 28 – **Mads**, 32, 64
- Bourbon**, slægt, 331-332
- Boyhus, Else-Marie**, 112-113
- Boysen, Christian**, rådmand, 64 – **Helene Marie**, g. Mathiesen, 64
- Brade, Anna-Elisabeth**, 211
- Brahe, Johannes**, rigsråd, 216-217, 220
- Brammer**, slægt, 54 – **Agnete Birgitte**, g. Arctander, 73 – **Fr.**, 73 – **Frederik Chr.**, amtsforvalter, 73-74 – **Frederik Christian**, amtsforvalter, 54, 75 – **Frederik Christian Gram**, toldvisitør, 74
- Brandt, Andreas**, præst, 213-214, 218-220 – **Anna**, g. Nyholm, 56, 75 – **Carl Joakim**, præst og historiker, 156 – **Caspar**, 213 – **Jens**, købmand og postmester, 55 – **Karen Basse**, g. Koch, 75 – g. Koch, 56 – **Steffen**, 150 – **Søster Clausine**, g. Høffding, 55, 75 – **Tagæa**, legatstifter, 71
- Brasch**, slægt, 147
- Bretteville Plum**, slægt, 75
- Bretteville, Emma**, de, g. Plum, 75
- Bretteville Plum**, slægt, 56
- Breyde, Rike Hennecke**, 192
- Brinck-Seidelin, Marie Elisabeth**, g. With, 66
- Bring**, slægt, 55 – **Ebbe**, sognepræst i Malmø, 75
- Brodersdatter, Anne**, g. Nielsen, 40, 68 – **Karen**, g. Madsen, 68 – **Madsen**, 40 – **Kirsten**, g. Lassen, 60
- Brodersen**, slægt i Ellum, 42 – **Broder**, gårdmand i Ellum, 69 – **Laurids**, i Søndernæs, 68
- Brodsky, Joseph**, forfatter, 157
- Bronson**, familie, 24 – **Rasmus Bundesen**, birkedommer, 60
- Bruhn**, militærslægt, 54 – slægt, 31 – **Adam Henrik**, berider, 74 – **Ernst Poul**, generalløjtnant, 74 – **Frederik Christian**, jagtberider, 74 – **Heinrich**, overparforcejæger, 75 – **Ingvar Windfeldt**,

- skibskaptajn, 63 – Joachim Adolph, skipper, 63 – Jørgen, skibsreder, 63 – Ninna, 74 – Rudolph William, berider, 74 – Sten-Orla, 75
- Bruun**, købmandsslægt, 56 – Carl, forfatter, 239-240 – Hans Brøchner, købmand, 75 – Hans Hansen, præst, 145 – Søren Wedege, købmand, 75
- Bruun Neergaard**, 294
- Briuel**, slægt, 54, 74 – Louise, 74 – Ludvig Friedrich Erasmus, skovrider, 74 – Rebecca, sangerinde, 54
- Brüger**, Niels, 267
- Bryld**, Tine, 67 – forfatterinde, 39
- Brünniche**, slægt, 54 – Andreas, sognepræst, 74
- Brønner**, Birgit, 64
- Brøndegaard**, V. J., 293
- Brøndum**, slægt, 26 – Ingeborg, g. Gaihede, 62 – Peder Jensen, surandfoged, 62
- Brønnum**, slægt, 26
- Brøns**, slægt, 40 – Ancke, g. Petersen, 35 – Niels Andersen, gårdmand, 68 – Ægidius Nielsen, sognepræst, 35
- Buchholtz**, slægt, 25 – Otto Christian, forpagter, 61
- Buchter-Larsen**, Arne, impresario, 154
- Buchwaldt**, slægt, 339 – Anna, g. Raben, 339
- Buck**, Jens Mogens, færgemand, 248-249, 254 – Lars Mogens, færgemand, 251-254
- Buhl**, slægt, 25 – Hans, sognepræst, 60
- Bull**, slægt, 38 – Edvard, 66 – udenrigsminister, 38 – Edvard Isak Hambro, overlæge, 66 – Francis, 66 – professor, 38 – Ida, 342
- Bunde**, 65 – slægt, 35
- Bundesen**, Niels, 144
- Bunosova**, Nadia, balletdansetræner, 153
- Bunton**, Peter, arkivsekretær, 260, 281
- Burcharth**, Georg, fotograf, 300
- Burghoff**, Johan Daniel, værtshusholder, 242, 256
- Bülou**, frue, 85, 90
- Bähr**, J., 61
- Böckmann**, slægt, 39
- Böckmann**, Søren, sorenskriver, 67
- Børgesen**, Lars, Helsingør, 205
- Børresen**, Hakon, komponist, 55, 74
- Böttcher**, slægt, 44 – Niels Nielsen, kromand, 70
- Cadovius**, Poul, arkitekt, 336
- Callesen**, slægt, 31 – Peter, muremester, 64
- Capeteyn**, Peder, vedr. lægeskrift, 203, 211
- Carl**, landgreve af Hessen-Kassel, 98 – prins, 98
- Carol**, Gold, 112
- Caroline Mathilde**, dronning, 341
- Carstensen**, landmandsslægt, 31-32 – Andreas, gårdmand på Brink, 64 – Carsten Redlef, 64 – Hedewig Friderica, g. Handler, 64
- Castenskjold**, slægt, 26
- Cavallier**, Marie, 334
- Cedergreen-Bech**, Sv., 336
- Charlotte**, prinsesse, 98
- Charlotte Frederikke**, dronning, 99
- Chastel**, Anserme, 167
- Chauliac**, Guy de, livlæge, 161-162, 171 – læge, 155
- Christensdatter**, Kirsten Marie, g. Lund, 70
- Christensen**, Aksel E., 175 – Balthazar Matthias, politiker, 30 – C. A., 175, 180, 192 – Cornelia, g. Kruuse, 75 – Jep/Ib, købmand i Skagen, 26 – Laurids, amtsforvalter, 30 – Peter, lektor, 194, 211, 213, 220, 239-240 – S. Bitsch, 192 – Tommy P., 323, 328, 330 – William, 59
- Christensen Gadborg**, Christen, 11 – Jens, 11
- Christian**, prins, 226 – prins af Hessen, 82, 98-99
- Christian IV**, 222-223, 226, 239, 282-283
- Christian VII**, 119, 339, 341
- Christian VIII**, 99
- Christiani**, ingeniørslægt, 54 – Carl Emil Anton, sognepræst, 74 – Fritz Rudolf, ingeniør, 74
- Christiansen**, Henning, komponist, 337 – Werner, 65, 72
- Classen**, Albrecht, forfatter, 112 – Michael, generalkonsul, 85, 99
- Clausen**, gårdmandsslægt, 28 – Anders, gårdmand i Hillerup, 71 – Andrea, g. Bille, 67 – Anette Skogseth, cand. philol., 131, 137 – Hans Winther, sognepræst, 67 – Helene Sophie Winther, g. Heegaard, 67 – Jacob, 68 – smed, 40
- Clauson Kaas**, slægt, 98
- Clemendsen**, Jens, 144
- Clemens VI**, pave, 161
- Cloëtta**, slægt, 24 – Fritz B., chokoladefabrikant, 24
- Clyn**, John, irsk krønikeskriver, 165, 171
- Cohen**, Nicolai, firma, 112
- Cohn**, Samuel K., professor, 164, 170, 175-176, 190-191, 242, 259
- Cold**, slægt, 54, 74 – Carl Albrecht, højesteretsassessor, 74 – Christian Magdalus, lotteridirektør, 74 – Jørgen, 74 – Ulrik, 74 – sanger, 54
- Collin**, slægt, 52 – Edgar, teaterhistoriker, 73 – Ellen, 73 – Ingeborg Noline, g. Drewsen, 73 – Jonas, gottejmekonferensråd, 52, 73 – Michael Gottlieb Birckner, kammerassessor, 73
- Collingwood**, Francis, engelsk kok, 102
- Coninck**, Jean de, konsul, 67
- Cortsen**, slægt, 26 – Sixtus Nicolai, af Linderumgård, 62 – Sophie Charlotte Aspach, g. Hass, 62
- Coste**, Jaques, 167
- Cour**, slægt, 54, 74 – L. F. la, 66, 74 – Poul la, fysiker, 74
- Creighton**, Charles, 211
- Crone**, slægt, 38 – Cecilie Louise, g. Beyer, 66 – Rasmus, justitsråd, 66
- Dahl**, 59 – Bolette Christine, g. Mønsted, 61 – Juliane, forfatterinde, 105, 112
- Dahlerup**, Drude, 66 – Troels, 192 – Verner, 124
- Dam**, 63 – Peder, ph. d., 245
- Damm**, 69

- Danneskiold-Samsøe, grevinde, 301 – lensgreve, 298 – Conrad, overdirektør, 305
- Darin, slægt, 53
- Davout, Louis Nicolas, fransk marskal, 99
- Degn, 68 – slægt, 36, 40 – Christian Pedersen, 66 – Ole, 19, 212, 240
- Derr, Donald, 64
- Detlefsen, 63 – slægt, 28, 42, 69 – Hans Schack, kniplingshandler, 69-70 – Hinrich, 70 – Sønnich, farver i Højer, 69-70
- Deuster, Hans, 144 – Laurits Hansen, sognepræst, 144
- Domis, maler, 88
- Dompierre de Jonquiere, slægt, 52
- Dorph-Petersen, Kaj, chefredaktør, 24
- Douw, Lodvig, færgemand, 242
- Dragsbo, Peter, museumsmænd, 49
- Drewsen, slægt, 52 – Adolph Ludvig, konferensråd, 73
- Duffy, Eamon, 192
- Duncan, Christopher J., 220, 239
- Dupont, Michael, cand. mag., 76, 119, 124, 156, 194, 212, 324, 328, 346
- Dybdal, Ida, 325
- Ebsen, Ebbe, sognepræst, 63
- Eckert, Edward, 239
- Ehrencron-Müller, 73 – H., 66
- Eide, slægt, 39 – Ludolf Johan, proprietær, 67
- Elgenstjerne, Gustaf, 73
- Eliassen, P., forfatter, 220
- Ellis, Lillian, kunstnernavn, 73 – skuespillerinde, 52
- Elvius, Sofus, 67, 75, 158, 348
- Endorph, slægt, 39 – Peder Nielsen, til Hennegård, 67
- Engel, landmandsslægt, 53 – Helene, g. Boysen, 64 – Nis Laustsen, gårdmand, 73
- Engelstoft, 59 – familie, 28 – Christian, biskop, 62 – Poul, 59 – redaktør, 62
- Engeltoft, Povl, historiker, 28
- Ennebret, Edward, grenader, 267
- Eppingen, Reinhard Henrik von, kammerherre, 88-89, 98-99
- Ergorova, Lubov, balletdansetræner, 153
- Eriksdatter, Getrud, g. Torild/Hundslund, 144
- Eriksen, Erik, høvedsmand, 192 – L. P., husmand i Hassing, 286 – Ock, gårdmand, 36
- Ernst, Johan Bertram, politimester, 242
- Erslew, Th. H., 68 – Thomas Hansen, forfatter, 104, 112
- Eschelsen, 65 – slægt, 35
- Esildsen, slægt, 35 – Claus, seminarielærer, 35
- Espersen, Mikkel, møller, 10 – Niels, Junget, 11, 14
- Estrup, familie, 62 – historigraf, 185 – slægt, 25-26 – soraner, 175 – H. F. J., 192 – Hector Frederik Janson, etatsråd, 62 – Jacob Brønnum Scavenius, konseilspræsident, 26 – minister, 62 – Laurits Carl Constantin, hospitalsforstander, 61
- Ewald, slægt, 45, 71 – Evaldt, 46 – Hans Rostgaard, sognefoged, 71 – Lorents Christian, degn, 71 – Peder, 71 – degn og organist, 45-46
- Eyberg, slægt, 44 – Frederik Wilhelm, proprietær, 70 – Nydallette Henriette Frederikke Schack, g. Skibbye, 70
- Faber, slægt, 39 – Anna Sophie, g. Simony, 67 – Johan Frederik, tømmerhandler, 67
- Fabricsius, slægt, 63 – F. B., 63 – Johan Christian, overmedikus, 63 – zoolog, 31 – L. P., 63
- Fabritius, Albert, 73, 145, 220, 239, 318, 322
- Fausbøll, Th. Hauch, 74, 76
- Faxe, Jørgen Jensen, sognepræst, 53
- Feddardsatter, Anne, 22 – Helene, g. Heseler, 35 – Karen, g. Ewald, 45 – Kirsten, Brøns, 22 – g. Jensen, 48 – NN., Brøns, 22
- Feddersen, 63 – slægt, 28, 42 – Amalie Magdalene, g. Winding, 70 – Berend, justitsråd, 42, 70 – Christine Karoline, g. Angel, 70 – Maria Therese, g. Bachmann, 70
- Feldbæk, Ole, 339
- Ferslev, slægt fra Skagen, 60 – Cathrine Marie, g. Brorson, 60 – Christoffer Christiansen, tolder, 23 – Regina, g. Lybecker, 60 – Thomas Nielsen, præst, 147
- Fibiger, A., 60 – Amalie, 60 – Elfride, forfatterinde, 105
- Fick, Jørgen, 267
- Fincke, Dorothea, g. Worm, 225
- Fink, Troels, 74 – generalkonsul, 54
- Finsen, familie, 75 – slægt, 56 – Erling, 75 – Søren Hilmar Steindor, indenrigsminister, 75
- Fischer, slægt, 25, 53 – slægt fra Silkeborg, 61 – Christian, Lavengård, 25 – overkrigskommissær, 61-62 – Frederikke Arnoldine Marie, g. Mygind, 61 – Jean Arnold, adjunkt, 61 – Julie Mathilde, g. Balslev, 61 – Maria Elisabeth, g. Bendixsen, 61 – Paul, sognepræst i Sverige, 53
- Fischerstrøm, slægt, 53
- Fisker, Hans, i Pøl, 217 – Mads, Nordborg, 217
- Fleischer, slægt, 52 – C. J., 73 – Herman Reinholdt, godsejer, 73 – Philip, rådsherre, 73
- Flyng, Claus, sognepræst, 55 – Claus Clausen, sognepræst, 55 – Dorthea Claudia, g. Koefoed, 56 – Dorthea Kirstine, g. Brandt, 55 – Frederik Plum, skipper, 56
- Fogh, Laurits, borgmester, 143 – Sidsel Lauridsdatter, g. Blichfeld, 143-145
- Fogtmann, slægt, 24
- Forchhammer, Ellis, 73 – Olaf, stadsingeniør, 73
- Foss, industrifamilie, 54 – stamtavle, 74 – Alexander, industrimand, 74 – Anna Jacobine, g. Christiani, 74 – Appoæonia, g. Cold, 74 – Emilie Agnethe, g. Gad, 74 – Emma, g. Langgaard, 74 – Laurits, 74 – Lauritz, etatsråd, 54 – Margrethe Vilhelmine, g. Cold, 74 – Vilhelm Daniel Chr., landinspektør, 74

- Four, Aymon du, 167 – Jean du, 167
 Frandsen, slægt, 44 – Andreas Hansen, urmager, 70 – Karl-Erik, lektor, 155, 241, 259, 269, 279 – Peder, 22
 Frederik II, 192
 Frederik III, 230
 Frederik IV, 77, 79, 82
 Frederik V, 339, 343
 Frederik VI, 341
 Frederik den Store, 283
 Freuchen, slægt, 28 – Nicolai, sognepræst, 63 – Peter, polarforsker, 28
 Freudendal, slægt, 50
 Friis, familie fra Ribe, 67 – præsteslægt, 38 – slægt, 147 – Aage, 339 – Hans Hansen, sognepræst, 39
 Friis-Petersen, Fr., 67 – H., 61 – genealog, 143, 145
 Fritz, Stephen G., 346
 From, Else Margrethe, g. Beck, 299
 Fyrsten, Arne, 328
 Fürstenstein, greve, 98
 Fønns, Mogens, 112
- Gad, slægt, 54 – Jacob Marius E. C., departementschef, 74
 Gadborg, familie, 12, 14 – Christen Christensen, 11, 19 – Jens Christensen, 11
 Gade, slægt, 39 – Jens, sognepræst, 67
 Gaihede, Peder Jensen, skipper, 62
 Gailhede, 26
 Galskyt, familie, 60 – Else Sørensdatter, 60 – Karen Thomasdatter, g. Grindsted, 60
 Galten, slægt, 147
 Garben, Baltzer, borgmester, 260
 Garde, kontreadmiral, 75 – slægt, 55 – Hans Georg Friboe, kontreadmiral, 55 – Janus Andreas, justitsråd, 75
 Gelsing, Michael H., arkivar, 161, 171, 192
 Gissel, Svend, 192
 Glebe-Møller, Jens, professor emeritus, 341-342
 Glistrup, Mogens, politiker, 334
 Gloning, Thomas, forfatter, 112
 Glud & Marstrand, firma, 54
 Godske, Peder, 192
 Gottfried, Robert S., 171
 Gram, gårdmandsslægt, 70 – slægt, 50 – Martin Laustsen, gårdmand, 65 – Niels Jensen, gårdmand, 72
 Grandjean, Paul Bredo, 66
 Grandt-Nielsen, Finn, 76, 323, 327-328, 330
 Graugaard, Esben, 342
 Grenis, Etienne de, 168 – Jean de, 167
 Grieg, Edvard, komponist, 133
 Grinder-Hansen, Poul, 310
 Grindsted, Peder Christensen, sognepræst, 60
 Groth, slægt, 34 – Jens Peter, apoteker, 64
 Grove, Gerhard L., 73
 Grundtvig, N. F. S., præst, 156
 Grüne, greve, 86, 90, 99
 Gryuter, Walter de, 112
- Grønbech, Birgitte Marie, g. Bagger, 62 – Helene Johanne Sofie, g. Bagger, 62 – Jens Ottesen, sognepræst, 62
 Guldrandsen, V. A., 75
 Gundesen, Hans, bartskær, 23
 Gunn, Thomas Buder, 317
 Gustafssköld, slægt, 53
 Günther, justitsråd, 256
 Göhres, Annette, arkivchef, 117
- Hage, slægt, 36, 65 – Ane Botilde, g. Stehr, 65 – Caroline, g. Stehr, 65 – Hans Hansen, gæstgiver i Tønder, 65 – Maren Ocksen, g. Gram, 65
 Hale, Robert, forfatter, 171
 Hammerich, Frederik, historiker, 231, 239
 Handler, slægt, 31 – Jens Andersen, kådner, 64
 Hansdatter, Anna Cathrine, 28 – g. Bossen, 28, 63 – Anne, g. Lorentzen, 66 – Gedske, g. Svendsen, 69 – Kirsten, g. Pedersen, 66 – Kirstine, g. Schack, 69 – Maren, 27-28 – g. Gundesen, 23 – g. Wodder, 72 – Marie Kirstine, g. Frandsen, 70 – Ode, g. Bøttcher, 70
 Hansen, slægt fra Mjolden, 36 – slægt fra Randerup, 36 – Anders, 22 – Andreas Thyssen, 65 – Benned, Vester Vedsted, 68 – Bodil K., 113 – Catharina, g. Riis, 28 – Christen, i Pøl, 217 – Detlef, i Møgeltønder, 69 – Dorothea, g. Lillienkjöld, 61 – Gøddert, forpagter, 28 – H. J., 98 – H. P., 59 – Hans, gårdmand i Birkelev, 66 – Hans Christian, gårdmand i Bjerrum, 44 – Hans Schultz, forskningsleder, 117 – Hinrich, 28, 63 – forpagter, 28 – Holger, minister, 337 – Inge Koefoed, 75 – Jef, 64 – gårdmand i Årup, 70 – gårdmand i Højer, 33 – Jens, 66, 68 – Jens Andersen, sognefoged i Randerup, 65 – Jes, i Birkelev, 66 – Jørgen, Vester Vedsted, 68 – Kirstine, forfatterinde, 70 – Knud, sognepræst i Reerslev, 55 – Laurids, 22 – Marie Elisabeth, g. Schmidt, 28 – Marten, gårdmand i Rurup, 65 – Michel, på Seemgård, 44 – Nicolai, gårdmand i Højer, 71 – Niels Andersen, folketingsmand, 65 – Rasmus, sognepræst, 144 – Simon, gårdmand i Åved, 72 – gårdmand i Varming, 70 – Stephan Peter, 311
 Hansteen, slægt, 38 – Mathias, postmester, 67
 Harck, Elsabe, g. Laban, 67 – Peter, 67 – Sivert, vintapper, 39
 Harpestreng, Henrik, læge, 101
 Harrison, Dick, 211
 Hartling, Poul, statsminister, 149
 Hass, slægt, 26 – Hans, købmand, 62
 Hasselbalch, slægt, 28, 63 – Charlotte Amalie, g. Kruuse, 75 – Severin Lange, 75 – gårdmand, 63
 Hastrup, slægt, 56 – Anna Cecilie Adelheid, g. Schulin, 75 – Anne Marie, g. Bornemann, 19 – Jensine Cecilie, g. Bojesen, 75 – Julianus,

- ejer af Hjortholm, 75 – Lucie Marie, g. Plesner, 75
Hatt, Harald, 318, 322
Hatzfeld, Franz Ludvig von, fyrste, 99
Hauch-Fausbøll, Th., 63, 71
Hebo, Anders Nielsen, sognepræst, 39 – Anne Nielsdatter, g. Kjær, 37 – g. Paludan, 37-38 – Else, g. Holst, 39 – g. Leth, 39, 67 – g. Poulsen, 39 – Else Andersdatter, g. Holst, 67 – Maren, g. Winther, 39 – Niels Nielsen, gårdmand, 37, 39
Heebo, Anne Nielsdatter, 67 – g. Ahrensberg, 38 – Niels Hansen, sognepræst, 38
Heegaard, slægt, 39 – Poul Henrik, sognepræst, 67
Heidenstam, slægt, 53
Heilmann, slægt, 25 – Lorentz Christian Ditlev, sognepræst, 60
Heinickius, læge, 243
Heise, A., 211
Heitmann, familie, 40 – Christian Knudsen, gårdmand, 68
Helgesen, Povl, lektor, 211
Helm-Petersen, Søren, bogtrykker, 111
Helsted, Christiane, forfatterinde, 110, 112-113
Helvetius, 341
Hennings, anetavle, 67 – Paul, 67 – genealog, 38
Henningsen, slægt, 30 – Anna, g. Fabricius, 63 – g. Schmidt, 31 – Anna Catharina, g. Valentiner, 63 – Dorothea, g. Brandt, 156 – Hinrich, købmand, 31 – Lars, forfatter, 342 – Peter, 31
Henriksen, Poul, tjenestekarl i Helsingør, 267
Hermansdatter, Anniche, g. Burghoff, 256 – Dorthea, g. Faxø, 53, 73
Hermansen, Peder, rektor i Malmø, 53
Hertling, Knud, fhv. minister, 337
Heseler, Bendix, 35, 65
Hess, Anders, 198
Himmeler, reichsführer, 345
Hinderup, Christen Jensen, 11, 14 – Jens Pedersen, 10
Hinrichsen, slægt i Bolderslev, 28, 35, 64 – Detlef, gårdmand og birkeskriver, 42 – Fedder P., købmand, 29 – Rasmus, på Højergård, 63 – Sønnich, af Kogsbøl mølle, 63
Hiort-Lorenzen, 74 – H. R., 67, 75
Hirst, Fabian, 281
Hissel, 64 – slægt, 35
Hjardemaal, Christen, 6 – Niels, 5-6, 9 – Søren, 6
Hjorth, Karen, 112
Hjorth-Nielsen, H., 310-311
Hodne, Bjarne, 293
Hoe, Anders Mikkelsen, sognepræst, 50
Hoff, Annette, museumsinspektør, 342-344
Hoffmeyer, familie, 24 – Andreas Brock, oberst, 60 – Asta Marie, g. Lichtenberg, 60 – Henrik, sognedegn, 60 – Niels West, byfoged, 60 – Sophie Kirstine, g. Balslev, 60
d'Holbach, 341
Holberg, Ludvig, 136
Holm, familie i Kbh., 317 – Niels Lassen, sognepræst, 27
Holmboe, Jens Simonsen, skipper, 62
Holst, norsk politikerslægt, 39 – norsk præsteslægt, 39 – se også Poulsen – Christen Poulsen, forpagter, 39 – Christian, præst, 67 – Christian P., 67 – Fedder Jacobsen, gårdmand, 62 – Hans Henriksen, skipper, 27 – Jacob Feddersen, husmand og matros, 62 – Jacob P., 62 – Jacob Pedersen, købmand, 26 – Karen Marie, g. Andersen, 62 – Poul Christian, politiker, 67 – sognepræst, 67 – Thomas Feddersen, 62 – Ursula Cathrine, g. Sindahl, 62
Holtermann, læge, 304
Horney, Jane, 346-347
Horrox, Rosemary, forfatterinde, 171, 240
Horstbøll, Henrik, 158, 348
Hoslef, slægt, 147
Hostrup, slægt, 41 – Carl Peter, gårdmand, 68
Hovesen, Ejnar, forfatter, 239-240
Hoyer, Hedeveg Friderica, g. Andersen, 64 – Peter, 64 – sognepræst, 31
Huedbo, Jenns, Helsingør, 205
Huitfeldt, Arild, historiker, 175
Huld, Palle, skuespiller, 337
Hunderup, F. E., 61
Hunderup, F. E., 74
Hundslund, Jens Nielsen, 144
Hvidt, Conrad, gårdmand, 70 – Kristian, 19
Hvidtfeldt, J., 72
Hygum, Johannes Nicolai, degn, 73 – Nissenius, 73 – Nissenius Pedersen, sognepræst, 52
Hämäläinen, Pekka, forfatter, 192
Høeg, 63 – slægt, 28
Høffding, Anna Cecilie, g. Hastrup, 75 – Daniel, stadsfysikus, 55
Hørlyck, slægt, 36 – Jens Andreas, gårdmand, 65 – Lucie, forfatterinde, 42
Hørlyk, Lucie, 70
Høstbo, Gitte Bergendorff, 327-328
Høyer, slægt, 60 – Anders Hansen, forpagter, 27 – Salling, 23 – Andreas, 62 – Østergård, 30 – Andreas Hansen, forpagter, 27 – Anna, g. Bang, 61 – Anna C., 63 – Anne, 60 – g. Jensen, 25 – Anne Boyesdatter, g. Holst, 26 – g. Jensen, 26 – Anne Helvig, g. Cortsen, 62 – Anne Margrethe, g. Skriver, 62 – Anne Marie, g. Laulund, 62 – Boye, 26 – Boye Hansen, byfoged, 23 – Boye Lauridsen, 62 – C. Mouritz, 24-25 – Christence, g. Sückenberg, 61 – Christian F., 60 – Christian Feddersen, sognepræst, 23 – Christian Nicolai, sognepræst, 62 – Christiane, g. Radoor, 63 – Christoffer, Horsens, 30 – Edel, g. Buchholtz, 61 – g. Mandix, 25, 62 – Eva Margrethe, g. Sønderup, 25 – Fedder, 63 – borgmester, 63 – sognepræst, 30 – Fedder Christoffersen, fæster, 30 – Fedder Hansen, borgmester, 23 – Hans Andersen, sognepræst,

- 27 – **Hans Boyesen**, 62 – købmand, 26 – **Hans Frederik**, købmand, 60 – **Hans Hansen**, rådmænd, 29 – **Ingeborg**, g. Christensen, 26 – **Jensine Christiane Sophie**, g. Lillienkjold, 61 – **Jochum Jørgen Christoffersen**, sognepræst, 30 – **Jørgen Offersen**, Kalhave, 25 – **Karen**, 24 – g. Grønbech, 62 – **Karen Hansdatter**, 60 – g. Borchhorst, 23 – g. Steenberg, 23 – **Kirstine Birgitte**, 62 – g. Lillelund, 60 – **Laurids Boyesen**, 26 – **Magdalene Cathrine**, 30 – **Maren**, g. Fischer, 25, 61 – g. Holm, 27 – **Margrethe**, g. Ferslev, 23, 60 – g. Holst, 26 – **Mouritz**, 60-61 – **Mouritz Hansen**, Rask hovedgård, 23 – **Mouritz Lauridsen**, husmand i Tolne, 62 – **Mouritz Mouritzen**, 25 – **Nicolai**, sognepræst, 61 – **Offer**, 61 – **Offer Mouritzen**, sognepræst, 25 – **Peder Andersen**, præst, 62 – **Sophie Dorthe**, g. Wolder, 61 – **Sophie Marie**, g. Milling, 62 – **Thomas Lauridsen**, købmand, 62
- Ibs**, **Jürgen H.**, forfatter, 176, 192
Ibsen, slægt, 75
Ilsø, **Grethe**, 112, 310
Ingemann, **B. S.**, 25
Ingenhaven, **Johan Peter von**, generalmajor, 243, 262, 274
Ingerslev, slægt, 34 – **Jakob Frederik**, sognepræst, 64
Ingesman, **Per**, 193
Irgens, slægt, 39 – **Lars Johannes**, sørenskriver, 67
Iversdatter, **Anne Dorthe**, g. Hansen, 70 – **Maren**, g. Andersen, 48
Iversen, slægt, 41 – **Anders**, gårdmand i Sønder Vollum, 41, 48 – **Godske**, gårdmand i Kærgård, 52 – **Iver**, kådner, 69 – **Jens**, 71 – **P. K.**, 72 – landsarkivar, 69 – **Peter**, i Fogderup, 69 – **Peter Christian**, landmand, 69 – **Peter Kristian**, landsarkivar, 42
- Jacobsdatter**, **Ane**, g. Sønderup, 60
Jacobsen, sognepræst, 65 – **Christen**, Nordborg, 216 – **Christopher**, forfatter, 107-108, 112 – **Frode**, minister, 347 – **N.**, 192 – **Niels**, sognepræst, 144 – **Svend**, 21, 69, 73, 327 – fhv. inspektør, 76 – fhv. vicerektor, 318, 322
Janniksen, **Mads**, kromand, 68
Jansen, **Billeskov**, , slægt, 49 – **Frederik Julius**, professor, 49 – **Chr. R.**, landsarkivar, 125, 130, 326 – **Frederik Billeskov**, litteraturprofessor, 72 – **Hans Billeskov**, overretssagfører, 72
Jansson, **Einar**, 67
Jefsdatter, **Karen**, g. Johansen, 70 – **Margrethe**, g. Port, 66
Jefsen, **Hans**, i Gram sogn, 70
Jensdatter, **Anne**, g. Andersen, 65 – g. Bossen, 32, 64 – g. Lytken, 32 – g. Nielsen, 72 – **Helene**, g. Hansen, 33, 64 – **Karen Schack**, g. Pedersen, 72 – **Kirsten**, g. Hansen, 65 – g. Schack, 65 – **Maren**, g. Keller, 68 – g.
- Knudsen**, 72 – **Mette Kirstine**, g. Andersen, 65 – **Rigel**, soldaterenke i Helsingør, 256
Jensen, **A. Falk**, 310-311 – **Anders Færch**, overtopograf, 328 – **Broder**, 40, 68 – **Børge Thorkild**, landssviger, 148 – **Charlotte S. H.**, 323, 327-328 – mag. art., 282, 293 – **Christen Grejs**, 25 – **Nordborg**, 216 – **Else Windfeld**, 72 – **Esper**, Torum, 11, 14 – **Gotskalk**, kannik, 192 – **Henrik**, ridder, 192 – **Iver**, 70-71 – på Staanager, 44 – **J. J.**, 61 – **Janus Møller**, 193 – **Jens Jannik**, apoteker, 69 – **Jes Clausen**, i Gånsager, 66 – **John V.**, museumsinspektør, 342 – **K.**, 66 – **Karen**, tjenestepige, 105 – **Knud Markus**, til Udstrup, 72 – **Laurids**, 40, 68 – gårdmand i Havervad, 48 – **Mads**, skipper, 27 – **Mogens Kragssig**, 192 – **Morits**, Helsingør, 267 – **Niels**, købmand i Struer, 72 – **Niels Schack**, gårdejer i Udstrup, 49 – til Udstrup, 72 – **Olivia**, 60 – **P.**, 311 – **Peder**, birkefoged i Møgeltonder, 34 – **Schack**, , slægt, 49 – **Skak**, , slægt, 49 – **Susanne Krogh**, 324-325 – **Wilhelm**, 117 – **Windfeld**, , slægt, 49
- Jensen Hinderup**, **Christen**, 11
Jensen Thye, **Anders**, 11-12 – **Jens**, 12
Jensen Volling, **Johs**, 3
Jeppesen, **Beth**, redaktør af PT, 326 – **Niels**, Selde, 11, 14
Jepsdatter, **Kirsten**, g. Præst, 68
Jepsen, **Jens**, gårdmand i Søndernæs, 49
Jersin, slægt, 52
Jespersen, **Knud J. V.**, 259
Jessen, slægt fra Vellerup, 42 – **Claus**, i Nørballe, 64 – **Erik**, amtsborgmester, 42 – **Franz von**, 98 – **Johann**, gårdmand i Vellerup, 69 – **Mathias Reinhold von**, generalstabsofficer, 77, 79-83, 89-90, 92-93, 97, 99
- Joachim**, prins, 334
Johan, hertug, 214
Johannesdatter, **Inger Sofie**, g. Bang, 60
Johansen, i Nørballe, 65 – slægt i Nørballe, 35 – **Anders**, 72 – gårdmand i Astrup, 50 – **Bertel**, i Gram sogn, 70 – **Hans Chr.**, 17-19 – forfatter, 211 – **Johan Jørgen**, gårdmand i Rejsby, 72Freudendal,, slægt, 72 – **Johnny**, fotograf, 110 – **Peder**, Fuldbro mølle, 287
Johnsen, slægt, 33 – **Anders Pedersen**, gårdmand, 64
Joldrichsen, slægt, 31 – **Joldrich Sønnichsen**, gårdmand, 64
Jonquiere, **Frederic Lindam Godefroi de Dompierre**, kammerherre, 73
Jonsen, **Tyge**, gårdmand i Buntje, 48
Juel, slægt, 26, 192 – **Iver**, til Øgelstrup, 172-173 – **Jens**, til Øgelstrup, 173 – **Palle**, i Råsted sogn, 173
Juhler, 65 – slægt, 35
Julin, **Arne**, 325
Jørgensdatter, **Anne**, g. Pedersen, 68
Jørgensen, **Autzen**, arkivbetjent, 311, 319 – **Eigil**, diplomat, 338 – **Eli Fischer**, filolog, 336 –

- Harald**, landsarkivar, 322, 336 – **Holger**, oberst, 335 – **Niels**, »bandemedlem«, 150 – **Niels Peder**, teaterarkivar, 99 – **Steffen Elmer**, 148
- Kaas**, slægt, 98 – **Frederik Julius**, kancellipræsident, 77-82, 84-85, 91, 93, 95, 97-99 – **Frederikke**, g. Løvenskiold, 79, 89, 98-99 – **Jørgen Clauson**, 91 – **Kirsten**, 77, 91, 98
- Kaiser**, Mary Windfeld, 72 – **Mary Windfeldt**, 64
- Kamp**, slægt, 33 – **Hans Boysen**, skomager, 64 – **Jens**, 293
- Kanstrup**, Jan, 148-149
- Karbo**, T. A., 146
- Karmark**, slægt, 147
- Kauffeldt**, slægt, 38 – **Bernt Christopher Cronvold**, strandtoldforvalter, 67
- Kayser**, g. Monrad, 74 – slægt, 54 – **Harald Hartvig**, landstingsmand, 74
- Kayser-Nielsen**, Niels, 112
- Keller**, slægt, 36, 41 – **Conrad Diderich**, husmand, 65 – **Elisabeth**, forfatterinde, 109 – **Peder Outzen**, gårdmand, 68
- Kelly**, Maria, forfatterinde, 171
- Keyser**, Annemarie, 211
- Kidde**, Harald, 65 – forfatter, 35
- Kinckel**, Stephan, kancelliråd, 254, 256, 259
- Kirkebæk**, Mikkel, historiker, 344-346
- Kjeldsen**, Christian, klejnsmed i Helsingør, 246-247, 260
- Kjær**, Hans Nielsen, provst, 37 – **Ulla**, 310
- Kjærgaard**, Stine, Ulfborg, 289
- Klagenberg**, slægt, 39 – **Albert Christopher**, 67 – **Christiane Marie**, g. Outzen, 67
- Klein**, klædekræmmer-slægt, 70 – **August Henning**, arkitekt, 70 – **Vilhelm**, arkitekt, 70
- Klitgaard**, C., 60, 146
- Klokker**, Jens Klemmensen, klokker, 198 – **Niels**, klokker, 198
- Knap**, slægt, 147
- Knudsatter**, Karen, 73 – g. Iversen, 52 – g. Laustsen, 53
- Knudsen**, slægt, 49 – **Christen Lauridsen**, kreaturhandler, 71 – **H.**, forfatter, 220, 239 – **Jacob**, forfatter, 49 – **Jakob**, forfatter, 72 – **Knud L.**, godssejer, 36 – til Trøjborg, 72 – **Knud Laustsen**, godssejer, 49 – **Lise Gerda**, museumsinspektør, 202, 212, 221, 240 – **Peter Øvig**, 149-152
- Koch**, slægt, 42, 56 – **Dorothea Kirstine**, g. Oxholm, 75 – **Hal**, professor, 42 – **Hans Harald**, professor, 70 – **Hans Ludvig Schjelderup**, provst, 70 – **Ida**, 65 – **Isak**, klædefabrikant, 56
- Kock**, Anders Olufsen, færgemand, 249
- Koefod**, familie, 75
- Koefod**, familie, 63 – slægt, 28 – **Hans Hansen**, til Eskildsgård, 56 – **Mads**, kaptajn, 63
- Kofod**, slægt, 56 – **Henriette**, forfatterinde, 104, 112
- Kofoed**, Niels Anker, minister, 337 – **S.**, forfatterinde, 111, 113
- Kolderup-Rosenvinge**, J. L. A., jurist, 156, 239 – **Valdemar**, 156
- Kongsback**, Svend Andersen, færgemand, 260
- Kongslev**, Anna, g. Meden, 66 – **Kirstine Dorothea**, g. Tryde, 66 – **Laurits Laurberg**, professor, 38
- Kornerup**, slægt, 74 – **Ebbe**, 74 – **Lillian**, 113
- Korsgaard**, Peter, arkivar, 323, 327-328
- Korst**, Knud, 211
- Koudal**, Jens Henrik, seniorforsker, 339
- Krag**, Jens Otto, statsminister, 148
- Kramer**, Niels Hansen, 50
- Krebs**, slægt, 34, 53 – slægter, 64 – **Conrad**, skoleleder, 64 – skolemand, 34 – **Detlef Peter**, præst, 64 – **Georgine Amalie Elisabeth Beate**, g. Ingerslev, 64 – **Henrik J.**, 64 – **Johan Henrik Klingberg**, distriktslæge, 73 – **Margrethe**, g. Bergsøe, 64 – **Marie Charlotte Christiane**, g. Pontoppidan, 64 – **Peter Ludvig**, landinspektør, 64
- Kristensen**, Evald Tang, folkemindesamler, 286-287, 291-293
- Krog**, slægt, 40 – **Anne Kirstine Abine**, g. Heitmann, 68 – **Peder Hansen**, gårdmand, 68
- Kroman**, Erik, 124
- Kruise**, tilsynsværge, 123
- Kruise**, slægt, 56 – **Hans Ivar**, forpagter, 75 – **Jens**, 75 – forfatter, 56 – **Mandrup Peder**, landinspektør, 75 – **P. A.**, 75 – **Peder Abraham**, læge, 75
- Kryger** (Krüger), Karin, 310 – **Thora Vilhelmine**, lærerinde, 316
- Kryssing**, C. P., oberstløjtnant, 346
- Kvide**, Karl, 316
- Kühlmann**, Lone, 153-154
- Laasen**, Peder, i Gjesing, 65
- Laban**, slægt, 39 – **Peter Fridrich**, kesselschlägermeister, 67
- Lagerberg**, svensk slægt, 53
- Lander**, Harald, balletmester, 154
- Lange**, slægt, 38 – **Carl Ib**, 66 – **Frederik Olaus**, professor, 66 – **Ib**, forfatter, 38 – **Julius**, 66 – professor, 38 – **Per**, 66 – forfatter, 38 – **Sven**, 66 – forfatter, 38
- Langgaard** (Langgård), Rud, komponist, 54 – **Siegfried Victor**, komponist, 74
- Langheim**, slægt, 30 – **Anna**, g. Christensen, 30 – **Peter**, apoteker, 30
- Langholz**, Carl, 63, 65, 76
- Langkilde**, slægt, 28 – **Hans Peter Egeløkke**, etatsråd, 62
- Larsen**, Birgit Flemming, 323, 327, 331 – **Christian**, arkivar, 156, 346 – **Knud**, vognmand i Helsingør, 246 – **Rasmus**, præst, 194, 206
- Lasdatter**, Boel, g. Worm, 143 – **Ingeborg**, 65 – **Maren**, g. Mahler, 65

- Lassen, Aksel, forfatter, 201, 212, 220 – Erik Oksen, kromand, 65 – Gyde Marie, g. Bertelsen, 69 – Hans, 65 – gårdmand i Gjesing, 36 – Jens, 72 – gårdmand i Astrup, 40 – sognefoged, 49 – Maren Birgitte, g. Beck, 311 – Peder, gårdmand i Gjesing, 35 – gårdmand i Misthusum, 65 – i Gjesing, 65
- Laugesen, Mette Hansdatter, g. Vedel, 75
- Laulund, slægt, 26 – Christian Frederik, sognepræst, 62
- Lauridsdatter, Gunder Marie, g. Mærsk, 68 – Karen, 72 – g. Lassen, 35 – Skærbæk, 22 – Kirsten, 72 – g. Michelsen, 49 – Maren, 72 – g. Brøns, 68 – Jepsen, 49
- Lauridsen, Hans, gårdmand i Vodder, 36 – Iver, gårdmand, 45 – Jens, i Råhede, 71
- Lauritsdatter, Bodil, g. Worm, 143-145
- Lauritzdatter, Ancke, g. Nissen, 64-65 – Gunder, g. Asmussen, 64 – Karen, tjenestepige i Kbh, 224
- Lauritsen, skibsreder, 25 – Iver, skibsreder, 61 – Jørgen, tømrermester i Ribe, 61 – Knud, skibsreder, 61
- Laursen, Søren, Junget, 12-13
- Laustsen, Laust, gårdmand i Kærgård, 53 – gårdmænd, 31-32 – Otto Didrich, silke- og klædehandler, 73
- Leegaard, Lone, 154-155, 171
- Leganger, slægt, 52
- Leijonhufvud, slægt, 53
- Lengnick, kaptajn, 74
- Lerche, slægt, 54 – Henrik Georg Flemming von, kammerherre, 73
- Leth, Hans, 67 – forpagter, 39
- Levin, Anna, 60
- Leyel, Fredrich, 194
- Lichtenberg, familie, 24 – Frants, civilingeniør, 60 – Gehrdt de, godsejer, 342-344
- Lidegaard, Mads, 293
- Liebig, Justus von, tysk kemiker, 110
- Liime, slægt, 147
- Lillelund, familie, 24 – Barbara Marie, g. Weibel, 60 – Hans Laursen, 60
- Lillienkjold, godsejerslægt, 25 – Hans Gustav, af Sophienberg, 61
- Limschou, postmester, 61 – Anna Elisabeth, g. Blichert, 61 – Christiane Wilhelmine, g. Blichert, 61 – Dorthea Cathrine, g. Blichert, 61 – Larsine Knudine, g. Blichert, 61
- Lind, landmandsslægt, 31 – Rasmus, købmand i Flensborg, 64
- Lindberg, slægt, 36, 70 – Anders Jensen, gårdmand, 66
- Lindbæk, slægt, 28 – Jannik, 63 – højskoleforstander, 28 – Jannik Sørensen, sognefoged, 63 – Johannes, historiker, 28 – Johannes P., 63
- Linde, Christen de, købmand, 342 – Kirsten, 9, 19
- Lindgreen, Adam, 57, 70-71, 76
- Lindholm, Hans, admiral, 84-85, 99
- Lindqvist, Herman, 96
- Lindvald, Axel, 69
- Linnæus, Hans, 68
- Litle, Jon, ridder, 183
- Loff, 65 – slægt, 35
- Lohmann, Anna Christine, g. Low, 64
- Loofft, Marcus, tysk stadskok, 102
- Lorentzdatter, Anna Christine, g. Hoyer, 31, 64
- Lorentzen, farverslægt, 51 – kroejerslægt, 51 – københavnsk borgerslægt, 53 – Andreas, apoteker, 30 – Anne Kjestine, g. Appel, 66 – Catharina, g. Henningsen, 31 – Maricke, g. Langheim, 30 – Marie Margrethe Louise, g. Krebs, 73 – Mathias, skolelærer, 66 – Otto Didrich, silke- og klædehandler, 73
- Lorenzen, Andreas, farver, 73
- Low, Johan Hansen, sognepræst, 64
- Loymant, Jean, 167
- Luffe, Christian, gårdmand, 50 – Mette Marie, g. Warming, 50
- Lund, gårdmandsslægt, 70 – slægt, 44, 48 – Andreas, 22, 32, 64 – Fedder, herredsfoged, 35 – Sydslesvig, 22 – Helene, g. Heseler, 35 – Johannes Hansen, gårdmand, 70 – Søren Nielsen, sognefoged, 71 – Thomasine, 300-301
- Lunde, Anna Elisabeth, g. Reiersen, 67 – Christiane Kirstine, g. Hansteen, 67 – Christine, g. Reiersen, 67 – Niels H., 67 – Niels Hansen, borgmester, 38
- Lundius, slægt, 53 – Johan Christian, sognepræst, 73
- Lundten, Fedder, 65
- Lunge, slægt, 187, 189 – Anders Jensen, til Egede, 192
- Luxdorph, Bolle, deputeret, 339
- Lybecker, familie, 24 – Johan Georg, toldinspektør, 60
- Lydder, Ivar, 214-215
- Lyddesen, Mathias, skomager, 33
- Lüders, Adam, balletinstruktør, 49
- Lydichsen, Mathias, skomager, 33
- Lydiksen, Hans, rådmand, 23
- Lykkesen, Lars, Helsingør, 194, 201, 206
- Lyngaae, slægt, 147
- Lyngbye, slægt, 147
- Lytken, Josias, 32 – Karen, g. Agerbeck, 28
- Lytsdatter, Bodil Marie, g. Engel, 73
- Lytsen, Birgitte Marie, g. Krebs, 64 – Otto Hinrich, sognepræst, 34
- Lützhøft, slægt, 25, 61 – Hans Ditlev, købmand, 61 – Hans Holten, 61
- Læge, Jens, til Frue kloster i Roskilde, 192
- Løgstrup, Birgit, 19
- Lønberg, 145 – slægt, 38 – Anna Friderica, g. Crone, 66 – Christopher, kommandant, 66
- Lønne, slægt, 48 – Søren Jensen Poulsen, gårdmand, 71
- Löwe, Jacob, 76
- Løvenskiold, baron, 79

- Madsdatter, Susanne, g. Worm, 225**
Madsen, Anders, gårdmand i Søndernæs, 40, 68
 – Christen, gårdmand, 70 – gårdmand i Aas, 42 – Heini, 124 – Jacob, biskop, 293 – Peder, på Præstegård, 70 – Poul, Helsingør, 206
Mahler, slægt, 36 – Jens Nielsen, gårdmand, 36 – Jørgen Lassen, husmand, 65 – Mette, g. Keller, 65
Majvang, Arne, 311
Makum, Peder, 205
Malling, Holger, overretssagfører, 61
Malling, slægt, 25 – Holger, genealog, 25 – William Theodor, etatsråd, 61
Malmroos, Nils, 74
Malmros, Nils, filminstruktør, 54
Mandix, Eva Kirstine, g. Benzon, 62 – Jørgen, købmand, 25 – Lucie Marie, g. Ingemann, 25
Mangor, Anne Marie, forfatterinde, 101, 105-106, 109, 112-113
Mansa, Frederik Vilhelm, 175, 192, 239
Marcher, slægt, 56 – Eilert Christian, forpagter, 75
Maret, Hugues-Bernard, hertug af Bassano, 99
Marie Louise, kejserinde, 77
Marin, Francois, fransk forfatter, 102
Markussen, Ingrid, professor, 112 – Marie Elisabeth, enke efter læge, 316 – Vilhelm Johannes Ambrosius, stud. jur., 316
Marquard, Emil, 69
Marstrand, slægt, 54, 74 – Christine Marie, g. Cour, 74 – Jacob, 74 – Julie Vilhelmine, g. Trier, 74 – Kathrine Mathilde, g. Zacho, 74 – Nikolaj J., 74 – Nikolaj Jacob, mekaniker, 54 – Troels, industrimand, 54 – Troels Caspar Daniel, møller, 74 – Wilhelm, maler, 54, 74
Mathiasdatter, Karen, g. Gram, 72 – Maren, g. Schade, 72
Mathiesen, familie, 67 – præsteslægt, 39 – Dorothea Juliane, g. Gade, 67 – Gjertrud Elisabeth, g. Faber, 67 – Mathias Jørgen Marcussen, sognepræst, 67
Matthiasdatter, Kirsten, g. Kamp, 64
Matthiesen, slægt, 33 – Elisabeth., g. Begtrup, 67 – Matthias Chr., gårdmand og flækkeforstander, 64
Mau, Anna Claudine Christiane, g. Petri, 74
McVaugh, Michael R., forfatter, 171
Meden, Andreas Peter, sognepræst, 66 – Max, billedhugger, 38
Mehlsen, Esper, Torum, 11, 14
Meyer, barber i Helsingør, 255 – slægt, 24 – Karl Otto, talsmand, 337 – Kirstine, fysiker, 41
Michaelsen, slægt, 26
Michelsen, Claus, gårdmand på Bosholm, 63 – Hans, 72 – gårdmand i Astrup, 50 – gårdmand i Vester Åbølling, 49 – Herman, hørkræmmer i Kbh., 297-299, 310 – Jeremias, forpagter, 298 – Maria, g. Beck, 296, 301, 303 – Ole, grenader i Helsingør, 267 – Rasmus, forvalter på Samsø, 298 – Willads, gårdmand på Havedgård, 49
Miettinen, Tiena, redaktør, 331
Mikkelsen, Claus, gårdmand på Bosholm, 63 – Jørgen, 19, 323, 328 – arkivar, 152, 157, 344 – Stella Borne, 324, 328 – arkivar, 149
Milling, slægt, 26 – Iver, købmand, 62
Mogensen, Mogens, bryggersvend i Helsingør, 253 – Niels, konsumtionsbetjent, 246
Molard, Aymon du, 167 – Aynard du, 167
Mollerup, Asta, ejer af danserindeskole, 153
Moltesen, familie, 40 – Claus, gårdmand, 68 – Laust J., udenrigsminister, 40 – Laust Jepsen, 68
Moltke, familie, 65 – slægt, 31 – A. G., 306, 310 – A. W., lensgreve, 307 – J. G., lensgreve, 306-307
Monberg, ingeniørslægt, 55 – Niels C., etatsråd, 75
Monrad, landmandsslægt, 54 – Aksel Thorsen, dyrlæge, 74 – Johannes, præst, 213
Morsing, Christian, 211 – professor, 232, 235
Mortensdatter, Sidse, Helsingør, 242
Mortensen, Mette Tapdrup, 312, 317
Moth, Poul, livlæge, 230, 236
Mule, Claus, 236 – Hans, professor, 236-237 – Hans Mikkelsen, læge, 155 – Ulrik Christian, 240
Munch, Hans, præst, 72
Munk, slægt, 75 – Marie Sophie, g. Plum, 75 – Peder, til Bjørsøholm, 192
Munk Plum, slægt, 56, 75
Munthe, slægt, 53 – slægt i Sverige, 73 – Sven Hansson, sognepræst i Sverige, 53
Mygind, slægt, 25 – slægter, 61 – Cai, 61 – Hellen Theodor, sognepræst, 61 – Inge Margrethe, g. Topsøe-Jensen, 61
Myhre, slægt, 75
Müller, Carl, kogeboogsforfatter, 102, 112 – Caspar P., 66 – Caspar Peter, godsforvalter, 38 – Charlotte Christine, g. Rothe, 66 – Inger Marie, g. Selmer, 66
Mynster, J. P., biskop, 156
Münter, Baltasar, præst, 341-342
Myrdal, Janken, svensk historiker, 176, 184, 192
Mærsk, slægt, 40 – Christen Mathiesen, gårdmand, 68
Møldrup, sognedegn, 310
Møllegaard, Johannes, 19
Møller, slægt i Ballum og Brøns, 70 – Anders Monrad, dr. phil., 156 – Ane Cathrine, g. Bjerrum, 71 – Cathrine, g. Jessen, 69 – H. J., 66 – I. E. Høyer, 220, 239 – J. S., 293 – Jacob, 66 – Jens Matthiesen, gårdejer, 64 – Jon Monrad, 61 – Mærsk Mc-Kinney, 337 – Sønnick Nielsen, søkaptajn, 42
Mønsted, slægt, 25 – Peder Mørch, proprietær, 61
Mørch, slægt, 25 – Dea Trier, 74 – forfatterinde, 54 – Hans Jacob, herredsskriver, 60 – Søren, 74 – historiker, 54
Mørk, slægt, 25 – Hans-Ole, 21, 60, 70, 73, 76
Møsting, Johan Sigismund von, 84, 99

- Nacht, Villum, 205
 Naipaul, V. S., forfatter, 157
 Nansen, Hans, præsident, 239
 Naphy, William, forfatter, 171
 Napoleon, kejser, 77-82, 96, 99
 Napoleon François Joseph Charles, konge af Rom, 77
 Naundorff, Karl Wilhelm, 332
 Neergaard, slægt, 26 – Johan, kammerråd, 301-302
 Neniendam, Tavs, 73 – instruktør, 52
 Nicolaisen, slægt i Ballum, 44 – slægt ved Ballum, 42 – Amalie, Schifferer, 69 – Hans, i Bodsbøl, 71 – Ingvard, møller i Ballum, 69 – Peter Beyer, af Skastgård, 69
 Nicolaysen, N., udgiver, 211
 Nielsdatter, Anne, 22 – g. Degn, 66 – g. Pinborg, 72 – g. Skade, 52 – Boel, tjenesteoige i Helsingør, 253 – Ingeborg, g. Ahrensberg, 40 – Maren, g. Nielsen, 39 – Mette, g. Clausen, 40, 68 – g. Hoe, 50 – Hjortlund, 22 – Rebekka, g. Buck, 251 – Tove, g. Blichfeld, 144
 Nielsen, Anders, 22 – Astrupgård, 22 – gårdmand i Rejsby-Ballum, 71 – gårdmand på Astrupgård, 50 – Carsten, »bandemedlem«, 150 – Christiani &, firma, 54, 74 – Fedder, 22 – Hans, færgemand i Helsingør, 248, 250 – gårdmand i Gjesing, 37 – rådmænd i Helsingør, 210 – Hans Ocksen, gårdmand, 65 – Hans Schack, gårdmand, 71 – Herman, professor i Kbh., 53 – Jef, gårdmand i Ullerup, 68 – Jep, gårdmand i Gjesing, 37 – Laurids, kannik, 187 – Niels, 68 – gårdmand i Gjesing, 40 – gårdmand i Søndernæs, 72 – Norske, 22 – provstiskriver, 39 – redaktør, 59 – Nis, i Gjesing, 65 – O., arkivar, 59 – Ock, gårdmand, 65 – Peder, gårdmand i Gjesing, 37 – gårdmand i Hjerpsted, 71 – Stephan, borgmester i Varde, 39 – Torben, overbibliotekar, 337 – Troels, 22
 Niemann, Claus, fuldmægtig, 13
 Nijkamp, Kirsten, 344
 Nilssøn, Lavrids, 193
 Nilson, Kirsten, g. Kaas, 79
 Nimb, Louise, forfatterinde, 101, 105, 110, 112-113
 Ninka, reporter, 346
 Nisdatter, Anne, g. Andersen, 32-33 – Helene, g. Nissen, 32 – Karen, g. Johnsen, 64
 Nissen, Asmus, gårdmand i Nørballe, 64-65 – grænsekontrollør, 65 – Cecilie, g. Ewald, 71 – Jens, rådmænd i Højer, 32-33 – Niels, gårdmand i Gjesing, 36
 Noordegraaf, Leo, 211
 Nyholm, slægt, 56 – stamtavle, 75 – Charlotte Cecilie, g. Marcher, 75 – Lars Chr., 75 – Lars Christian, landinspektør, 56
 Nykirk, Niels Sørensen, præst, 147
 Nyrup, C., 67
 Nystrom, Eiler, 310 – Ejler, 339
 Nyvang, Caroline, 101, 112-113
 Nørgaard (Nørgård), Erik, forfatter, 346 – Lise, forfatterinde, 40, 337
 Nørr, Erik, 149
 Obel, slægt, 25-26, 61-62 – Oluf Frederik, gårdmand, 62 – sognepræst, 61
 Obeling, slægt, 72
 Obling, slægt, 49, 72 – Peder, gårdmand, 50
 Obsen, Hans, 68 – Knud, 68
 Ocksen, Hans Nielsen, gårdmand, 65
 Ocksen, slægt, 36, 65 – Gyde Marie, g. Knudsen, 36 – Hans, gårdmand, 36, 65 – Hans Timmermann, sognefoged, 65 – Jens Bejer, gårdmand, 65 – Karen, g. Andersen, 36 – Kirsten, g. Lauridsen, 36 – g. Pedersen, 36 – Kjeld Pedersen, gårdmand, 65 – Maren, g. Nielsen, 65
 Ohlsen, slægt af forpagtere, 34 – Hans Christopher, på Ladegård, 64
 Okholm, familie, 40
 Oksen, slægt, 36 – Erik Lassen, sognepræst, 36
 Oldekop, H., 117
 Oldenburg, slægt, 38, 67 – Theodor Wilhelm, sognepræst, 67
 Oldorff, Niels Rasmussen, sognepræst, 144
 Olrik, slægt, 63 – Axel, folkemindeforsker, 31 – Hans, 63 – Ole H. B., billedhugger, 63
 Olsen, Ernst Bruun, dramatikker, 337 – Lars, forfatter, 212, 239 – Lene, 328 – Olaf, rigsarkivar, 335-337 – Peder, skræddersvend i Helsingør, 244 – Poul, brygger i Helsingør, 245-246 – Rikke Agnete, 336
 Olufsdatter, Inger, g. Worin, 145
 Olufsen, købmandsslægt fra Tønder, 49 – Bang &, firma, 49 – Peder, købmand i Tønder, 72 – Peter, landstingsmand, 72 – Svend, ingeniør, 49 – radioingeniør, 72
 Otte, Friedrich Wilhelm, købmand, 342
 Otto, slægt, 39 – Adam, forretningsdrivende, 67 – Olaf, 67 – Peter, direktør, 67
 Outzen, slægt, 40, 44 – Jens Nielsen, birkedommer, 71 – Lars Bay, 67
 Oxholm, slægt, 56 – Jacob Frederik, købmand, 75
 Pahus, slægt, 41 – Bertel Hansen, gårdmand, 69
 Palladius, Peder, 203
 Paludan, slægt, 37-38, 66 – Anne, g. Müller, 38 – Cathrine Marie, g. Torm, 66 – Cæcilie Cathrine, g. Lønborg, 66 – Edvard, 66 – Hans Nielsen, provst, 37-38 – Helene Margrethe, g. Kongslev, 38, 66 – Hother A., arkitekt, 38 – Hother K, professor, 38 – Ida Marie Sophie, g. Bull, 66 – Ingeborg, g. Smidt, 39 – Jacob, forfatter, 38 – Jens, sognepræst, 38 – Louise, g. With, 66 – Maren, g. Friis, 39 – Peder, 66 – sognepræst, 38
 Paludan Müller (Paludan-Müller), slægt, 38, 66 – Frederik, digter, 38 – Jens, biskop, 38, 66 – Louise, g. Lange, 66

- Paulsen, slægt, 31 – Christine, g. Bruhn, 63 – Jacob, skibsbygmester, 63 – Maria Catharina, g. Bruhn, 63**
- Paulsson, Ann-Louise, informator, 139, 142**
- Pauly, jomfru, 97**
- Pavlova, Anna, balletdanserinde, 153**
- Payson, Anna Margrethe, g. Volquardsen, 65**
- Pedersdatter, Anne, 65-66 – Brede, 22 – g. Andersen, 48 – g. Brøns, 35 – g. Nissen, 36 – Dorthe, Ballum, 22 – g. Jonsen, 48 – Elisabeth, digterinde, 66 – Gunder, g. Thyssen, 66 – Karen, Åsgård, 22 – g. Lund, 71 – Kirsten, g. Hansen, 71 – Skastgård, 22 – Kirstine, 22 – Maren, g. Nielsen, 53 – g. Ocksen, 36 – Skånske, 22 – Mette, g. Nielsen, 37 – g. Warming, 50**
- Pedersen, Absalon, forfatter, 211 – Anders, gårdmand i Borrig, 41 – præst i Nakskov, 213-214, 217 – Andreas, sognepræst i Felsted, 34 – Berthel, i Pøl, 217 – Christen, Grinderslev, 6 – Christoffer, købmand, 145 – Hans, 22 – ostindienfarer, 73 – Jens, fra Søften, 145 – gårdmand i Lourup, 68 – skræddermester i Helsingør, 244 – Jes, 66 – gårdmand i Vodder, 36 – Jørgen, 295-296, 308 – Karl Peder, arkivar, 77, 99 – Kenno, 245, 259 – Kirstin Nørregaard, 143-146 – Las, gårdmand i Gjesing, 36 – Laurits, red. 1929, 211-212 – Margit Baad, mag. art., 294, 311 – Nicolay Jensen, arbejdsmand i Løgunkloster, 70 – Niels, 22 – Grinderslev, 10 – pensionatejer i Kbh., 316 – Oluf, kromand i Rejsby, 72 – Peder, gårdmand i Normsted, 72 – i Borum, 146 – smed i Gjesing, 68**
- Pedersen Hinderup, Jens, 10**
- Perlestikker, Anders Pedersen, præst, 220, 222, 239**
- Persen, Thomas, Nordborg, 217**
- Persson, Bodil E. B., forsker, 239, 267, 281**
- Petersdatter, Anna, g. Atzersen, 64 – Christine, Freuchen, 63 – Christine Marie, g. Ebsen, 63**
- Petersen, københavnsk borgerslægt, 45 – Andreas, »gale Petersen«, 35 – Anna Marie, g. Saldern, 69 – E. Ladewig, 239 – Erik, handelsbogholder i Kbh., 316 – Hans, forpagter, 35 – Ingeborg, g. Brodersen, 69 – Jannik, farver i Melby, 69 – Julius, forfatter, 239 – Karen, forfatterinde, 110 – Nicolai, klædehandler i Kbh., 71 – Nis, gårdmand og sandemand i Starup, 42 – Peter, degn i Felsted, 35, 64 – Sønnich Ludwig, »den gale kaptajn«, 35**
- Petri, slægt, 54 – Christian Frederik, sognepræst, 74 – Michala, fløjtjenist, 334**
- Petræus, Andreas, præst, 64 – sognepræst, 34-35 – Birgitte Sophie Friederikke, g. Ohlsen, 64 – Caspar, 65 – Ingeborg, g. Arends, 34, 64 – Kirstine Margrethe, 64 – g. Lytsen, 34 – Marie Margrethe, g. Posselt, 64**
- Piazza, Michele da, franciskanermunk, 155**
- Pinborg, slægt, 49 – Anders Hansen, gårdmand, 72**
- Platt, Colin, forfatter, 171**
- Plesner, slægt, 56, 75 – Johan Frederik, sognepræst, 75 – T., 75**
- Plessis de Richelieu, slægt, 54**
- Ploetz, Karl, tysk historiker, 77, 98**
- Plum, slægt, 73 – Agnete, g. Brünniche, 74 – Ane Louise, g. Rosenberg, 75 – Anna, g. Brammer, 54, 75 – Anna Agnete, g. Smith, 54, 74 – Anna Elisabeth, g. Bruhn, 74 – Anna Margrethe Cortsdatter, g. Hansen, 55 – Anton Christoffer Rohn, apoteker, 75 – Bolle Frederik, regimentskriver, 74 – Cathrine, g. Wichmann, 55 – Skånske, 22 – Charlotte Helene, g. Svendsen, 74 – Claus, 22, 74-75 – krigsråd og godsejer, 75 – regimentskriver, 55 – sognepræst, 53-54, 56 – Øresø mølle, 56 – Cort, 22 – borgmester, 55 – Daniel, sognepræst, 74 – Frederik, 22, 75 – biskop, 56, 75 – købmand, 75 – sognepræst, 56 – Johan, 22 – generalkirkeinspektør, 53 – Maren, Bornholm, 22 – g. Alpen, 55 – Margrethe, g. Drejer, 73 – Marie C., g. Vedel, 75 – Marie Cathrine, g. Vedel, 55 – Niels Munk, sognepræst, 75 – Søren Munk, proprietær, 75**
- Podebusk, Henning, 192**
- Pohlmann, Ellen, g. Mathiesen, 67 – Johan, købmand, 39**
- Poniatowsky, Joseph-Antoine, polsk fyrste, 99**
- Pontoppidan, 158, 348 – forfatter, 216-217, 220 – slægt, 25, 34, 38, 61, 67 – Christian Frederik, kontreadmiral, 67 – Ditlev Blangsted, sognepræst, 61 – E. P., 61 – Frederikke Sophie, g. Lauritzen, 61 – Mathilde Rosine, g. Thyssen, 61 – Odin, til Ørbækgård, 64 – Povl Vilhelm, læge, 54**
- Port, slægt, 37 – Och Knudsen, gårdmand, 66**
- Posselt, slægt, 34, 64 – Christian Friederich, sognepræst, 64 – Otto Grundt, 64**
- Possing, Birgitte, 112**
- Poulsen, Anders, sognepræst i Sverige, 53 – Bjørn, 175, 193 – Christen, forpagter, 39 – Christian Degn, gårdmand, 68 – G., forfatter, 220 – Ida, museumsinspektør, 99 – Lars, færgemand i Helsingør, 250, 254 – Laurids, Helsingør, 267 – Niels Timmermann, gårdmand, 68**
- Power, H., 240**
- Prange, Knud, 327**
- Predersdatter, Mette Kirstine, g. Petersen, 69**
- Preto, P., 211**
- Price, Carl, skuespiller, 73 – Ellen, 73 – solodanserinde, 52**
- Proschowsky, Ebba Anna Gisella, 316 – Frederikke, pensionatbestyrerinde, 316**
- Prytz, slægt, 54 – Christian, krigsassessor, 74**
- Præst, slægt, 40 – Anders Jensen, gårdmand, 68**
- Prætorius, Hans Christian, købmand, 305-306**
- Pundik, Herbert, 149 – chefredaktør, 156-157**

- Qvistgaard, 311** – Cathrine Kirstine, g. Garde, 75 – Jørgen Carl, toldbetjent, 305 – Peter, forvalter, 301
- Raben, Otto Ludvig, greve, 339-340** – Thomas, 239
- Radoor, familie, 28** – slægt, 63 – Andreas Pedersen, sognepræst, 63 – Peder, degn, 63
- Rambøll, Børge, ingeniør, 336**
- Ranløv, Frederik Christian, exam. jur., 305**
- Rasch, Aage, 342**
- Rasmussen, Kirstine, g. Oldorph, 144**
- Rasmussen, Clare, g. Pontoppidan, skuespillerinde, 54** – godsforvalter, 308 – Hans, slagter- og fiskemester, 297-299, 310 – Holger, overinspektør, 337 – Kirstine, pensionatejer i Kbh., 314-315 – M., forfatter, 293 – Michel, på Fodbygård, 298, 310 – O. F. C., 310 – Peter Hertel, ministerråd, 341, 346
- Rausing, Jörn, milliædærsøn, 149-150, 152**
- Reiersen, familie, 67** – slægt, 38 – Andreas, sognepræst, 67 – C. F. C., 67 – Catharina Christiane, g. Coninck, 67 – Coninck &, firma, 67 – Hedevig Elisabeth Lovise Kirstine, g. Pontoppidan, 67 – Niels Lunde, etatsråd, 67 – Peter, justitsråd, 67
- Reinhardt, Max, teatermand, 153**
- Reitzel, boghandler, 111** – C. A., 113
- Reventlow, Christian Ditlev, greve, 83, 98**
- Richelieu, slægt, 74** – Andreas du Plessis, viceadmiral, 74
- Richter, V., 73**
- Richtsén, slægt, 30**
- Rieper, slægt, 55** – Helene Marie, g. Schiøtz, 75 – Johan Frederik, postmester, 75
- Riis, slægt, 28** – J. Fr., 62 – Jørgen Frederik, sognepræst, 28
- Roager, håndværkerslægt, 52** – slægt, 73 – Niels, parykmager, 73
- Roll, 63** – slægt, 28
- Roost, Anna, 63** – g. Henningsen, 31 – Catharina, g. Boëthius, 63
- Rosen, Christiane, forfatterinde, 101-104, 112**
- Rosenbaum, Børge, 153**
- Rosenberg, kunstnerslægt, 56** – Carl Frederik Vilhelm, litteraturhistoriker, 75 – Soffy, g. Walleen, 56 – Sophie Christine Elisabeth, g. Walleen, 75 – William, maler, 56 – skuespiller, 75
- Rosenkrantz, Noline, 300** – Niels, udenrigsminister, 77
- Rostgaard, Maren Hansdatter, g. Ewald, 71**
- Rostgaard Ewald, slægt, 45**
- Rostrup, slægt, 46** – Egill, sceneinstruktør, 46
- Rosvall, Ted, formand, 331**
- Rothe, slægt, 38** – Bent, 66 – skuespiller, 38 – Christian, konferensråd, 66-67 – Louise, g. Oldenburg, 67 – Vilhelm, sognepræst, 66
- Roussell, Aage, 64**
- Rovsing, slægt, 46** – Ellen, g. Rostrup, 46 – skuespillerinde, 71 – Kristen, professor, 71 – Tagea, g. Brandt, 46
- Rubin, Marcus, 212, 239**
- Rudmose, Emma, forfatterinde, 105, 112**
- Ryberg, Johan Christian, godsejer, 95, 98-99** – Niels, købmand, 342
- Rørdam, H. Fr., 192** – Holger Fr., 212
- Saldern, slægt, 42** – Eschel Mathias, indsidder, 69
- Saugman, Justine, forfatterinde, 109**
- Scack-Schou, Caspara Bothilde Emilie, g. Jansen, 72**
- Scavenius, godsejerslægt, 26** – Anne Christine, g. Estrup, 62 – Ingeborg, Holmboe, 62 – Jacob Brønnum, 62 – etatsråd, 26 – Jacobine, g. Estrup, 62
- Schack, slægt, 36, 41, 44-45, 47, 49, 71** – Anders, gårdmand, 46 – Anders Hansen, gårdmand og sandemand, 71 – Botilla, g. Eyber, 70 – Dorteia, g. Hørlyck, 65 – Gertrud Petronelle Edle Tagea, g. Barfod, 71 – Hans, feltherre, 71 – gårdmand, 46 – Hans Egede, forfatter, 46 – Hans Feddersen, gårdmand, 46 – Hans Nielsen, gårdmand, 71 – Ingeborg, g. Aagaard, 70 – Josias, gårdmand, 65 – Karen, g. Schack, 69 – Kirstine, g. Pahus, 69 – Lene Marie Hansdatter, g. Andersen, 71 – Marie Nicoline Theodora, g. Rovsing, 71 – Marie Nielsdatter, g. Clausen, 71 – Nicolai, præst, 45, 61, 71 – Niels, gårdmand og kirkeværg, 69 – Niels Hansen, gårdmand, 46 – gårdmand og sandemand, 71 – Niels N., 70 – Niels Nielsen, gårdmand, 44
- Schade, slægt, 50** – Christen Christensen, husmand i Søndernæs, 72
- Schalburg, Aleksander, 344-345** – Christian Frederik, 344-346
- Scharling, slægt, 24**
- Scheel, slægt, 25-26** – Albrecht Henrik, forvalter, 61
- Scheller, C. F., kontreadmiral, 74** – Christian F., kontreadmiral, 55
- Schilderup, Cathrine Knagenhjelm, g. Jersin, 73**
- Schiffner, Anton Fritz, 68-69**
- Schimmelmänn, Ernst, greve, 340**
- Schiøtz, slægt, 55** – Axel, sanger, 55 – Axel Hauch, sanger, 75 – Theodor Alexander, læge, 75
- Schlaber, Gerret Liebing, 117**
- Schmidt, familie, 40** – slægt, 28, 31, 49 – Baltzer, 31 – rådmænd, 31 – Casparus, 31 – Christina, g. Bertelsen, 31, 63 – Christine Johanne, g. Zoëga, 63 – Claus Moltesen, gårdmand, 68 – Cornelius, 69 – lokalhistoriker, 42 – J. G., 63 – Johannes Gottlieb, sognepræst, 28 – Niels Truelsen, gårdmand i Havervad, 72 – Søren Lauridsen, gårdmand, 68
- Schmidt-Tychsen, Baltzer, 31, 64**
- Schou, Niels Schack Jensen, grosserer, 72**
- Schrøder, Johannes, kapellan, 271**

- Schrødersee, Ib Lorentz von, generalmajor, 85, 88, 94, 99
- Schulin, slægt, 56 – Carl Frederik Sigismund Louis, greve, 75
- Schulmeister, Ane Margrethe Gotthardine, g. Brüel, 74
- Schwartz, Walter, 317
- Schwitzer, Henrik, barbermester, 254-255
- Schæffer, 63, 69
- Schönbeck, Johanne Hansdatter, g. Schwitzer, 255
- Schöning, Andreas Woll, 311
- Scott, Susan, 220
- Sehested, 94
- Sehestedt Juul, slægt, 31
- Selby, Charles Borre, baron, 98m, 99
- Selmer, slægt, 38, 66 – H. P., 66 – Harald, læge, 66 – sindssygelæge, 38 – Johan Henrik, amtmand, 66
- Sheard, S., 240
- Shrewsbury, forfatter, 239
- Sibbers, Noline, g. Boas, 63
- Simmelhag, Louise, 316
- Simmler, F., forfatter, 112
- Simonsdatter, Anna, g. Andersen, 252-253
- Simonsen, Chr., 66 – Vedel, Lauritz Schebye, historiker, 189, 193, 220
- Simony, slægt, 39 – Carl Frederik, stiftamtmand, 67
- Sinclair, jomfru, 233
- Sindahl, Michael Jacobsen, 62
- Skade, Niels Bertelsen, borger i Ribe, 52
- Skak, slægt, 49
- Skautrup, Peter, 59
- Skibbye, slægt, 44 – Martin Nikolaj, proprietær, 70
- Skjold, Anton Magnus, kontorist, 316
- Skomager, Hans, Helsingør, 208 – Holger, Helsingør, 208 – Jacob, Helsingør, 208 – Jørgen, Helsingør, 208 – Knud, Helsingør, 207 – Kurt, Helsingør, 207-208 – Lars, Helsingør, 207-208 – Søren, Helsingør, 208 – Thomas, Helsingør, 208
- Skriver, Niels Pedersen, skipper, 62 – Poul Erik, arkitekt, 337
- Skúlason, Thorlak, biskop, 235-236
- Slack, Paul, 211, 239, 281
- Smed, Laurits, Nordborg, 214, 216 – Lorents, Nordborg, 216 – Peder Pedersen, i Gjesium, 68
- Smidt, slægt, 40 – Agnes, 68 – malerinde, 40 – Anna Severine, g. Bøckmann, 67 – Anne Pedersdatter, g. Tønder, 68 – Christiane Louise, g. Irgens, 67 – Hans P., 67 – Hans Paludan, amtsforvalter, 39 – Henrik, konsumptionsforpagter, 39 – Maren Pernille, g. Eide, 67
- Smidth, Hans Jensen, godsinspektør, 301 – Margrethe Kirstine, g. Bergsøe, 62
- Smith, slægt, 54 – Frederikke Agnete, g. Foss, 54 – Hans Paludan, 67 – Helene Elisabeth, g. Prytz, 74 – Henrik, 192 – lægeforfatter, 211 – Karen Kirstine, g. Prytz, 74 – Petra Ottilie, g. Marstrand, 54, 74 – Troels, 74 – provst, 54
- Snedker, Peder, Helsingør, 205, 207
- Somme, Evan, fajancefabrikant, 63
- Sommer, slægt, 147 – F. C., 59
- Sonne, slægt, 28 – Carl Edvard, kobberstikker, 74 – Jørgen, kobberstikker, 74 – Jørgen Valentin, maler, 74
- Spicer, Andrew, forfatter, 171
- Spormand, Peder, professor, 233
- Staal, 123 – slægt, 40, 68
- Stampe, slægt, 52 – Henrik, baron, 73
- Starby, Niels Pedersen, brygger, 267
- Steen, Klaus, 74 – Poul, 323, 325, 328
- Steenberg, familie, 24 – slægt, 60 – Axel J., 60 – Axel Jacobsen, sognepræst, 23 – Axel N., 60 – Axel Nicolai, skolemester, 24 – Hans Axelsen, 60 – forpagter, 24 – Jacob H., degn, 60 – Jacob Hansen, degn, 24 – Kirsten Bang, g. Mørch, 60 – Mette Margrethe, g. Bilfeldt, 60 – Severine Hansine Petrine, g. Tørsleff, 60
- Steensby, H. P., 285
- Stehr, slægt, 36 – Frederik Christian, købmand, 65 – Hans Johannes Harboe, gæstgiver, 65
- Stephansdatter, Anne, 67 – g. Nielsen, 39
- Sticker, Georg, 211
- Struensee, 119 – Johan Friedrich, 341-342
- Stub, slægt, 75
- Suderbo, Anne Dorthe, 324, 328
- Svend Tveskjæg, 192
- Svendsen, Andreas Andersen, gårdmand, 69 – Christiane, forfatterinde, 110 – Jørgen, instrumentmager i Slagelse, 74 – Nicolai, 65 – amtsskolekonsulent, 69 – Nicolai Th., amtsskolekonsulent, 41 – Torben A., 74 – Torben Anton, sceneinstruktør, 54
- Svensson, Bjørn, redaktør, 336
- Sünckenberg, familie, 61 – slægt, 25 – Johan Christian, islandsk købmand, 61
- Synnestvedt, slægt, 52
- Søeborg, Finn, forfatter, 26, 62
- Sølling, Antonia, g. Monberg, 75
- Søltøft, slægt, 28 – C., 66 – Jørgen Christopher, sognepræst, 62
- Søndergaard, Leif, 192
- Sønderup, Carl Ludvig, 60 – Jens, Øster Kippinge, 25
- Sønnicksdatter, Helene, g. Michelsen / Mikkelsen, 63
- Sønnichsen, slægt, 28 – Helene, g. Michelsen, 63 – Hinrich Hansen, på Kogsbøl mølle, 63 – Ottilie Dorothea, g. Hinrichsen, 63 – Sønnich, slagter i Højer, 63
- Sønnicksdatter, Ester Marie, g. Hinrichsen, 42
- Sørensdatter, Else, Helsingør, 267
- Sørensen, Christen, reservelandsoldat, 1, 18 – Eske, Junget, 11-13 – H. E., forfatter, 70 – Laurits, præst, 145-146 – Laurs, 12-13 – M., forfatter, 112 – Peder, Junget, 11-13

- Sørup**, slægt, 41 – **Peter Terkildsen**, gårdmand, 69
- Talleyrand-Perigard**, **Charles-Maurice de**, fransk udenrigsminister, 92, 99
- Talma**, g. **Domis**, 87, 90, 92
- Tausen**, kancelliråd, 237
- Teilmann**, slægt, 72 – **Andreas**, sognepræst, 310 – **Bjarne**, 72 – **Christen Nielsen**, gårdejer, 72 – **Margrethe**, 72 – **Niels Christensen**, sognepræst, 50 – **Niels Nielsen**, gårdfæster, 50
- Terkelsdatter**, **Maren**, Nordborg, 216
- Terp**, slægt, 42 – **Nis Hansen**, gårdmand og sandemand, 69
- Thaarup**, **Sørine**, forfatterinde, 107-108
- Thamsen**, **Caroline**, g. **Feddersen**, 42
- Thaysen**, 64 – slægt i **Rinkenæs**, 35 – slægt i **Uge**, 35
- Theilade**, **Nini**, danserinde, 153-154
- Therkelsen**, slægt fra **Hornborg**, 60
- Thiele**, **J. M.**, 293
- Thielo**, **Birgitte Regine**, g. **Tuxen**, 24
- Thig**, **Rebecca**, 255 – **Robert**, negotiant, 255
- Thomasdatter**, **Karen**, g. **Ferslev**, 147
- Thomsen**, **Asbjørn Romvig**, 148 – arkivar, 1, 19 – **C. J. T.**, genealog, 143 – **Christian**, slotsgartner, 310 – **Herlig**, g. **Nicolaisen**, 69 – **Jesper**, 62 – **Mette Kirstine**, g. **Moltesen**, 68 – g. **Schmidt**, 68 – **Nis**, 64 – digefoged, 32 – **Romvig**, **Asbjørn**, arkivar, 1, 19 – **Steen**, genealog, 61
- Thorning**, **Christian**, adopteret **Engelstoft**, 62
- Thorsen**, **Monberg & .**, firma, 55
- Thorvaldsen**, **Albert**, billedhugger, 156
- Thura**, **Chriatence**, g. **Obel**, 61
- Thye**, **Anders Jensen**, 11-12 – **Jens**, 12 – **Jens Jensen**, 12
- Thygesen**, **Christen Jeppesen**, 10 – **Hans**, gårdmand, 66 – **Hans Nielsen**, gårdmand i **Gjesing**, 37 – **Jef**, dyrlæge, 32-33 – gårdmand, 32 – **Jep Nielsen**, gårdmand i **Gjesing**, 37 – **Jeppesen**, **Christen**, 10
- Thysen**, familie, 72 – **Hans Simonsen**, 72
- Thyssen**, familie, 72 – **Skærbækslægt**, 37 – slægt, 61 – slægt i **Vodder sogn**, 49 – **A. P.**, kirkehistoriker, 25 – professor, 61 – **Hans Nielsen**, gårdmand i **Gjesing**, 37 – **Hans Pedersen**, gårdmand, 66 – **Hans Peter**, møller på **Fanø**, 61 – **Jep Nielsen**, 66 – gårdmand i **Gjesing**, 37
- Timmermann**, slægt, 36, 40, 65 – **Else Nielsdatter**, 69 – g. **Pedersen**, 68 – **Peter**, »dansk konge«, 36
- Todsens**, 63 – slægt, 28
- Tolsen**, **Knud**, gårdmand i **Kærgård**, 52
- Tolstrup**, **Jens**, modstandsmand, 346
- Topsø-Jensen**, **Aage**, kommandørkaptajn, 25 – **Aage Gottlieb**, kommandørkaptajn, 61 – **Johannes Frederik**, kontorchef, 61 – **T. A.**, 69
- Torild**, **Jens Nielsen**, 144
- Torm**, slægt, 38 – **Ulrik Frederik**, provst, 66
- Torngaard**, **A.**, 73
- Tranberg**, skovfoged, 301
- Trap**, **J. P.**, 59, 117
- Trier**, slægt, 54 – **Ernst Salomon**, højskoleforstander, 74 – **Troels**, 74 – sanger, 54
- Troels-Lund**, **T.**, 175, 192
- Troels-Smith**, slægt, 54
- Troelsdatter**, **Karen**, **Emmerlev**, 22 – g. **Tolsen**, 52
- Troelsen**, **Anders**, 72 – **Brøns**, 22 – gårdmand i **Astrup**, 50 – **Beier**, 68 – **Bejer**, 66 – **Niels**, 22 – **Peder**, 22, 57-58 – **Svend Beier**, 62 – **Svend Bejer**, slægts- og lokalhistoriker, 46
- Trudso**, **Susanne**, konservator, 154
- Truelsen**, **Niels**, gårdmand i **Havervad**, 72
- Tryde**, familie, 66 – slægt, 38 – **Eggert Christoph**, confessionarius, 66 – **F. V.**, 66
- Tscherning**, slægt, 34, 64 – **Johann Heinrich**, apoteker, 64
- Tura**, **Agnolo di**, krønikeskriver, 164-165, 171
- Tuxen**, slægt, 24 – **Christian Frederik August**, major, 24 – **Elias**, kaptajnløjtnant, 24, 60 – **Erik**, kapelmester, 24 – **Jan**, projektkoordinator, 347 – **Johan Georg**, major, 24 – **Laurits R.**, maler, 24 – **Nicolai Henrik**, kommandørkaptajn, 24 – **Peder Mandrup**, kommandørkaptajn, 24, 60 – **Poul**, professor, 24 – **Sanja**, 324 – **Søren Ludvig**, kommandør, 24
- Tvede-Jensen**, **L.**, 220
- Twigg**, **Graham**, mikrobiolog, 170
- Tychsen**, slægt, 30 – **Eleonora Charlotte Wilhelmine**, g. **Lind**, 64 – **Maria**, g. **Schmidt**, 31
- Tydsck**, **Lars**, færgemand, 252
- Tygesdatter**, **Karen**, 71 – g. **Bennedsen**, 48
- Tygesen**, **Jef**, 64 – **Peder**, 71 – gårdmand i **Buntje**, 48
- Tysk**, **Claus**, 206
- Tønder**, **Niels Sørensen**, i **Skærbæk**, 68
- Tønnesen**, **Jens**, 62
- Tørsleff**, familie, 60 – slægt, 24 – **August V.**, portrætmaler, 24 – **Lauritz Christian**, translator, 60
- Tøxen**, familie, 68 – slægt, 40, 68 – **Jørgen K. B.**, 68 – **Jørgen Karstens Blok**, forfatter, 40 – **Manasse Pedersen**, 68 – **Peder**, købmand, 68 – **Peder Thomsen**, sognepræst, 40 – **Thomas**, legatstifter, 68 – skoleholder, 68
- Ulriksen**, **Christen**, **Thise**, 11, 14
- Ulsig**, **Erik**, 175, 181, 239
- Ulvestad**, **Martin**, forfatter, 136
- Ussing**, **Eulalia**, 113
- Utke**, **Johanne Marie**, lærerinde, 316 – **Sophie Hedevig**, lærerinde, 316
- Waagensen**, slægt, 24
- Wählin**, 73 – slægt, 53

- Vadum, slægt, 26 – Claus, sognepræst, 62
 Valdemar Atterdag, 181
 Valentiner, familie, 63 – godsejerslægt, 31 –
 Hermina, g. Olrik, 63 – Hinrich Christian,
 godsejer, 63 – Louise, 63
 Valk, Gerrit, 211
 Walleen, Soffy, 75
 Walløe, Lars, professor, 241, 257-259
 Waltersdorff, Christian Cortwrigth, 86, 99 –
 Ernst Frederik, gesandt, 86, 89, 92-94, 97, 99
 Varlynge, Aage, 300
 Warming, slægt, 44, 71 – Benned Lauridsen,
 gårdmand, 50-51 – Eugen, botaniker, 44, 71 –
 Laurids Lauridsen, gårdejer, 71
 Varwich, Johannes, 211
 Wecker, Anna, tysk forfatterinde, 101
 Wedderborn, Reikardus, 205
 Vedel (Wedel), slægt, 55 – Anders Sørensen,
 75 – Ernst Peter, 75 – Helene Margrethe, g.
 Rieper, 75 – Johan Peter, sognepræst, 55 – L.
 M., 311 – præst, 306
 Vedel-Petersen, Jørgen, programchef, 49 – Lena,
 67 – forfatterinde, 39
 Wedell-Wedellsborg, slægt, 26
 Vegenfeldt, Regina, 113
 Wehrman, M., 220
 Weibel, familie, 24 – Johannes, købmand, 60
 Weiner, G. M., 211
 Wejra, våbenfabrik, 152
 Wellejus, Poul, sognepræst, 301
 West, Hans, godsejer, 86, 92-93, 99
 Westphalen, læge, 243
 Westrés, danser, 88
 Weyger, Henrik Smith, forlægger, 173-174
 Whiting, R., 192
 Wiberg, S. V., 59, 146, 239, 311
 Wichmann, Karen, g. Bagger, 55, 75 – Niels,
 professor, 55
 Wiedewelt, 294, 309
 Willadsdatter, Botilla, g. Lassen, 72
 Villadsen, Kjeld, 200, 212, 220, 239
 Willemann, Peter, stenhugger, 309
 Vilstrup, slægt, 24 – Christian Johan Lodberg,
 sognepræst, 60
 Windfeld, slægt, 49, 64, 72
 Vinding (Winding), slægt, 35, 42 – Andreas,
 gårdmand, 65 – Dorothea, forfatterinde, 109
 – Hans Cramer, læge, 70 – Kaspar, musiker,
 24 – Ole, forfatter, 35
 Vingaard, Mads, bogtrykker, 145
 Winge, Mette, 112
 Winther, Flemming Aagaard, 325 – civilingeniør,
 146-147 – Hans Sørensen, sognepræst, 39 –
 Troels, 29, 34-35, 43, 45, 47, 49-52, 57-59, 61,
 69, 71-72, 75-76 – herredsfoged, 21-22, 27
 Winzer, Henriette Elisabeth, enke, 316
 Wisbech, Christine, g. Scheel, 61 – Lauritz,
 kateket, 61
 Wisloff, Georg/Jørgen, cand. jur., 299
 With, slægt, 38, 66 – Carl Ludvig, 66 – Jesper
 Peter, justitsråd, 66
 With-Seidelin, slægt, 38 – Carl Ludvig, 66
 Wodder, slægt, 49 – Anders Nissen, gårdmand,
 72
 Woehlkens, Erich, 211, 239
 Wolder, slægt, 25 – Anne, g. Wisbech, 61 –
 Marcus, prokurator, 61
 Wolf, Johannes, 68
 Wollams, John, engelsk kok, 102
 Volling, Jens Jensen, 3
 Volquardsen, gårdmandsslægt, 35 – slægt
 i Højer, 44 – Carsten, gårdmand, 71 –
 Christiane Margrethe, g. Winding, 65 – Ebbe,
 gårdmand, 65
 Worm, slægt, 146 – Ole, professor, 221, 223-
 227, 229-236, 238-240 – Willum, 143, 145
 – student, 226, 232, 235 – Willum Johansen,
 tolder, 144
 Worsøe, Hans, 76, 323, 328 – Hans H., 70, 333
 – fhv. landsarkivar, 115, 117 – Jens, 323, 328,
 330
 Wowersen, Hans Bastian von, klokker, 247-248
 Vroom, Cornelis, 197
 Wulff, slægt, 53
 Wøldike, pastor, 243, 257 – Andreas Pedersen,
 præst, 271
 Zacho, slægt, 54 – Christian, maler, 74
 Zeuthen, slægt, 146 – Hans Hansen, 145 – Jens
 Lauritsen, magister, 146
 Ziegler, Philip, forfatter, 171
 Zimmer, Else Cathrine, g. Sonne, 74
 Zoëga, slægt, 28, 63 – Johannes Martensen,
 sognepræst, 63
 Oehlschläger, Adam, 156
 Ørsted, A. S., 156 – Else Nielsdatter, g. Nykirk,
 147 – H. C., 156
 Østergaard (Østergård), familie, 40 – Bodil
 Marie, g. Hansen, 68 – Peder Moltesen,
 gårdmand, 68

PUBLIKATIONER OG PRISLISTE

Titel	Udgivet	Pris	Medlemspris
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2006</i>		225	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2005</i> Pris for årgangen		225	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:2</i> (jubilæumsbogen)		225	150
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:1-2</i> (forårsnummeret og jubilæumsbogen)		300	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1994-2003</i> Pris pr. årgang		200	175
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1993</i> Pris pr. årgang eller hæfte		75/50	50/25
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1994</i> Samlet pris for alle 12 årgange NB: Enkelte hæfter er desværre udsolgt		300	150
<i>Tusindvis af navne. Register 1880-1965</i> . 3 bind (med cd-rom). Ved Poul Steen og Arne Julin NB: Cd-rom indeholder register 1880-2000	2001	200	100
<i>Register til Personalthistorisk Tidsskrift 1966-1996</i> (med diskette). Ved Poul Steen	1998	75	50
<i>110 års indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1880-1990</i> (med diskette). Ved Poul Steen	1992	150	100
<i>Indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1991-2000</i> . Ved Hans H. Worsøe	2001	50	25
<i>mig & MINE. Slægtsforskning for børn.</i> Af Charlotte S.H. Jensen	2002	100	100
<i>Borger og bybefolkning.</i> Af Ole Degn	2001	180	120
<i>Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon 1984-1995.</i> Af Sv. Cedergreen Bech	1996	35	25
<i>Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979.</i> Af Dorte Gissel	1982	110	60
<i>Latinskolens religionslærere 1853-1903.</i> Af Erik Nørr	1981	50	30
<i>Tilføjelser og rettelser til Danske Sagførere.</i> Af Finn H. Blødel	1979	50	30
<i>Lærestule og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977.</i> Af Ejvind Slotved	1978	100	75

Alle priser er inkl. moms. Ved forsendelse beregnes porto

Indmeldelse

Årskontingentet for 2007 er 250 kr. for medlemmer med postadresse i Danmark

Årskontingentet for 2007 er 280 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige Europa

Årskontingentet for 2007 er 325 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige udland

For årskontingentet modtager medlemmerne *Personalthistorisk Tidsskrift*

Bestilling

Bøger og hæfter kan bestilles hos:

Birgit Flemming Larsen

Klostermarken 13

9000 Aalborg

Bøger og hæfter kan også bestilles via Samfundets hjemmeside www.genealogi.dk

Anmeldelser:

Georg T. Amsinck: En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsråd Garlieb Amsinck; Jens Henrik Koudal: Grev Rabens Dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>).....	339
Jens Glebe-Møller: Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden (<i>John V. Jensen</i>)	341
Annette Hoff: Gehrdt de Lichtenberg (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	342
Mikkel Kirkebæk: Schalburg – en patriotisk landsforræder (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	344
Christian Larsen (udg.): Registre til Kirkehistoriske Samlinger 1849-2006 (<i>Michael Dupont</i>)	346
Erik Nørgaard: Jane Horney (<i>Jan Tuxen</i>)	346
Vejledning til forfattere	348

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsens medlemmer:

Formand: Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg
Næstformand og sekretær: Michael Bach, Rolfsvej 14, 3.tv., 2000 Frederiksberg
Kasserer: Finn Grandt-Nielsen, Stavrevej 27, Måle, 5300 Kerteminde
Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV
Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV
Knud Prange, Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj
Poul Steen, Strandvejen 296A, 2930 Klampenborg
Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2.tv., 2900 Hellerup
Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj
Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34A, 6200 Aabenraa

Skriftudvalgets medlemmer:

Redaktør: Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2.tv., 2900 Hellerup
Anmelderredaktør: Sanja Storm Tuxen, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Webmaster for www.genealogi.dk

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Medlemskab kan tegnes ved henvendelse til formand Birgit Flemming Larsen
E-mail: birgit_f_larsen@hotmail.com

Manuskripter sendes til:

Redaktør: Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup
Mail: duponttuxen@gmail.com

Personalhistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie siden 1880.

Redigeret af Michael Dupont (redaktør), Anne Dorthe Suderbo og Sanja Storm Tuxen (anmelderredaktør).

© 2008 by forfatterne og Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

Udgivet med støtte fra Alfred Good's Fond og Kulturministeriets Tidsskriftsstøtteudvalg

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISSN 0300-3655